

Current Debates on Social Sciences

2

History

All Rights Reserved

It may not be reproduced in any way without the written permission of the publisher and the editor, except for short excerpts for promotion by reference.

ISBN: 978-605-9636-77-3

1st Edition

2019

Current Debates on Social Sciences 2

History

Bilgin Kùltür Sanat Yayın Dağıtım Pazarlama Ltd. Şti. pursuant to the law of intellectual and artistic works, it may not be quoted, copied, reproduced or published in any way without written permission.

Editors

Salih Çeçen

Faruk Akyüz

Ömer Kahya

Koray Toptaş

Cover and Page Design

Cansu ARAL

Publisher

Engin DEVREZ

Bilgin Kùltür Sanat Yayınları

Certificate No: 20193

Selanik Cd. No: 68/10 06640 Kızılay / Ankara

Phone: 0 (312) 419 85 67 – Fax: 0 (312) 419 85 68

www.bilginkultursanat.com

bilginkultursanat@gmail.com

Current Debates on Social Sciences 2

History

Editors

Salih een

Faruk Akyüz

Ömer Kahya

Koray Toptaş

Bilgin Kültür Sanat Yayınları

2019

İçindekiler

Incantations and Healing Treatments against Lamaštu in Mesopotamian Therapeutic Prescriptions .5	
András BÁCSKAY	
Administration of the Hittite Empire – a multidisciplinary approach.....14	
Béla STIPICH	
Pots for the Food and Foodstuffs in the Hittites27	
Fadime ÜNLÜ	
The Ritual Practice as Tool of The Royal Legitimation in Urartu.....45	
Attila BUHÁLY	
Emekli Roma Askerlerinin Ortalama Yaşam Süresi58	
Mehmet Bülent ŞENOCAK	
Novatianlar (Hıristiyanlığın Erken Dönemlerine ve Farklı Yorumlarına Anadolu'dan Bir Örnek)79	
Erkan İZNİK	
Kıbrıs'ta Gıda Fiyatları (XVII-XIX yüzyıl)93	
Adem KARA	
XIX. Yüzyılda İngiliz-Rus Münasebetlerinde Herat'ın Stratejik Önemi..... 103	
Aysel ERDOĞAN	
Osmanlı Devleti'ne Göç Eden Ahıska Muhacirlerinin Afyonkarahisar ve Kültür Hayatına Uyumu111	
Zübeyde YEGÜL	
İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Karayollarının Durumu (1882)... 122	
Şenay ATAM	
1880-1920 Yılları Arasında Kırım Türklerinde Kadın Kimliğinin Şekillenmesi Üzerine Çarlık Rusya ve İslamiyet Etkisi..... 131	
Özge ÜVENLİCAN	
Birinci Dünya Savaşı Sırasında Britanya İmparatorluğu'nun Uluslararası Kamuoyuna Yönelik Propaganda Faaliyetleri 144	
Ceren UÇAN	
Globalizing Resistance: The Politics of Anticolonial Muslim Nationalism during 1918-1922 149	
Nazar BAĞCI	
Türk Kadınına Milli Mücadeleye Hazırlayan Etkenler ve Türk Kadınına Hizmetleri..... 158	
Rabia KOCAMAN AYDIN	
Demokrat Parti Dönemi Burdur Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri..... 180	
Ümmügülsüm CANDEĞER	

Incantations and Healing Treatments against Lamaštu in Mesopotamian Therapeutic Prescriptions

András BÁCISKAY*

The character of Lamaštu

As an introduction I would like to sum up shortly the main characteristics of Lamaštu. The name of the demon was written ^dDIM₃/^dDIM₈/^dDIM₁₁.ME or recently KAMAD.ME in Sumerian texts or syllabically Lamaštu in Akkadian incantations.¹ In the text of the canonical incantation series the demon was a child of the god Anu and her mother is Anu's consort, Antu. In an Old-Babylonian incantation the demon was described as follows: 'Anu has begotten her, Ea enlarged her (shape) and Enlil gave her lion face'.² Based on the canonical incantation series Lamaštu was expelled from the Heaven onto the Earth by his father because she decided to kill the new-born babies in the human sphere. This description in the canonical incantation series quite fits to the character of the demon in Atramhasis myth where the demon belongs to group of demonic creatures who act against the overpopulation.³ Lamaštu belongs to the group of harmful demons among the Mesopotamian supernatural beings and the name of Lamaštu appears together with further demons (Labašu, Aḥḥazu, Bibitu and Lillitu) in the last section of the canonical god-list *An-Anum*.⁴ Furthermore, Lamaštu is a standard component of the so-called 'catalogue of demons and diseases' which can be found in the anti-witchcraft and apotropaic incantation series and similar to the god-list *An-Anum*, the demon generally appears together with the demons Aḥḥazu and Labasu.⁵

According to the Lamaštu incantations, the dwelling space of the demon on the Earth is in the mountains or the marshland, in sum, in territories that are beyond the human cultivated area. Lamaštu's journey by boat to marshland was often depicted on Lamaštu plaquettes and the figure of Lamaštu standing on a donkey back could refer to the journey to the mountains.⁶ The iconographical elements of various predators (like the head of a lion or eagle and animal claws on her hands or feet) in the depiction of the demon represents the unrestrainable and devastating character of Lamaštu. The snakes holding in her hands or the dog and pig figures standing or sitting next to her also

* Pázmány Péter Catholic University, Budapest-Piliscsaba

¹ For the etymology of the name, see Farber, 1980–1983, p.439; Wiggermann, 2000, p. 217; Tourtet, 2010, p. 243 and recently George 2018.

² Nies–Keiser, 1920. no. 72. lines 1–2. and Farber, 2014, p. 260.

³ The text mentioned the demon Pašittu (tablet III col. vii line 4) but its character is quite similar or same to Lamaštu (Wiggermann, 2011, p. 311).

⁴ In lines 153-157 (Litke, 1998, p. 240). In cuneiform sources the name of 119 demons can be identified but we do not know any source which lists systematically demon names (Wiggermann, 2011, p. 307).

⁵ For the references, see Bácskay, 2013, p. 6 footnote no. 68. Lamaštu was also mentioned on the LB tablet which contains an incantation and ritual against Pazuzu (SpTU II 9 line 97, edited by Heeßel, 2002, p. 59 and Heeßel, 2011, p. 363).

⁶ Some Lamaštu plaquette (for instance Heeßel, 2002, p. 209 no.30) depicts Lamaštu standing on a boat which moves to marshland (Heeßel, 2014, p. 57) and a ritual from canonical Lamaštu incantations series describes Lamaštu expelling to the steppe using a donkey substitute figure (tablet I. lines 220-232), but any other reference for using the boat in Lamaštu rituals is unknown to me.

visualised the dangerous and impure character of the demon. In the Mesopotamian religious worldview, the steppe area, where predators and the unclean animals lived, belonged to the non-human or impure part of the world where Lamaštu was expelled in the apotropaic ritual. Lamaštu is a baby-snatching demon who ‘counts the pregnant woman daily, keeps following behind the ones about to give birth. She counts their months, marks their days on the wall.’ After being born Lamaštu tried to get closer to the child as a false wet-nurse in order to suckle the baby with her poisonous milk. In accordance with this text the iconography of one part of the Lamaštu plaquettes depicts the figure of the demon sucking two impure animals, a dog and a pig.⁷

Lamaštu as a causer of illnesses

In the text of the canonical incantation series, Lamaštu has been connected with specific types of physical suffering. According to the text of the canonical incantation series, the demon ‘holds heat (*ummu*), cold (*kuššu*), chill (*hurbāšū*) and frost (*kaṭimtu*) in her hand. Her body is full of burning flames (and) she sprinkles poison everywhere’ (Tablet I. lines 123-125). The demon as a causer of illnesses appears in various medical texts. but it is noteworthy to mention that in the medical and magical sources related to Lamaštu the new-born babies and pregnant or childbed woman are not an exclusive target of the demon. Lamaštu is more likely a par-excellence demon whose feature is incorporated the impurity and any kind of illnesses in general whose attack can focus on various parts of the patient’s body. This side of her character is also described in the canonical incantation series as follows:

Because you (= Lamaštu) came here and attacked his face
took hold of the joints, destroyed the limbs,
(are now) consuming the muscles, twisting the sinews,
make face turn green, turn features the way they not should to be,
cause depression, burn bodies like fire.

(Tablet I. line 71-75)⁸

In accordance with the canonical incantation, the illnesses and symptoms attributed to Lamaštu in the diagnostic omen series as well as in therapeutic texts are mostly fever associated with sweat and permanent thirst, changes of body temperature from hot to cold, chill, trembling, dizziness, and mental problems.⁹

⁷ Based on an Old-Babylonian incantation against Lamaštu which described Lamaštu as a midwife of the goddess Šakkan, the Lady of wild animals who helps her during childbirth Wiggermann suggested that this representation could refer to the real character of Lamaštu who is able to suck only wild animals but not human babies (Wiggermann, 2010, pp. 408-409).

⁸ I quoted here Farber, 2014, pp. 152-153.

⁹ For the discussion of the diagnosis of diseases caused by Lamaštu, see Wiggermann 2000, 237-238. Taking into account the symptoms, the modern medicine interprets the diseases caused by Lamaštu as puerperal fever (Edzard, 1965, p. 48; Farber, 1983, p. 444b.; Farber, 2007, p. 141; Scurlock-Andresen, 2005, p. 483) or typhoid fever (Wiggermann, 2000, p. 237).

Lamaštu in the therapeutic prescriptions

At first, we have to emphasize that from the corpus of medical prescriptions little material concerned with Lamaštu is known.¹⁰ On the other hand, the series title '(medical treatments) to eradicate Lamaštu' is attested in the so called Assur Medical Catalogue which testified that healing treatments against Lamaštu belong to the knowledge of Mesopotamian physician (*asû*). This incipit in Assur Medical Catalogue belongs to the group of further medical incipits in the second part of the Assur Medical Catalogue which deal with various mental and physical sufferings (like depression or epilepsy) caused by harmful demons such as Lamaštu.¹¹

Therapeutic prescriptions connected to Lamaštu can be divided into three subtypes. 1) Prescriptions whose medical incipits mention Lamaštu or the 'hand-of-Lamaštu' as a disease name or as a causer of the diseases. References from vademecum texts and *šammu šikinšu* can also be classified into this subtype. 2) Prescriptions against various diseases in which Lamaštu incantations were recited on various medicines (such as ointments or fumigations as well as *mēlu*-bags). 3) Prescriptions against various diseases in which Lamaštu incantations were written on cylinder shaped beads apply as an amulet. In the following part of this paper I present the references.

1. Therapeutic prescriptions whose medical incipits mention Lamaštu or 'hand-of-Lamaštu' as a disease name or as a causer of the diseases. In this subtypes, five tablets are known to me. The references are as follows.

- E 2014.6 (Zilberg-Horowitz 2016, 176-177) obv. 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10, 11-12, 13-14.¹² The prescriptions include ointments 'in order to remove and release Lamaštu' (*ana KAMAD.ME ZI u BÚR*). Each of them use various healing drugs (mostly plants) mixed with liquids.
- BM 33399 (Farber 2014 plate 75) i 6'-8' and ii 3-4.¹³ This fragment contains two prescriptions 'in order to remove and release Lamaštu' but the method of the treatments is not preserved. Both texts were edited earlier by Farber but based on E 2014.6 some correction should be suggested therefore the corrected transliteration and translation of the relevant prescriptions is presented below.

⁶[*ana*² KA]MAD.ME ZI-*hi* ù BÚR ...] ⁷*šummuttu* IGI-⁸*lim* [...] ⁸[NÍG.À]R.RA¹⁴ GAZ SIM
[x] [...]

⁶[In order to] remove and r[elease] Lamaštu: [...] ⁷[...] *šummuttu*-plant, 'plant-against-twenty', [...] -plant,
[...] ⁸[*mu*]ndu groat. You crush, sift (them) [...]
(i 6'-8')

¹⁰ For the references in diagnostic omen series and therapeutic texts, see Scurlock-Andersen, 2005, pp. 483-485 and 756 note no. 164 and Steinert, 2018, p. 263.

¹¹ For the recent discussion of the Assur Medical Catalogue, see Steinert, 2018.

¹² The prescriptions were edited in Zilberg-Horowitz, 2016.

¹³ Fragment includes various remedies (amulets, ointments, rituals) against Lamaštu and probably other diseases, edited by Farber, 2014, pp. 277-278, 310-311.

¹⁴ Farber suggest different reading [^ú*m*]ur-ra 'myrrh'. My suggestion is quite hypothetical but the syllabic writing of *muru* is not usual in medical texts.

³[ana² KA]MAD.ME ZI-*hi* ^{giš}EREN.SUMUN¹ (text: BAD.EREN) ¹⁵ [...] ⁴[x x?] 'x'ŠE.GIŠ.Ì TÚG.NÍG.ŠU.LAL 'x'[...]

³In order to] remove Lamaštu: old cedar, [...] ⁴[...] sesame, a soiled towel [...] (ii 3-4)

- BAM 240¹⁶ obv. 28'. The prescription contains a fumigation against 'seizure of Lamaštu'. Flatulence and colicky were mentioned as a symptom of the disease.¹⁷
- AO 17617¹⁸ rev. 3-12. The prescription includes an 'ointment against Lamaštu' (EŠ šú ^dKAMAD.ME) using nine healing plants.¹⁹
- BAM 183 obv. 16-19 // BM 43897+43975+45456+46766+46978+46990 obv. 32'-33'.²⁰ Nine drugs (*kibritu*-sulphur, *sablú*-plant, combed-out hair, *kekeru*-plant, oil of *kasú* plant, unmilled flour) for fumigation against Lamaštu. The prescription is attested in the Kuyunjik version of the incantation series Lam. III (3. *pīrsu*) lines 74-76.²¹

Besides the listed tablets above a further text (BM 93084) can also be mentioned which provides a list of drug names against various demons including Lamaštu.²² Besides therapeutic prescriptions, passages from the vademecum texts and *šammu šikinšu* also include various drugs against Lamaštu. The references are as follows:

- K 9283 (CT 14 pl. 23) // STT 92 lines 23-26. This lines of the vademecum text includes a passage of healing plants against Lamaštu. Edition of the text is not known to me, the relevant lines are as follows.

K 9283 23 [...] 'x' [x?] | [Ú] ^dKAMAD.ME | ^{sig}ÀKA NIGIN-*me ina* GÚ-šú GAR-*an*²³
STT 92 23 [ú]IGI-*lim* | [...]

K 9283 24 [...] | [...].MEŠ-šú: Ú MIN (= ^dKAMAD.ME) | ŠU.BI.AŠ.[ÀM]
STT 92 24 [x x?] 'x'^uNAGA.[SI²] | [...]

K 9283 25 [...] | [Ú] ^dKAMAD.ME | ŠU.BI.AŠ.[ÀM]

¹⁵ Farber translated 'cedar resin' (MÚD EREN) but further drugs and not liquids are listed in the text. The 'old cedar' was also used as a drug in another therapeutic prescriptions against Lamaštu (E 2014.6 obv. 3-4, edited in Zilberg-Horowitz, 2016).

¹⁶ Single-column extract tablet from the Kiš ĩr-Aššur archive (N4 94) dealing with fever, pus and other irregularities during delivery. Each prescription is divided by a ruling and the colophon has not been preserved. The tablet was edited by Scurlock, 2014, pp. 608-616.

¹⁷ The prescription was edited by Scurlock, 2014, pp. 610 and 614.

¹⁸ This small extract tablet belongs to the group of medical and pharmacological tablets from Late-Babylonian Uruk edited by Labat, 1960, pp. 174-175. The tablet contains four therapeutic prescriptions (ointments): two recipes against heat, one recipe against *mišītu* paralysis and one prescription against Lamaštu.

¹⁹ The prescription was edited by Labat, 1960, p. 175.

²⁰ The translation of the relevant lines of BAM 183 and BM 43897+ was transliterated by Farber as SB parallel to the relevant part of the ritual tablet of the canonical incantation series (Farber, 2014, p. 137 under sigla "Rc" and Rb) Cf. Scurlock-Andersen, 2005, p. 756 note no. 164 and Steinert, 2018, p. 263.

²¹ Four incantations (Inc. 1, 2, 3 and 4) was added to it, edited by Farber, 2014, pp. 136-137 and 190-191,

²² The hand-copy of the tablet was published in CT 14, plate 16. No edition of the text is known to me. The reference was mentioned by Steinert, 2018, p. 263.

²³ For the edition of this line, see CAD L p. 67 sub Lamaštu 2c.

STT 92 25 [...] ʿÁʿ [...] | [...]

K 9283 26 [...] | [Ú ʰK]AMAD.ME | ŠU.BIAŠ. ÀM [...]

STT 92 26 [...]

23. *imḥur-lim*-plant | plant against Lamaštu | you wrap (it) in a tuft of wool (and) place (it) on his neck.

24. [...] ... [horned?] *uḥūlu*-plant | [...] ... him : plant ditto (= against Lamaštu) | ditto (= you wrap (it) in a tuft of wool (and) place (it) on his neck).

25. [...] | [plant] against Lamaštu | ditto (= you wrap (it) in a tuft of wool (and) place (it) on his neck).

- BAM 379 (*šammu šikinšu*) ii 7ʹ-8ʹ.²⁴ Description of “*ēdu*-ferula, a drug for eradicating the Lamaštu”
- CTN IV, 195+196 (*šammu šikinšu*) iii 4ʹ-5ʹ.²⁵ Description of “*ēdu*-ferula, a drug for eradicating the Lamaštu”

Finally, I would like to refer to the ‘plant of Lamaštu’ which was mentioned as a drug in a prescription against fever: (If ditto, you wrap *bulū* mouse (and) ‘plant-(for)-Lamaštu’ in a tuft of wool (and) place (it) on his neck).²⁶ Hypothetically, it can be supposed that the term ‘plant of Lamaštu’ is an equivalent of the drug name *bulū* mouse quoted from an unknown pharmacological text.²⁷

2. The Lamaštu incantation was recited on various medicines (ointments, fumigations and phylacteries)

2.1 Incantation is recited on ointments. In this subtypes, three references are known to me that are as follows.

- STT 281 iv 1-15²⁸. The prescription contains an ointment for new born babies. This text is a variant (single drug is different) of the ritual that is a part of the Kuyunjik version of the incantation series Lam. III (3. *pirsu*) lines 64-73.²⁹
- BM 42272 obv. 32-44 // BM 35512 obv. 5-8.³⁰ The prescription includes an ointment against fever using various drugs. The incantation ‘Lamaštu, the offspring of Anu’ should be recited before Šamaš seven times over the oil.
- BAM 315 i 38-41 // BM 42274 obv. 32-36 // BM 3551 obv. 1-3 // BAM 151 obv. 18–24 // K 2581 (K. van der Toorn, Sin and Sanction, Pl. 1–2) obv. 1–6.³¹ The prescription includes an ointment against fever using various drugs. The incantation ‘The Earth is

²⁴ Edited by Stadhouders, 2011, p. 22 § 25.

²⁵ Edited by Stadhouders 2011, p. 22 § 25.

²⁶ BAM 315 i 36-37 // BM 42272 rev. 36 // BM 35512 obv. [27]. The prescriptions against fever, edited by Bácskay, 2018a, pp. 128 and 131

²⁷ The drug name ‘the *bulū* mouse of the canebrake’ is a deckname of *šumuttu*-plant or the plant ŠIM.ZU.TAR attested in the third tablet of Uruanna lines 6 and 14 (this section of the tablet was edited by Rumor, 2017).

²⁸ The prescription was edited by Scurlock, 2014, p. 683 and Farber, 2014, p. 135.

²⁹ Edited by Farber, 2014, pp. 135 and 190-191

³⁰ The prescription was edited by Bácskay, 2018a, pp. 123, 129 and 133-135.

³¹ The prescription was edited recently by Bácskay, 2018a, pp. 116-117 and 118.

destroyed (and) the Sky is destroyed' should be recited and this incipit of the incantation was identified by Schuster-Brandis in the Lamaštu amulets.³²

2.2 Incantation is recited on fumigations. In this subtype, single reference is known to me that is as follows.

- BM 45393+ ii 94.³³ *Qutāru* text which will be published Irving Finkel in the near future. The relevant line of the text is as follows.

4.TA ÉN.MEŠ ŠEŠ.MEŠ *ana* UGU KÙ.GI šá^dKAMAD.ME ŠID-*ma* = you recite these incantations four times during the fumigation.³⁴

3 The Lamaštu incantation was written on stone cylinder seal. According to this subtypes, two references are known to me that are as follows.

- BM 35512 rev. 12-18 // BAM 149 3'-9' // STT 144 rev. 23'-29'.³⁵ The text contains a description of a substitute ritual (lines 12'-15'), the text of a non-canonical incantation of Lamaštu against fever. The incantation should be written on cylinder seal and hung it on patient's neck.
- BAM 148 obv. 34-40.³⁶ The fragmentary prescription includes a ritual using magical and unusual drugs (canal clay mixed in canal water and wax from the right and left ears of female sheep) and a cylinder seal. The way of application of the amulet is not clear to me but the following non-canonical incantation of Lamaštu was supposedly written on it.³⁷

Conclusions

In the references of therapeutic texts mentioned above Lamaštu can be connected to several diseases in the therapeutic corpus. I can identify 11 references in therapeutic prescriptions and further two references in pharmacological texts which contains healing treatments related to her. We can observe that a relevant part of the references is connected to various disease but most of them are connected to 'fever'.³⁸ The ontological relationship between Lamaštu and fever was formulated in a Late-Babylonian diagnostic commentary text from the Hellenistic Uruk which includes an interpretation of the connection between Lamaštu and fever in one passage of a diagnostic omen series: 'Lamaštu (mans) fever, (she is) the daughter of Anu. ME (means) fever.' (^dKAMAD.ME : *um-mu* [DUMU.MU]NUS ^d60 : ME : *um-mu*).³⁹ The commentary text cites a passage of the canonical

³²Schuster-Brandis, 2008, pp. 145 (Kette Nr. 142) , 146 (No. Kette Nr. 144), 300 and 317 (Text 9 = BM 56148+ col. vi 41) and Farber 2014, 29 note No. 70.

³³The photo of the tablet was published by Farber, 2014, plates 78-80.

³⁴Reference was mentioned in Bácskay, 2018a, p. 134. This and further three other incantations were recited for fumigation against Lamaštu.

³⁵The text was edited by Bácskay, 2018b, pp. 104-105, 108-109 and 110-111.

³⁶The text was edited by Bácskay, 2018a, pp. 148-149 and 153

³⁷A cylinder seal from a Persian grave in Ugarit (R. S. 25457 published by Nougayrol, 1969, p. 95) was written with the text of the incantation. For the recent edition of this text and its parallels on STT 144 rev. 19'-22', see Farber, 2014, p. 273.

³⁸Recently Bácskay, 2018b, p. 95, with references to the earlier literature.

³⁹SpTU I 27 obv. 25. Cf. Bácskay, 2018a, p. 12 note no. 45.

diagnostic series ‘If somebody looks an ox with spots, that man has been seized by Lamaštu’⁴⁰ and the commentator interpreted the cuneiform sign in the Sumerian logograms of Lamaštu using the explanatory methods of the cuneiform science: based on a reference of the sign list IZI which provide the Akkadian meaning ‘fever’ for the cuneiform sign ME⁴¹ the commentator presented an essential connection between Lamaštu and fever. On the other hand, the recitation of the canonical and non-canonical incantations of Lamaštu on the medicine of therapeutic prescriptions or their use as a legend on cylinder shaped form amulet can be also detected. The use of various texts from the standard incantation series as well as the non-canonical incantation related to Lamaštu in medical prescriptions is based on the strong connection between the knowledge and text tradition of the Mesopotamian physician and incantation priest in the first millennium. The applying of these incantations could provide further authority of the therapeutic healing methods.

⁴⁰Sagig tablet I line 15 (edited by Labat, 1951, p. 18).

⁴¹IZI E line 11 (MSL XIII p. 186.)

BIBLIOGRAPHY

- Bácskay, A (2013): Asakkû: Demon and Illness in Ancient Mesopotamia. In: Jacobus, H. R. –de Hemmer Gudme, A K. –Guillaume, Ph. (eds.): *Studies on Magic and Divination in the Biblical World*. Piscataway: Gorgias Press, 1–8.
- Bácskay, A (2018a): *Therapeutic Prescriptions against Fever in Ancient Mesopotamia* (Alter Orient und Altes Testament 447) Münster: Ugarit Verlag.
- Bácskay, A (2018b): The 34th extract of the UGU series. Edition of the tablet BM 35512. In: Panayotov, S. –Vacin, L. (eds.): *Mesopotamian Medicine and Magic. Studies in Honour of Markham J. Geller*. Leiden/Boston: Brill, 93-115.
- Edzard, D. O. (1965): Mesopotamien. Die Mythologie der Sumerer und Akkader. In: Haussig, H. W. (Hrsg.): *Wörterbuch der Mythologie: Die alten Kulturvölker*. Stuttgart: Klett, 19–139.
- Farber, W. (1980–1983): Lamaštu. In: *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 6. *Klagegesang–Libanon*. Berlin: De Gruyter, 439–446.
- Farber, W. (2007): Lamaštu—Agent of a Specific Disease or a Generic Destroyer of Health? In: Finkel, I. L. –Geller, M. J. (eds.): *Disease in Babylonia*. (Cuneiform Monographs 36) Leiden/Boston: Brill, 137–145.
- Farber, W. (2014): *Lamaštu. An Edition of the Canonical Series of Lamaštu Incantations and Rituals and Related Texts from the Second and First Millennia B. C.* (Mesopotamian Civilisation 17) Winona Lake: Eisenbrauns.
- George, A. R. (2018): Kamadme, the Sumerian Counterpart of the Demon Lamaštu. In: van Buylaere, G. –Luukko, L. –Schwemer, D. –Mertens-Wagschal, A. (eds.): *Sources of Evil. Studies in Mesopotamian Exorcistic Lore* (Ancient Magic and Divination 15) Leiden/Boston: Brill, 150-157.
- Heeßel, N. P. (2002): *Pazuzu. Archäologische und philologische Studien zu einem altorientalischen Dämon*. (Ancient Magic and Divination 4) Leiden/Boston/Köln: Brill-Styx.
- Heeßel, N. P. (2011): Evil against Evil: The Demon Pazuzu. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77, 357–368.
- Heeßel, N. P. (2014): Amulette und ‚Amulettform‘. Zum Zusammenhang von Form, Funktion und Text von Amuletten im Alten Mesopotamien. In: Quack, J. F. –Luft, D. Ch. (Hrsg.): *Erscheinungsformen und Handhabungen heiliger Schriften*. (Materielle Textkulturen 5.) Berlin/München/Boston: De Gruyter, 53–77.
- Labat, R. (1960): Ordonnances médicales ou magiques. *Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale* 54, 169-176.
- Litke, R. A. (1998): *Reconstruction of the Assyro-Babylonian God-Lists, AN: ^dA-NU-UM and AN: ANU ŠA₂AMĒLI*, New Haven: Yale Babylonian Collection.
- Nies, J. B.–Keiser, C. E. (1920): *Historical, Religious and Economic Texts and Antiquities*. New Haven: Yale Babylonian Collection.
- Nougayrol, J. (1969): La Lamaštu à Ugarit. *Ugaritica*, 6, 393–408.
- Rumor, M. (2017): The ‘AŠ section’ of Uruanna III in Partitur. *Le Journal des Médecines Cunéiformes*, 29, 1-34.

- Schuster-Brandis, A. (2008): *Steine als Schutz- und Heilmittel. Untersuchung zu ihrer Verwendung in der Beschwörungskunst Mesopotamiens im 1. Jt. v. Chr.* (Alter Orient und Altes Testament 46) Münster: Ugarit Verlag.
- Scurlock, J. (2014): *Sourcebook for Ancient Mesopotamian Medicine*. Atlanta: SBL Press.
- Scurlock, J. –Andersen, R. B. (2005): *Diagnoses in Assyrian and Babylonian Medicine: Ancient Sources, Translations, and Modern Analyses*. Chicago: University of Illinois Press.
- Stadhouders, H. (2011): The Pharmacopoeial Handbook *Šammu šikinšu* - An Edition. *Le Journal des Médecines Cunéiformes*, 18, 4-51.
- Steinert, U (2018): The Assur Medical Catalogue (AMC). In Steinert, U. (ed.): *Assyrian and Babylonian Scholarly Text Catalogues: Medicine, Magic and Divination*. Boston/Berlin: De Gruyter, 203-291.
- Tourtet, F. (2010): 'Demons et Home': The Presence of Demonic Figures in the Ancient Near Eastern Domestic Architecture. In: Kühne, H. (ed.): *Dür Katlimmu 2008 and Beyond*. (Studia Chaburensia 1) Wiesbaden: Harrassowitz, 241–265.
- Wiggermann, F. A. M. (2000): Lamaštu, Daughter of Anu. A Profile. In: Stohl, M.: *Birth in Babylonia and the Bible: Its Mediterranean Setting*. (Cuneiform Monographs, 14) Groningen: Styx, 217–248.
- Wiggermann, F. A. M. (2010): Dogs, Pigs, Lamaštu, and the Breast-Feeding of Animals by Women. In: Shehata, D. –Weiershäuser, F. –Zand, K. V. (Hrsg.): *Von Göttern und Menschen. Beiträge zu Literatur und Geschichte des Alten Orients. Festschrift für Brigitte Groneberg*. (Cuneiform monographs 41) Leiden/Boston: Brill, 407–414.
- Wiggermann, F. A. M. (2011): The Mesopotamian Pandemonium. *Studi e Materiali di Storia delle Religioni*, 77, 298–322.
- Zilberg, P. – Horowitz, W. (2016): A Medico-Magical Text from the Otago Tablets, Dunedin New Zealand. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 106, 175–184.

Administration of the Hittite Empire – a multidisciplinary approach

Béla STIPICH*

This short paper tries to introduce an (in my opinion) new, multidisciplinary approach to the administration of the Hittite Empire in order to gain a better understanding of the mechanisms of governance of the Hittite Empire.

In recent times, comparative research on control strategies and mechanisms of ancient empires gained more attention in historical sciences – even more so because the results of such investigations promise general relevance, moreover modern-day significance.¹ Ancient empires applied a great variety of tools and methods for governing their realm that all can be called hegemonic – extensive scientific discourse had shown that sole prosopographical approach cannot properly explain this diversity. For this reasons, the expansion of our conception categories and the application of multi- and interdisciplinary research trends seems appropriate.²

Following older and in many ways not up-to-date trends, the administration of the Hittite Empire is often described as a history of certain professions (which are attested in great numbers in Hittite records), or a portrayal of the career of better known officials.³ Even the most recent monograph on this subject matter, the excellent dissertation of *Bilgin* follows this tradition and analyzes extensively the offices and officials attested in the texts related to the Hittite Empire.⁴ This monumental work is of course absolutely essential if someone wants to get a clear overview on the administrative organization of the Hittite Empire and serves now as a new and up-to-date reference material.

My aim is, however, goes beyond the listing and analyzing of personal names and professions – combining the results of the above mentioned research trend with the suggested interdisciplinary approach which follows in this paper, a deeper understanding of the governance mechanisms, strategies and structures can be gained which might lead to more general conclusions. This is even more true if one focuses on the fragile balance of systems and subsystems of regimes and the threads they often have to face throughout history: natural disasters, wars, famines, changes on the thrones – the coping strategies within the regimes promises universal relevance. The Hittite records enable us quite well to investigate this problems – but due to limits of space we cannot go into details here.

As far as theoretical models for the description of ancient states concerns, and the Hittite Empire in particular, the model of the patrimonial state, developed by the German social and political

* Budapest, Eötvös Loránd University / University of Pécs

¹ Frei-Koch, 1996, p. 8

² Baltrusch et al., 2011, p. 3. A similar trend is recognizable in the field of international relations, see Freire, 2018, Pfoh 2018.

³ See Pecchioli Daddi, 1982, Marizza, 2007

⁴ Bilgin, 2018. Cf. Beckman, 1995a, Imparati, 1999, and the studies on several professions by Singer, 1984 (AGRIG), Singer, 1998 (HAZANNU), Pecchioli Daddi, 2003 (BĒL MADGALTI), Starke, 1996 (LÚ.MEŠGAL, LÚ.MEŠSAG) or concentrating on some particular regions like Ugarit (Heltzer, 2001, D'Alfonso, 2010), Emar (Faist, 2002, Pruzsinszky, 2007, Van Exel, 2010, Otto, 2012) or Mašat Höyük (Beckman, 1995b).

scientist Max Weber around the end of the 19th and the beginning of the 20th century, is most common and widespread.⁵ When describing the types of legitimate domination, Weber defines three basic categories of authority: rational/legal authority (resting on established rules), traditional authority (“resting on an established belief in the sanctity of ... traditions and the legitimacy of those exercising authority under them”) and charismatic authority (“resting on devotion to the exceptional sanctity, heroism or exemplary character of an individual person”)⁶ – admitting that none of this ideal types can be found in “pure” form throughout history.⁷ This is true for the Hittite Empire as well: we observe a strong consciousness of the Hittite kings towards their past and traditions (see for example the historical introductions of several text compositions or the cult of the royal ancestors⁸), at the same time the charismatic power of the royal dynasty of Hattusa, which is based on divine protection and the place of the Hittite king in the cosmic hierarchy assigned by the gods.⁹ Following furthermore Weber’s terminology, the kingship and the political organization are described as an analogy to a household, and this household-like organized political structure shows some signs of bureaucratic arrangements (but lacks the separation of the private and the official sphere)¹⁰.

“Patrimonial domination is ... a special case of patriarchal domination – domestic authority decentralized through assignment of land and sometimes equipment to sons of the house and other dependents.”¹¹

“We shall speak of a patrimonial state when the prince organizes his political power over extrapatrimonial areas and political subjects – which is not discretionary and not enforced by physical coercion – just like the exercise of his patriarchal power.”¹²

However, if we investigate the step-by-step professionalization of the Hittite administration as can be seen from the times of Tudhaliya and Arnuwanda I, it will be more and more clear that it overcomes the simple traditional-patrimonial characteristics¹³ and moves into the direction of a bureaucratic state. First: we do find quite clearly defined spheres of competences when studying the obligations and oaths for high-level officials – some of them are almost like job-descriptions (see below), and therefore mark out their sphere of action and competence. If we accept that ca. 80% of this documents did not survive,¹⁴ we can imagine the complexity of this administrative structure and hierarchy, in which even promotion (administrative career) can be observed. To name only one example: the chief scribe (GAL DUB.SAR) Mitannamuwa became the governor of Hattusa under Muwatalli II.¹⁵

⁵ See recently Schloen, 2001, p. 255ff, Bilgin, 2018. p. 437ff

⁶ Weber, 1978, p. 215

⁷ Weber, 1978, p. 216

⁸ See Gilan, 2014b

⁹ See Gilan, 2004

¹⁰ Weber, 1978, p. 1028

¹¹ Weber, 1978, p. 1011

¹² Weber, 1978, p. 1013

¹³ See Weber, 1978, p. 229, listing the bureaucratic administrative features absent in the traditional-patrimonial system.

¹⁴ Miller, 2013, p. 65

¹⁵ See KBo 4,12 (CTH 87) Rs. 13-17.

Another theoretical model often applied to the Hittite Empire is feudalism – a concept widely used in connection with other ancient near eastern political formations as well (see the Middle-Babylonian / Kassite kudurrus).¹⁶ The Hittite Empire was also described by many scholars in the 1960's and 1970's as a feudal state, mainly based on the so-called vassal treaties and the land donation documents and stressed the “feudal” character of some relations as shown by these documents.¹⁷ From the late 70's, however, the terminus “feudalism” was severely challenged by scholars of medieval times¹⁸ – what is left from this debate is the claim that feudalism

“remains a useful short-hand term to describe vertical social and political relations among the aristocracies of England and France from the mid-eleventh through thirteenth centuries (and of Germany in the thirteenth century). One must always be aware, however, that an ideal construct only approximates reality; the danger is mistaking the construct for reality, and either interpreting source evidence through the construct or judging the actual social, political, and tenurial relationships in a particular society, whether medieval European or not, against this ideal”¹⁹

– or with the words of the late Harry Hoffner Jr.:

“one cannot indiscriminately apply a model of medieval European society to Hittite society. The conditions were quite different.”²⁰

This different conditions also be deduced from Hittite texts: among the grantees mentioned in the land-donation documents²¹ we can identify indeed state officials, but also institutions,²² son of the reigning king,²³ or even women.²⁴ The object of the donations are mentioned as gifts (NIG₂.BA),²⁵ a ceremonial loyalty act is not attested. The donated lands could be taken back by the king which indicates that the ownership of the land remained in his (or the state's) hands.²⁶ What some vassal treaties concern: there are indeed expressions and demonstrations of loyalty, and the vassal becomes dependent to the Hittite king – but there can be no land donations, since the land in question never belonged to the Hittites (if not conquered by the Hittite army). The instructions (now part of the so-called obligation and oath genre²⁷) likewise often connected with feudalism show different features: they contain more general and sometimes very technical guidelines for various officials of the Hittite state – even though some of them also contain ceremonial oaths, the “parties” “entering” the “agreement” do not establish a private legal connection.

¹⁶ Balkan, 1986 (originally 1943), Sommerfeld, 1995. See, however, the warning of Oppenheim (1964, p. 159): „... this designation, in no way to be taken literally, is solely an inadequate and popular approximation...”

¹⁷ Goetze, 1957² (1933) p. 104ff „... das Hethiterreich ist ein Feudalstaat.” (p. 107), see also Cornelius, 1972, Haase, 1983, Imparati, 1983.

¹⁸ See Abels, 2009, p. 1020ff

¹⁹ Abels, 2009, pp. 1024-1025

²⁰ Hoffner in Roth, 1995, p. 244

²¹ See the new and complete edition of the material available by Rüter and Wilhelm (2012).

²² Rüter-Wilhelm, 2012, Nrs. 4, 5, 7: E₂ URUHa-at-ti URUŠa-a-ri-iš-ša-a-i

²³ Rüter-Wilhelm, 2012, Nrs. 26 (Hantili), 34 (Zidanta)

²⁴ Rüter-Wilhelm, 2012, Nrs. 16 (a *MUŠENIQTU*, cf. AHW Bd.II. 682.), 91 (Ku-wa-at-ta-al-la MUNUSSUHUR.LA₂)

²⁵ Rüter-Wilhelm, 2012, p. 36 about the formula of the donation documents.

²⁶ Bilgin, 2018, p. 389

²⁷ See the new edition and analysis by Miller (2013).

The most promising description model about state organization of early empires was offered by the former German president *Roman Herzog* in his book *Staaten der Frühzeit*, first published in 1988.²⁸ Being a political scientist himself, Herzog introduced a completely new approach and terminology when describing ancient state formations. As a theoretical starting-point, Herzog distinguished between power-focused (“Machtstaaten”) and task-focused (“Aufgabenstaaten”) states – first came to existence more or less accidentally when a fortunate situation enabled a ruler (possibly a former military leader) to create his own realm (possibly using military power). The latter, on the other hand, was a reaction to real emerging problems a society had to cope with such as protection and assuring security, fulfilling cultic tasks, or establishing and/or maintaining infrastructure.²⁹ The shift from one type to the other was, of course, possible, in both directions. In this framework, the approach to the state and its organization is a clearly functional one, and the administration and bureaucracy plays a crucial role when the state is performing its duties.

In Herzog’s model, the so-called aristocratic state (“Adelsstaat”) is a manifestation of the task-focused state formation, and he recalls the Hittite Empire as a typical aristocratic state.³⁰ Unfortunately, almost all of his conclusions concerning the Hittite state prove to be incorrect (concerning the role and position of the *pankur*³¹ and the AGRIG,³² or the characteristics of the Hittite army³³). However, his functional approach of the state as a problem-solving and task-fulfilling entity is worth to consider and complement into a larger model for the description of ancient states (and the Hittite state in particular).

Following the track of Herzog’s functional approach, I suggest to use the descriptive concept of governance studies, which is, very shortly summarized:

“an interdisciplinary research agenda on order and disorder, efficiency and legitimacy all in the context of the hybridization of modes of control that allow the production of fragmented and multidimensional order within the state, by the state, without the state, and beyond the state.”³⁴

Being so, the “governance is increasingly becoming a broad concept that is central to the study of political, economic, spatial, and social order in general and to the understanding of the dynamics of change”³⁵ not only in modern, but also in pre-modern (ancient) states. On the one hand, the concept of governance involves the notion of changes and shifts in institutionalized authority and, on the other hand, conceptualizing the state as the most important and central actor in politics and policy making (when making priorities and defining objectives).³⁶ Since this concept, to my knowledge, had not yet been adapted and used for describing ancient Near Eastern political entities, further research is needed to develop the suitable model for applying it in ancient Near Eastern studies.

²⁸ Herzog, 1998² was used in this paper.

²⁹ See Chapter „Die Frage der Ethik – Existenzgründe des Staates” p. 299ff

³⁰ See Subchapter „Das Reich der Hethiter” p. 180ff

³¹ Cf. Herzog, 1998, p. 149, Beckman, 1982, van den Hout, 2016

³² Cf. Herzog, 1998, p. 151, Singer 1984

³³ Cf. Herzog, 1998, pp. 152-153, Beal 1992

³⁴ Levi-Faur, 2012, p. 3

³⁵ Levi-Faur, 2012, p. 3

³⁶ Levi-Faur, 2012, p. 11

In our understanding in concrete, investigations on governance and administration focus on functions, structures and contexts of government and administrative performance without any local lies – this means that it analyses the state in its entirety. However, we do not consider this as an abstract category, we also encompass the actors taking action in the administrative performance – this is the bureaucratic apparatus, the officials so richly attested in Hittite documents.

Another key concept in our governance approach is the public tasks to be dealt with by the administration – these were already recognized by Herzog as essential notions in the task-focused societies or states (such as protection, infrastructure (mainly water-supply), securing the cult practices and maintaining inner security).³⁷ If the state identifies some of this public tasks as his part of its competence, it automatically creates means and capacities to address this tasks. This means: specialized and offices with officials in a hierarchy, goals to achieve when addressing the problems, and also very important: normative instructions and protocols for the bureaucratic apparatus.

Turning now to the Hittite Empire, it is not very difficult to identify the hundreds of professions and professionals being member of the mentioned bureaucratic apparatus.³⁸ If we find the designation EN/*BĒLU/išba-* before certain professions, we can be quite sure that a high-level official is meant in the text. Since almost all of Hittite records originate from the Hittite state bureaucracy, the texts produced within this sphere contain information connected to the activities carried out by state administration. Therefore it is no wonder that state officials appear in such great numbers – this fact enables us to figure out some tendencies in the evolution of the officialdom throughout the periods of Hittite history. Just to highlight some: there seems to be an administrative reform at the time of Tudhaliya and Arnuwanda I, when new offices appear (EN ^{URU}GN, *BĒL MADGALTI*, GAL DUB.SAR, GAL DUB.SAR.GIŠ)³⁹ and the number of offices increases horizontally and vertically as well (the first appearance of the dual offices pre-date this period,⁴⁰ but they become more widespread afterwards. The existence of dual offices/officials may also be explained by the increasing duties of the state administration). And later, in the 13th century BC – certainly not independently from political developments during Hattusili III and Tudhaliya IV – we detect the emergence of a new type of officials NOT belonging to the royal family but bound to the royal family by loyalty oaths (the so-called ^{LÚ.MEŠ}SAG)⁴¹. This “civil” officials were most probably thought as a balance to the numerous high offices occupied by members of the royal family – we can quote here the instruction and oath imposition of Tudhaliya IV for the courtiers (CTH 255.2):

KUB 26,1+ (CTH 255.2) col i.⁴²

9. *A-NA* DUTU^š ŠEŠ^{MEŠ} me-ek-ka₄-[uš] [*A*]-*BI*^{MEŠ}-ŠU-ia-aš-ši
10. me-ek-ka₄-e-eš KUR ^{URU}Ha-[at]-[ti-kan₂ *IŠ*]-[TU] NUMUN LUGAL-UT-TI
11. šu-wa-an ŠA₃ [^{URU}Ha]₃[-at-ti-kan₂ NUMUN ^m][Šu]-up-pi₂-lu-li-u-ma

³⁷ Herzog, 1998, p. 76ff

³⁸ See the collections of Pecchioli Daddi, 1982, Marizza, 2007, Bilgin, 2018, pp. 97-359

³⁹ See the table in Bilgin, 2018, p. 411

⁴⁰ Rüter-Wilhelm, 2012, Nr. 91, in the witness list we find a GAL ^{LÚ.MEŠ}KUŠ₇ ZAG-az as well as a GUB₃-la-az (KBo 5,7 Vs. 52-53.)

⁴¹ See already Starke, 1996, p. 159ff

⁴² Miller, 2013, p. 296ff

12. NUMUN ^mMur-[ši]-li NUMUN ^m[NIR.GAL₂] NUMUN [^m][(Ha)]-[at]-tu-ši-li

13. me-ek-ki ...

My Majesty has many brothers, and they have many fathers. The land of Hattusa is full of royal progeny. In Hattusa, the progeny of Suppiluliuma, the progeny of Mursili, the progeny of Muwatalli, the progeny of Hattusili are numerous ...

The “numerous progeny” made Tudhaliya IV obviously uneasy – maybe he learned the lesson from the Zalpa tale: the more “princes” one has to control, the more tension one has to manage...⁴³ Aside from the fact that the legitimacy of the king was weak as almost never in Hittite history. Hattusili III and Tudhaliya IV could not “dismiss” their own kinship – but they tried to create a concurrent administrative structure bound by loyalty oath to this kings.

In connection with the administrative apparatus, Hittite records offer the normative instructions and protocols for carrying out their duties as well – this is almost unique in the history of the ancient Near East: we can mention only some short instructions from Nuzi to the mayor of the town,⁴⁴ or the Middle-Assyrian palace decrees.⁴⁵ We cannot go into details here concerning the genre now called, following the new edition of this texts,⁴⁶ “obligation and oath” – what we can detect again is that the period of Tudhaliya and Arnuwanda I seems to mark a new era in Hittite administration when the number of political-administrative texts starts to increase and creating new relations of dependency within the Hittite state administration, and, at the same time, describing the obligations and duties of the officials (such as several military leaders, the *BĒL MADGALTI*, royal bodyguards, gatekeepers, the mayor of Hattusa) in great detail. The obligations (confirmed by oaths before the gods) included the most important realms of the state: military, cultic, palace, legal and local administration, royal succession, social issues etc. – this is quite impressive, even more if we accept the editor’s conclusion that only about 20% of the whole corpus survived.⁴⁷ The text were used (copied and re-edited) until the last days of the Hittite Empire,⁴⁸ which means that they never came out of fashion – however, we can detect a change or a shift of the main emphasis in the obligation and oath genre. When the above mentioned new officialdom, the so-called ^{LÚ.MEŠ}SAG emerged in the 13th century, the focus was on the general loyalty and appropriate behavior towards the royal family instead of concrete scope of activities or a job description. This can be, again, attributed to the vanishing legitimacy of the ruling kings and the sensitive political situation.⁴⁹

When applying the governance-based paradigm for the Hittite Empire, one has to address some important factors having serious effects on the administrative and governing structure of the states in question in general. To name only a few: the changes in political or international affairs, or even more simple aspects like the surrounding geographical setting. In the last section of this short paper, I would like to address some of these aspects regarding the Hittite Empire only in a few words.

⁴³ See Gilan, 2007, Stipich, 2012

⁴⁴ Maidman, 2010, p. 31ff

⁴⁵ Roth, 1995, p. 195ff.

⁴⁶ By Miller (2013).

⁴⁷ Miller, 2013, p. 65

⁴⁸ See for example the *BĒL MADGALTI*-instructions, Miller, 2013, p. 318ff

⁴⁹ See Bilgin, 2018, p. 432 in detail.

Research on the historical geography of the Hittite Empire is numerous, and cannot be recalled here even in outlines.⁵⁰ The natural environment and setting of central Anatolia had of course a significant impact on the administration of the Hittite Empire – the geographical and climatical fragmentation of this region caused difficulties in communication and traffic connections which were core issues for a successful state organization.⁵¹ For this, the Hittite administration seems to have collected and filed systematically geographical and topographical information⁵² – as a text found 2004 in Hattusa clearly indicates: it lists the topographical features at the road to the town of Sassuna: mountains, lakes, special-shaped stones, sanctuaries, towers. A short example from the text:⁵³

KBo 62,5 (CTH 230)

1. [I]-[NA] KASKAL URUŠa-a-aš-šu-u-na ZAG-[az]
2. [ka]-ru-i-li-iš AN.ZA [GAR₃] UDUN-[aš]
3. [ti]-it-ta-pa-lu-an-ti-iš SAG.DU-iš
4. [HUR]^{SAG}Mu-ra-an-hi-la-aš HUR.SAG-aš
5. al-pu-u₂-wa-ra-aš iš-kan₂-za SAG.DU-iš

On the road to the (city of) Sassuna, to the right an old tower, an oven, (is) above *tittapalwant-*⁵⁴ (is) above. Mount Muranhila is round^(?) and sacred, (is) above.

Hopefully some more texts like this will be excavated, so that the activity of the Hittite “land registry office” can be investigated more detailed.

Changes in political affairs and its impacts on the administrative structure were already mentioned shortly. As pointed out previously, the times of Tudhaliya and Arnuwanda I seem to mark a turning point in the administration of the Hittite Empire – two events shall be highlighted here: the new model of integration as seen in the case of Kizzuwatna, and the coping with the Kaska invasion. As far as the cultural and political integration of Kizzuwatna concerns: some new forms of assimilation arise besides the simple military conquest and the appointment of a royal prince as the governor (in this case: priest) of the land. The division and relocation of the local cult replaced the old practice of “god-napping”,⁵⁵ which was no longer an acceptable way, since it enrages the gods⁵⁶ – in case of Kizzuwatna, the Hittites did not want to take this risk. At the same time, seeing this development, we also need to rethink our traditional views about the one-way and top-to-down dictated relationship between the center and the periphery as well.⁵⁷ The Kaska invasion was the other great challenge during the times of Tudhaliya and Arnuwanda I – if we can believe the later and possibly tendentious

⁵⁰ The most recent contributions are Kryszeń, 2016 and Weeden-Ullmann, 2017.

⁵¹ See Klengel, 2003, p. 282, pp. 287-288

⁵² Cf. Gerçek, 2017

⁵³ Edited by Loretz-Rieken, 2007

⁵⁴ Hapax.

⁵⁵ See Gilan, 2014a.

⁵⁶ Cf. the unfortunately very fragmentary text KBo 3,45, which (if the interpretation is correct) connects the looting of Babylon and the moving of the statue of Marduk with the gods being angry.

⁵⁷ Cf. Baltrusch et al., 2011, p. 5

narratives,⁵⁸ it almost destroyed the Hittite Empire. The “post-colonial”⁵⁹ approach to the Kaska problem and the so-called concentric invasion identifies the Kaska more like a group of outsiders and not an ethnic designation,⁶⁰ but whatever might be the case:

“There is much less uncertainty about when Kaska begin behaving like Kaska, and the date corresponds rather well with the point at which Hittites start governing like Hittites”.⁶¹

And the “governing like Hittites” means: the emerging of the genre of the obligations and oaths mentioned above, including the attempts of treaty-making with some Kaska-groups and the detailed job-descriptions for the state officials.

Another political crisis emerged when Hattusili III came to the throne after a civil war-like situation⁶² and highly questionable legitimacy – securing the loyalty especially of the highest-level administrative staff to the reigning king was crucial in this peculiar state of affairs, which we can follow quite clear in the shift of focus in the obligation and oath genre (see above). This was not the only tool Hattusili III and Tudhaliya IV used trying to secure the throne – the developments on the propaganda level covered a wide range of communication channels: we see the approximation of the person of the king to the sacral sphere as never seen before in Hittite Anatolia – both in words (see for example the Apology of Hattusili⁶³ mentioning repeatedly the selection and protection of Hattusili by the goddess Istar of Samuha, and the alleged glorious ancestors like Hattusili I, king of Kussara⁶⁴) and in visual propaganda (divine motifs in the portrayal of certain kings on seals⁶⁵ or rock reliefs,⁶⁶ representative building activity⁶⁷ and inscriptions like Karakuyu,⁶⁸ Yalburt or Emirgazi⁶⁹).

Finally some remarks on the impact of the international affairs on the state administration. The integration of Kizzuwatna was already an example for this – the pattern developed here was used later again and again when territories were conquered close to the Hittite core region, so the creation of a puffer zone was not possible.⁷⁰ The conquest of Northern Syria under Suppiluliuma I created again a challenge the Hittite administration had to face – first: the distance from the Hittite capital did not allow to exercise power the way the Hittites were familiar with in their Anatolian realm, and second: the different political and cultural orientations and traditions interfered with Hittite customs and practices.⁷¹ The establishing of the so-called “Sekundogenituren” as the extended arms of the

⁵⁸ See Klinger, 2002, 2005.

⁵⁹ Glatz-Matthews, 2005, p. 49ff

⁶⁰ On the Kaska problem see recently the dissertation of Gerçek (2012).

⁶¹ Zimansky, 2007, p. 164

⁶² The rivalry within the royal family came to a (new) start already after the death of Mursili II, and deepened when Muwatalli II moved the capital to Tarhuntassa. Cf. Giorgieri-Mora, 2010

⁶³ Literature on CTH 81 is numerous, see recently Beckman, 2016 with previous literature.

⁶⁴ Cf. Sürenhagen, 2001, p. 405

⁶⁵ Bonatz, 2007, p. 124ff

⁶⁶ See Bonatz, 2007, p. 121ff, Simon, 2012, quoting previous literature.

⁶⁷ Matessi, 2016, p. 149 – not to mention Hattusa and Yazılıkaya!

⁶⁸ Mentioning Hattusa as the „city of Tudhaliya” (cf. Ehringhaus, 2005, pp. 49-50, Schachner, 2011)

⁶⁹ On the connection of the artificial lake (pool) at Yalburt with the Emirgazi altar, and the border region to Tarhuntassa see Harmanşah, 2015, p. 79

⁷⁰ Altman, 2008, p. 379 (Kizzuwatna, Tarhuntassa, Isuwa, Tummana – all ruled by one of the numerous „royal progeny”, bound by treaties – belonging to the obligation and oath genre – to the great king.)

⁷¹ See for example Otto, 2012 on the collective governance as evident from archaeological records in the Upper Syrian

Hittite king in Halab and Karkemis with a clear division of tasks and responsibilities can be interpreted as the reaction of the central government for the control of this region outside its direct reach.⁷² This does not mean of course that the central government did not get involved directly in North Syrian affairs: we know for instance of an *uriyanni* official marking the border between Ugarit and Siyannu.⁷³ If we take a look for example at Emar before and after the Hittite conquest,⁷⁴ we see an evident change in the chancellery practices (paleography, shape of tablets, sealing, legal formula etc.)⁷⁵ and Hittite influence special legal affairs like inheritance⁷⁶ – but no change in the religious practices or material culture, or even the Hittite attitude to the special situation of the kings of Emar.⁷⁷ In the case of Emar, we have no attestation of the Hittite great king directly interfering into internal affairs of Astata – these were administered by the officials (DUMU.LUGAL, UGULA.KALAM.MA) subject to the viceroy of Karkemis.⁷⁸ This all shows the flexibility of the Hittite administration in conquered territories – comparative research with other towns could bring more insights into this unique political situation. To conclude this short paper: the multidisciplinary approach, using the governance-based paradigm could offer some new ways of gathering and analyzing already known facts for describing structures and mechanisms of the administration of the Hittite Empire. In any case, the theoretical background can be deepened and the applicability of the model needs more research, but in my opinion it can lead to a better understanding of the history of the Hittite Empire.

Euphrates region.

⁷² Cf. Hutter-Braunsar, 1993, p. 105 (using the term *decentralization*), Klengel, 2001, p. 267 (using the term *addition*). We prefer the designation *deconcentration*: the center (Hattusa) passed the „administration routines” of the state/public tasks to the lower level of the administrative hierarchy, which was also bound to the great king by a treaty describing the duties and obligations (and of course the borders as well).

⁷³ RS 17.368. For other examples see Bilgin, 2018, p. 188-189

⁷⁴ See in general Pruzsinszky, 2007.

⁷⁵ See Faist, 2002, p. 135

⁷⁶ Yamada, 2006, p. 229ff

⁷⁷ Cf. Otto, 2012, p. 92

⁷⁸ Heltzer, 2001, Yamada, 2006 (p. 224)

BIBLIOGRAPHY

- Abels, R. (2009). The Historiography of a Construct: „Feudalism” and the Medieval Historian. *History Compass* 7/3, 1008-1031.
- von Soden, W. (1965). *Akkadisches Handwörterbuch*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Altman, A. (2008). Hittite Imperialism in Perspective. The Hittite and Roman Treatment of Subordinate States Compared. *Ḫattuša-Boğazköy. Das Hethiterreich im Spannungsfeld des Alten Orients*. Wiesbaden: Harrassowitz, 377-396.
- Balkan, K. (1986). *Studies in Babylonian Feudalism of the Kassite Period*. Malibu: Undena Publications.
- Baltrusch, E. – Bonatz, D. – Cancik-Kirschbaum, E. – Klinger, J. (2011): »Plenartagungsbericht der Forschergruppe B-II-1 »Political Governance and Governed Space.« Berichte der Forschergruppen auf der Topoi-Plenartagung 2010. eTopoi. Journal for Ancient Studies, Sonderband 1. <http://journal.topoi.org>.
(<http://www.topoi.org/wp-content/uploads/2013/06/7-20-2-PB.pdf>, download: 3.8.2018.)
- Beal, R. H. (1992). *The Organisation of the Hittite Military*. Heidelberg: Winter.
- Beckman, G. (1982). The Hittite Assembly. *Journal of the American Oriental Society* 102. 435-442.
- Beckman, G. (1995a). Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia. *Civilizations of the Ancient Near East*. New York: Charles Scribner’s Sons. 529-543.
- Beckman, G. (1995b). Hittite Provincial Administration in Anatolia and Syria: the View from Maşat and Emar. *Atti del II congresso internazionale di hittitologia*. Pavia: Gianni Iuculano Editore. 19-37.
- Beckman, G. (2016). Hattusili III between Gods and Men. *ANTAḪŠUM^{SAR} “ÇIĞDEM”*. *Studies in honour of Ahmet Ünal*. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 69-74.
- Bilgin, T. (2018). *Officials and Administration in the Hittite World*. Berlin: de Gruyter.
- Bonatz, D. (2007). The Divine Image of the King: Religious Representation of Political Power in the Hittite Empire. *Representations of Political Power. Case Studies from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns. 111-136.
- Catalogue des textes hittites (CTH). <http://www.hethport.uni-wuerzburg.de/CTH/>
- Cornelius, F. (1972). Das Hethiterreich als Feudalstaat. *Gesellschafts-klassen im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebieten – XVIII. Rencontre Assyriologique Internationale, München, 29. Juni bis 3. Juli 1970*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. 31-34.
- D’Alfonso, L. (2010). ‘Servant of the king, son of Ugarit, and servant of the servant of the king’: RS 17.238 and the Hittites. *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz. 67-85.
- Ehringhaus, H. (2005): *Götter, Herrscher, Inschriften. Die Felsreliefs der hethitischen Großreichszeit in der Türkei*. Mainz: Zabern.
- Faist, B. (2002). Die Rechtsordnung in Syrien nach der hethitischen Eroberung: Wandel und Kontinuität. *Brückenland Anatolien? Ursachen, Extensität und Modi des Kulturaustausches zwischen Anatolien und seinen Nachbarn*. Tübingen: Attempto. 129-146.
- Frei, P. – Koch, K. (1996): *Reichsidee und Reichsorganisation im Perserreich*. Freiburg: Universitätsverlag.

- Freire, L.G. (2018). System and society. The Near East in the second millenium BCE. *Text and Image: Proceedings of the 61e Rencontre Assyriologique Internationale, Geneva and Bern, 22-26 June 2015*. Leuven: Peeters. 481-488.
- Gerçek, N. İ. (2012). *The Kaška and the Northern Frontier of Hatti*. PhD Diss. University of Michigan. https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/94074/ilgi_1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (download: 7.8.2018)
- Gerçek, N. İ. (2017). Hittite Geographers: Geographical Perceptions and Practices in Hittite Anatolia. *Journal of Ancient Near Eastern History* 4. 39-60.
- Gilan, A. (2004). Sakrale Ordnung und politische Herrschaft im hethitischen Anatolien. *Offizielle Religion, lokale Kulte und individuelle Religiosität. Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums „Kleinasien und angrenzende Gebiete von Beginn des 2. bis zur Mitte des 1. Jahrtausends v. Chr.“ (Bonn, 20.-22. Februar 2003)*. Münster: Ugarit Verlag. 189-205.
- Gilan, A. (2007). How many princes can the land bear? – Some thoughts on the Zalpa text (CTH 3). *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 49. 305-318.
- Gilan, A. (2014a). The End of God-Napping and the Religious Foundations of the New Hittite Empire. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 104. 195-205.
- Gilan, A. (2014b): The Hittite *Offering Lists* of Deceased Kings and Related Texts (CTH 660, 661) as Historical Sources. *KASKAL* 11. 85-102.
- Giorgieri, M. – Mora, C. (2010). Kingship in Hatti during the 13th Century: Forms of Rule and Struggles for Power before the Fall of the Empire. *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their Neighbours in Honour of Itamar Singer*. Wiesbaden: Harrassowitz. 136-155.
- Glatz, C. – Matthews, R. (2005). Anthropology of a Frontier Zone: Hittite-Kaska Relations in Late Bronze Age North-Central Anatolia. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 339. 47-65.
- Goetze, A. (1957). *Kleinasien*. München: Beck.
- Haase, R. (1983). Die ländliche Gemeinschaft im Hethiterreich. *Les communautés rurales / Rural communities. Deuxième Part / Second Part. Antiquité / Antiquity*. Paris. 187-205.
- Harmanşah, Ö. (2015). *Place, Memory and Healing. An Archaeology of Anatolian Rock Monuments*. London: Routledge.
- Heltzer, M. (2001). The Political Institutions of Ancient Emar as Compared with Contemporary Ugarit. *Ugarit-Forschungen* 33. 219-236.
- Herzog, R. (1998). *Staaten der Frühzeit. Ursprünge und Herrschaftsformen*. München: C.H. Beck.
- Hutter-Braunsar, S. (1993). Die Dezentralisierung der Macht im hethitischen Großreich am Beispiel von Karkemiš. *Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Historiker und Geschichtsvereine* 28. 100-104.
- Imparati, F. (1983). Lehenswesen. Bei den Hethitern. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 6. 543-547.
- Imparati, F. (1999). Die Organisation des hethitischen Staates. *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Leiden: Brill. 320-387.

- Klengel, H. (2001). Einige Bemerkungen zur hethitischen Herrschaftsordnung in Syrien. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*. Wiesbaden: Harrassowitz. 255-271.
- Klengel, H. (2003). Einige Bemerkungen zur Struktur des hethitischen Staates. *Altorientalische Forschungen* 30. 281-289.
- Klinger, J. (2002). Die hethitisch-kaškäische Geschichte bis zum Beginn der Großreichszeit. *Studi in memoria di Fiorella Imparati. Tomo I*. Firenze: LoGisma. 437-451.
- Klinger, J. (2005). Das Korpus der Kaškäer-Texte. *Altorientalische Forschungen* 32. 347-359.
- Kryszeń, A. (2016). *A Historical Geography of the Hittite Heartland*. Münster: Ugarit Verlag.
- Levi-Faur, D. (2012). From „Big Government” to „Big Governance”? *The Oxford Handbook of Governance*. Oxford: University Press. 3-18.
- Maidman, M.P. (2010). *The Nuzi Texts and their Uses as Historical Evidence*. Atlanta: SBL.
- Marizza, M. (2007). *Dignitari ittiti del tempo di Tudhaliya I/II, Arnunanda I, Tudhaliya III*. Firenze: LoGisma.
- Matessi, A. (2016). The Making of Hittite Imperial Landscapes: Territoriality and Balance of Power in South-Central Anatolia during the Late Bronze Age. *Journal of Ancient Near Eastern History* 3. 117-162.
- Miller, J. L. (2013). *Royal Hittite Instructions and Related Administrative Texts*. Atlanta: SBL.
- Oppenheim, A. L. (1964). *Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Otto, A. (2012). Archaeological Evidence for Collective Governance along the Upper Syrian Euphrates during the Late and Middle Bronze Age. *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns. 87-99.
- Pecchioli Daddi, F. (1982). *Mestieri, professioni e dignità nell'Anatolia ittita*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Pecchioli Daddi, F. (2003). *Il vincolo per i governatori di provincia*. Pavia: Italian University Press.
- Pfoh, E. (2018). Reconsidering international relations in Southwest Asia during the Late Bronze Age. *Text and Image: Proceedings of the 61e Rencontre Assyriologique Internationale, Geneva and Bern, 22-26 June 2015*. Leuven: Peeters. 489-496.
- Pruzsinszky, R. (2007). Emar and the Transition from the Hurrian to Hittite Power. *Representations of Political Power. Case Studies from Times of Change and Dissolving Order in the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns. 21-37.
- Roth, M. T. (1995). *Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor*. Atlanta: Scholars Press.
- Rüster, Ch. – Wilhelm, G. (2012). *Landschenkungsurkunden hethitischer Könige*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schachner, A. (2011). *Hattuscha. Auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München: C.H. Beck.
- Schloen, J. D. (2001). *The House of the Father as Fact and Symbol. Patrimonialism in Ugarit and the Ancient Near East*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Simon Zs. (2012). Hethitische Felsreliefs als Repräsentation der Macht: Einige ikonographische Bemerkungen. *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings*

- of the 54th *Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns. 687-697.
- Singer, I. (1984). The AGRIG in the Hittite Texts. *Anatolian Studies* 34. 97-127.
- Singer, I. (1998). The Mayor of Hattuša and His Duties. *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions*. Jerusalem: Bible Lands Museum. 169-176.
- Sommerfeld, Walter: Der babylonische „Feudalismus“. In: Dietrich, Manfred – Loretz, Oswald (Hg.): *Vom Alten Orient zum Alten Testament. Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993*. Kevelaer / Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker / Neukirchener Verlag. 1995. [AOAT 240.] 467-490.
- Starke, F. (1996). Zur „Regierung“ des hethitischen Staates. *Zeitschrift für altorientalische und biblische Rechtsgeschichte* 2. 140-182.
- Stipich B. (2012). „... Ich bin bei meinem Vater nicht beliebt...“ Einige Bemerkungen zur Historizität des Zalpa-Textes. *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East. Proceedings of the 54th Rencontre Assyriologique Internationale at Würzburg 20-25 July 2008*. Winona Lake: Eisenbrauns. 699-713.
- Sürenhagen, D. (2001). Dimensionen sakralen Königtums im hethitischen Staat. Einige Bemerkungen zum Forschungsstand. *Lux orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*. Rhaden: Verlag Marie Leidorf GmbH. 403-410.
- van den Hout, Theo P.J. (2016). Versammlung. Bei den Hethitern. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie* 14. 560-561.
- van Exel, V. J. (2010). Social change at Emar: the influence of the Hittite occupation on local traditions. *Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale* 104. 65-86.
- Weeden, M. – Ullmann, L Z. (2017). *Hittite Landscape and Geography*. Leiden: Brill.
- Weber, M. (1978). *Economy and society. An outline of interpretive sociology*. Berkeley: University of California Press, 1978.
- Yamada, M. (2006). The Hittite Administration at Emar: The Aspect of Direct Control. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 96. 222-234.
- Zimansky, P. (2007). The Lattimore Model and Hatti's Kaska Frontier. *Settlement and Society: Essays Dedicated to Robert McCormick Adams*. Los Angeles: Cotsen Institute of the UCLA. 157-172.

Pots for the Food and Foodstuffs in the Hittites

Fadime ÜNLÜ*

Introduction

Documents about daily life are rarely seen in Hittite cuneiform sources. Given the information from the literature, there is no record about practices that can be defined as the culinary culture, and little known about the recipes. However, since the Hittites thought their Gods to be largely human-shaped, they presented various foods to the Gods in the festivals and rituals that they arranged in honor of these Gods. Further, these dishes were consumed by the festival attendees, unless otherwise stated. These rituals were recorded in various texts. Although there is little known, some information about foodstuffs, cooking patterns, culinary habits, and dish varieties is revealed from these recorded texts. According to that, the foods served to the Gods were included meat, cereal, bread, oil, honey, cheese. Also all these foodstuffs were stored, cooked or presented in some certain pots.

1. Cereals and Pulses

As the important elements of nutrition and among the field crops mentioned in the Boğazköy texts are wheat (ZÍZ), sesame (^(GIŠ)šamama = ŠE.GIŠ.Ì), barley (*halkiš* = ŠE), fall barley (ŠE *zenantaš*) (Ertem, 1987: 1-8). When the texts are reviewed, it is seen that cereals such as barley, wheat, and various flours were placed in grain pots named ^{DUG}har-ši-, and in ^{DUG}har-šiyalli- cruses defined as large and small storage containers (Coşkun, 1979: 1-16).

KUB VII 24 Vs. 5 (Puvel, 1991: 195)

5 I PA ZÍZ I PA¹ GEŠTIN ^{DUG}har-ši ŠÀ É HUR.SAG *Ku-ku-mi-ša iš-bu-wa-an-zi*

Translation:

5 They pour one cup of wheat and one cup of wine into the *har-ši-* pot in the temple of *Kukumiša* Mountain.

Cereals are ground to flour (ZÍ, ZÍD/ZÍ.DA), and flour varieties such as wet flour (ZÌ.DA.DUR₅), dry flour (ZÌ.DA.HÁD.DU.A), barley flour (ZÌ.DA.ŠE), emmer wheat flour (ZÌ.DA.ZÍZ), moist emmer wheat flour (ZÌ.DA.ZÍZ.DUR₅) were obtained (Ünal, 2016: 607). These flours were used to make dough and over a hundred and fifty varieties of bread were made (Karauğuz, 2006: 11). Since the Sumerian, as in many languages, the word NINDA has been used to express “bread” in Hittites’s own language (Hoffner, 1974: 213). According to the existing texts, among the bread types made of wheat flour; bread types named NINDA.GUR₄.RA, NINDA.GUR₄.RA ZÍD.DA ZÍZ, NINDA.GUR₄.RA *IM-ZA ZÍZ-aš* and bread named ^{NINDA}TAPPINNU made of barley flour

*Ankara University, Faculty of Languages History and Geography, History/Ancient History Department, history1983@windowslive.com

¹PA= *PARISU*: a dry measure. Ünal, 2016: 383.

were made (Ertem, 1987: 6, 12). According to the paleobotanical information obtained from the Boğazköy excavations, the Hittites made the bread that they offered to their Gods from higher quality wheat (*triticum aestivum*) and barley (*hordeum vulgare*), while their own breads were made from two kinds of red wheat (emmer and einkorn) (Ünal, 2007: 145). At the same time, different kinds of bread were baked by adding fruits or dairy products to the breads. While the breads were served to Gods and Goddesses, the pots being related to bread types mentioned as a shape of hand is the pot of ^(GIŠ)ŠU.KÚ.KÚ. Different kinds of bread were served in this pot as follows:

KBo XIV 116 IV 5-6 (Coşkun, 1979: 71)

5] *ú-da-an-zi nu* ^{LU}AZU NINDA.Ì.E.DÉ.A

6 *IŠ-TJU* ^(GIŠ)ŠU.KÚ.KÚ *PA-NI DINGIR* ^{LM}III-ŠU *da-a-i*

Translation:

5] they bring and by the seer, the fat bread

6] it is served (for God) three times in the pot known as ^(GIŠ)ŠU.KÚ.KÚ (bread pot in the shape of hand) in the presence of God.

The other pots for kinds of bread mentioned in Hittite cuneiform texts are: ^(DUG)*bars̄i-* defined as a large storage container or a grain clay pot; ^(DUG)*bars̄iyalli-* defined as the small store pot with wide mouth (Coşkun, 1979: 1-16); ^(DUG)GAL considered as having a form of goblet, glass or bucket (Coşkun, 1969: 21-33); ^(DUG)*abrušhi-* a clay container defined as a dish pot or a bowl with a broad mouth flattened body; ^(DUG)*huprušhi-* defined as a large fire-resistant earthenware pot-bowl that is suitable to use on fire; ^(DUG)*kappi-* considered as a container like an earthenware pot; ^(DUG)PURSĪTUM defined as a small earthenware pot or pan (Coşkun, 1979: 18-43).

Pulses and cereals were not used only as the raw materials of flour or bread, but also for making soup and various dishes. According to the Hittite cuneiform texts: TU₇ is a determinative used in front of the soup and names of soup. TU₇.NÍG.ÀR.RA was used in the meaning of a dish made of fine flour. TU₇.BA.BA.ZA means barley paste soup, while the word BA.BA.ZA means barley paste and porridge (Ünal, 2016: 100, 542). Also, *GAYATU/QAYYATU* means a food made of roasted wheat and shows that wheat could be also consumed by roasting (Ünal, 2016: 127). Moreover, it is concluded that barley is not only used in the form of flour, but is consumed as a kind of porridge by being crushed and diluted in addition to being consumed as soup. In the text numbered KUB XV 31, it is seen that groats bread, barley porridge, a kind of stew dish and fruits are prepared to eat by mixing them together:

KUB XV 31 Vs. I 22-24 (Güterbock - Hoffner, 1989: 267)

22 *nu-uš-ša-an* ^{NINDA}*du-ú-ni-in pár-ši-ya na-an-ša-an* *A-NA* GUNNI

23 *da-a-i še-ir-ma-aš-ša-an me-ma-al* NINDA.Ì.E.DÉ.A UTÚL BA.BA.ZA

24 ^{UTÚL}*ga-an-ga-ti da-a-i* IN-BI ^{HLA}*-ia-aš-ša-an še-ir iš-hu-wa-a-i*

Translation:

22-24: and he (the seer) breaks a *dunin*-loaf and places it on the hearth. On it he places meal, sweet-oil cake, porridge (and) *gangati*-stew, and pours fruit upon it.

The barley porridge dish (UTÚL BA.BA.ZA) is seen in an earthenware pot ^(DUG)*kappi-* considered as a container like an earthenware pot with a broad mouth (Coşkun, 1979: 34-38). In the

text numbered KUB XXXVIII 25 I 17: This dish is referred to as “I ^{DUG} *qa-pí-eš* ÚTUL BA.BA.ZA” and means “a pot of barley porridge dish”.

There are some horticultural crops mentioned in the Hittite cuneiform texts and their meanings are partially known. According to Ertem (1987: 29), one of these plants is GÚ.GAL which is translated as fresh and dry bean, also its dish is referred to as ^{UTUL}GÚ.GAL, UZU GÚ.GAL and bread as NINDA GÚ.GAL. According to Hoffner (1974: 96-97) GÚ.GAL is a chickpea plant and served as a hot soup dish or stew dish.

GÚ.GAL.GAL, which is thought to be broad bean is mentioned as ^{UTUL}GÚ.GAL.GAL broad bean dish, TU₇.GÚ.GAL.GAL broad bean soup and NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.GAL.GAL bread with broad bean and honey (Hoffner, 1974: 98-99; Ertem, 1987: 30).

Hoffner (1974: 95-96) gives the equivalent of GÚ.TUR plant as lentil whereas Ertem (1987: 31) gives the equivalent of it as peas. This plant was used to make dish named ^{UTUL}GÚ.TUR as well and bread with honey named NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.TUR. In addition to that, TU₇.GÚ.TUR is referred to as pea soup (Ünal, 2016: 542). It is possible to see all of these pulses together in a text of rituals numbered CTH 398 (KBo IV 2). All of these pulses are mixed with various grains and cooked in a pot named DÍLIM.GAL:

KBo IV 2 Vs. I 9-11 (Bawanypeck, 2005: 22-23)

9 *nu ZÍZ-tar ŠE zé-e-na-an-ta-aš ŠE ha-aš-šar-na-an-za še-pí-it kar-aš*

10 *pár-bu-e-na-aš e-wa-an GÚ.TUR GÚ.GAL GÚ.GAL.GAL nu-kán ki-i NUMUN^{HLA}*

11 *bu-u-ma-an-da ŠE.LÚ^{SAR}-ia IŠ-TU^{DUG} DÍLIM.GAL ša-an-bu-un-zi*

Translation:

9 rufous wheat, barley, fall barley, *baššarnant*- grain, cereal, rufous wheat

10 *parbuena*- grain, barley, lentil / pea?, bean / chickpea?, broad beans, and seeds

11 they are all cooked with cilantro in the DÍLIM.GAL pot.

Whereas, Ertem (1987: 30-31) defines GÚ.ŠEŠ plant as the dry type of the plant, Hoffner (1974: 99-102) describes it as bitter vetch and states that it was a typical nutrient consumed by the people at that time. The reason why it is considered as a typical nutrient must be that it was served to Gods as seen in the text numbered KBo XIII 101:

KBo XIII 101 I 11-13 (CTH 435) (Güterbock - Hoffner, 1997: 10-11)

11 ... I NINDA.SIG *pár-ši-ya-am-mi KAŠ* x [. . .]

12 [*w*] *a-al-bi ši-pa-an-da-ab-bi* I DUG.KA.GAG.A TUR ŠA GÚ.ŠEŠ [. . .]

13 *ši-pa-an-da-ab-bi* . . .

Translation:

11-13: I break one thin bread, I libate beer [. . .] (and) *walbi*- drink. I libate one small vessel of KA.GAG A beer [with an infusion(?)] of bitter vetch.

While this text shows that the bitter vetch is served to Gods, it also shows the relationship of KA.GAG.A pot with the bitter vetch. However, KA.GAG.A pot is defined as “a vessel filled up with the poor quality beer” (Ünal, 2016: 107).

2. Plants and Vegetables

Although there is not much information about garlic (ŠUM^{SAR}) and onion (šuppivašar^{SAR}, ŠUM.SIKIL^{SAR}) among other known garden plants, onion (šuppivašar^{SAR}, ŠUM.SIKIL^{SAR}) was used to establish analogy in a text of rituals:

KUB XXIX 7 Rs. 27-31 (Hoffner, 1974: 108-109; Ertem, 1987: 32-33)

27 EGIR-an-da-ma-aš-ši-š[u-up-pí-wa-aš-h]ar^{SAR} pí-an-zi an-da-ma-kán ki-iš-ša-an me-ma-i ma-a-an-wa
A-NA PA-NI DINGIR-LIM

28 ku-iš-ki ki-iš-ša-an me[-mi-iš-ki-iš-]zi ka-a-aš-wa ma-ab-ha-an šu-up-pí-wa-aš-har^{SAR} hu-ur-pa-aš-ta-aš
an-da hu-u-la-li-ya-an-za

29 nu a-ra-aš a-ra-an ar[-ha Û-U]L tar-na-i

Translation:

27-29: Afterwards they give to him an o[nion(?)], and while this is being done, she speaks as follows: ‘If in the presence of the god anyone s[peak]s as follows: “Just as this onion is enclosed in leaves/skins and done does not let go of the other

Different ideas were presented about the AN.TAH.ŠUM^{SAR} plant whose dish named ^{UTUL}hurutel- and whose bread named ^{NINDA}harzašuta- were made. However, this plant is considered to be a large and stalked plant, since it is mentioned in numbers in the texts (Ertem, 1987: 34-39). While Hoffner (1974: 16) describes the AN.TAH.ŠUM^{SAR} plant as lily or crocus, Erkut (1998: 189-195) describes it as an alliaceous plant among liliaceae, while Ünal (2003: 92) describes it as a plant named saffron or crocus. The dish AN.TAH.ŠUM^{SAR} is served to Gods with some various bread and wine as mentioned in the trailer texts of AN.TAH.ŠUM^{SAR}’s festival:

KBo IV 13 Vs. III 18-20 (CTH 625)

18 IŠ-TU NINDA.KU⁷^{NINDA} pu-un-ni-ki-it ^{UTUL}hu-ru-ti-li-it

19 AN.TAH.ŠUM^{SAR}IŠ-TU KAŠ GEŠTIN

20 AŠ-RI^{HA}ir-ha-a-an-zi

Translation:

18 sweet bread and *punniki*- bread, AN.TAH.ŠUM^{SAR}dish,

19 wine with beer

20 are respectively served on the grounds.

Also the existence of some dish names such as ^{TU7}gangati^{SAR} plant, vegetable, vegetable soup (Hoffner, 1974: 112), ^{TU7}.SAR vegetable or herb soup, ^{TU7}^{GIŠ}KIRI⁶ garden soup (Ünal, 2016: 542) and ^{TU7}kappara- as a sort of soup made of vegetable (Ünal, 2016: 257) shows that vegetables are used to make different types of soup and various dish. Supporting this idea, ^{DUG}ÚTUL ^{TU7}.SAR is defined as a vegetable soup pot (Ünal, 2016: 572). Among pots related to ^{TU7}gangati- mentioned as a kind of vegetable soup in texts with Hittite cuneiform: ^(DUG)abrušhi- defined as a flattened pot or bowl with a wide/broad mouth; ^(DUG)huprušhi- defined as a large fire-resistant earthenware pot-bowl that is suitable to use on fire; ^(DUG)kappi- considered as a container like an earthenware pot with a broad mouth; ^(DUG)PURŠITUM defined as a small earthenware pot or pan are involved. Besides, some dishes such as AN.TAH.ŠUM^{SAR} (crocus) dish (^{UTUL}hurutel-), a vegetable dish (^{UTUL}duppašbainzi-), cook’s meal (^{UTUL}LÚMUHALDIM), table attendant’s meal (^{UTUL}LÚ.GIŠBANŠUR), barley porridge dish

(^{UT}BA.BA.ZA) were put into that *PURSĪTUM* pot (Coşkun, 1979, s. 18-43). In the text numbered KBo II 4, *PURSĪTUM* pot *kappi-* in Hittite is mentioned together with the ^{TU7}*gangati-* a kind of vegetable soup:

KBo II 4 Vs. I 1-2 (Součková, 2010: 293)

1 I NINDA.GUR₄.RA BA.BA.ZA *wa-ar-na-aš* I NINDA.GUR₄.RA ZÌ.DA DUR₅

2 *tar-na-aš* I ^{DUG}PUR-SÍ-TUM TU₇ *kán-ga-ti*

Translation:

1 One loaf of *warnaš* bread made from barley porridge, one loaf of bread made of wet flour,

2 one *PURSĪTUM* bowl of vegetable soup

Additionally, the cook's meal (^{TU7} ^{LÚ}MUHALDIM) and table attendant's meal (^{TU7} ^{LÚ} ^{GIŠ}BANŠUR) are contained in *PURSĪTUM* bowl/pot as mentioned in the text numbered KUB LVI 48:

KUB LVI 48 Rs. III (Součková, 2010: 294; Tischler, 2016: 91)

3 I ^{DUG}PUR-SÍ-TUM TU₇ ^{LÚ}MUHALDIM I ^{DUG}PUR-SÍ-TUM TU₇ ^{LÚ} ^{GIŠ}BANŠUR]

4 [I ^{DUG}*ka*] *p-pí-iš* LĀL *š[a-an-hu-na-aš ŠA 1/2] UP-NI*

5 [*na-a*] *n-kán* A-NA ^{GIŠ}DÍLIM.GAL AD.[KID *iš-hu-u*]-*wa-an-zi*

Translation:

3 one *PURSĪTUM* vessel of dish [cook's] meal (and) [one *PURSĪTUM* vessel of the table attendant's dish]

4 [one *kappi-* vessel of honey, [half] handful of *š[anhuna-* dish?]

5 [and they] pour it into the [wicker] DILIM.GAL vessel.

3.Fruits

The fruit trees whose meanings are known are; grape-vine (^{GIŠ}GEŠTIN), date palm (^{GIŠ}GIŠIMMAR), apple (^{GIŠ}HAŠHUR/*binzuri*), apricot tree? (^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA), pomegranate (*nurati*/*NARMU*), pomegranate tree (^{GIŠ}NU.ÚR.MA), sweet almond (*ŠIKDU*), olive (^{GIŠ}SERDUM), fig (^{GIŠ}MA/^{GIŠ}PÈŠ) (Ertem, 1987: 57-68). These fruits, as an essential nutrition of body, play an important role in the fulfillment of vitamins and natural sugar also were used in the sweetening of meals and breads.

The preparation of a presentation basket (^{GI}*kurta-*) full with bread, cheese and various fruits is described in a text describing the royal funeral (KUB XXXIX 7). The bread and cheese served at the ceremony are seen in in a bowl used a presentation basket -named ^{GI}*kurta-* and the fruits consumed in everyday life are mixed in this basket:

KUB XXXIX 7 Vs. II 15-17 (Ottén, 1958: 36-37; Kassian, Korolëv and Sidel'tsev, 2002: 492-493)

15 *nu* II ^{GI}*gur-da-li* IŠ-TU NINDA^{HLA} GA.KIN.AG *pár[-š']i-an-te[-it (šu-un-)]na-an-zi*

16 *me-na-ab-ha-an-da-ma* ^{GIŠ}IN-BI^{HLA} *hu-u-ma-an-da* ^{GIŠ}PÈŠ ^{GIŠ}GEŠTIN HĀD.DU.A ^{GIŠ}S]E₂₀-ER-DUM

17 ^{GIŠ}*ša-ma-am-ma-an-za* ^{GIŠ}HAŠHUR ^{GIŠ}HAŠHUR.KUR.RA *ku-it-t[a (pa-ra-a) im-m]i-ya-an-zi*

Translation:

15 And they [(fi)]ll two ^{GI}*kurtal*²containers with cr[u]mbl[ed] loaves with cheese.

16 There to they [mi]x in all fruits [figs, raisins, olives,

17 sesame²/nuts², apples, apricots² eac[h (in turn)].

The fruits mentioned in the texts with the Hittite cuneiform texts are also seen in ^{DUG}*baršiyalli*-cruses defined as large and small storage containers:

KUB XV 1 Rs. III 15-16 (Roos, 2007: 94, 102)

15 III ^{DUG}*bar-šī-ya-al-li* I^{EN} ŠA Ì I^{EN} ŠA LÀL

16 I^{EN} ŠA IN-BI *te-eh-bi*

Translation:

15 set (down) 3 storage vessels: 1 with oil, 1 with honey,

16 (and) 1 with fruit.

Another container where the fruits are placed is ^{GIŠ}DÍLIM.GAL AD.KID:

KUB LVI 48 Rs. III (Součková, 2010: 294)

6 [I ^{GIŠ}DÍL]IM.GAL AD.KID [IN-BU] *tar-wa-aš-šī-iš ku-it im-ma* [IN-BU]

7 EN ^{URU}*Ne-ri-ik ú-e-mi-ya-zi* [nu-kán A-N]A ^{GIŠ}DÍLIM.GAL AD.KID

8 *a-pa-a-at iš-hu-wa-an-zi* III GAL.GIR₄*da-an-na-ra-aš da-an-zi*

Translation:

6 [one] [DÍL]IM.GAL basket of shelled [fruit]

7 As long as The Lord of Nerik city finds [fruit], they put it into DÍLIM.GAL basket

8 they pour it there, (and) take three empty GAL.GIR₄ containers.

Olive, as one of the fruits that we discussed, was frequently used in everyday life. Olive oil Ì ^{GIŠ}*SERDUM* as mentioned in the texts with Hittite cuneiform, pure olive oil Ì ^{GIŠ}*SERDUM* *pátalwan* is generally written as Ì.DÜG.GA in the meaning of good quality oil in ritual texts (Hoffner, 1995: 109-110). There are many pots associated with the olive oil, including: ^(DUG)*kappi*- considered as a large pot with a large mouth, a pot-shaped pottery container, ^(DUG)*PURSÍTUM* defined as a small pottery (Coşkun, 1979: 34-43), ^(DUG)*KUKUBU* considered as a broad-bellied pot like a bowl, ^(DUG)*GAL* thought to be in the form of goblet, cup and bucket, *BIBRU* considered as a large bellied, animal shaped sacrificial vessel, ^{DUG}*huppar*- which is thought to be a bowl-sized container (Coşkun, 1969: 10-53). Although the sizes and forms of these containers varying, once the olive oil was produced, it was put into the ^{DUG}*baršiyalli*- clay potteries, which were storage vessels of approximately 900 liters. Firstly, it was transferred to the containers such as pots of small form for kitchen or sacrifice servings, then placed in bowl-shaped containers for the ease of use. For example, in the text numbered KUB XLV 12 Rs. III 18, it is read as “I ^{DUG}*PUR-SÍ* TUR Ì ^{GIŠ}*SE-ER-TUM*” and means “a small *PURSÍTUM* container of olive oil”.

4. Meat and Dairy Products

In addition to the plants, vegetables and fruits, the nutrition of the Hittites includes meat and dairy products. The meat obtained by hunting since the beginning of history was provided from domestic animals together with the settled life but the hunting continued.

² GIŠ/GI/DUG *kurtal*- / *kutalli*- / *gurdali*-: a container, crate, hamper, basket. Ünal, 2016: 300.

Among the animal names, which is thought to be involved in the nutrition of the Hittites and described in the Hittite cuneiform documents are; sheep (UDU), goat (MÁŠ), cattle (GUD), bull (GUD.MAH), pork (ŠAH), rabbit (ARNABU), goose or duck (MUŠEN.GAL), partridge (*kakka-*) (Ertem, 1965; Hoffner, 1967: 18). A variety of milk and dairy products are obtained from some of these animals. Milk and dairy products whose meanings are known are; milk (GA), good milk (GA DÜG.GA), dark milk or cream (GA.KALAG.GA), sweetened milk (GA.KU₇), whey, buttermilk (GA EMŠU), fermented milk or a variety of cheese (GA DANNU), cheese (GA.KIN.AG), cheese (GA.KIN.DÜ) (Hoffner, 1994: 201-204).

As cheese was consumed as plain, it also was consumed for sweetening of various breads and this type is named as cheese bread (NINDA.GUR₄.RA GA.KIN.AG).

KBo XV 25 Vs. 13 (Carruba, 1966: 2-3)

13 [I NINDA.KUR₄.RA GA.KIN.A]G TUR I NINDA.KUR₄.RA ^{GIŠ}MA *pár-šī-ya-mi an-da-ma-kán ki-iš-ša-an me-ma-ab-bi na-ak-ki-i-iš* DINGIR^{LUM} *zi-ik aš-zi-[i]k-ki-i*

Translation:

13 I break small [one piece of cheese bread], one loaf of bread with figs and I say: “You, Mighty goddess, eat each one!

According to the inventory records of the Karahna city, the Karahna people pay taxes on God of 26 cities on an annual basis that includes cheese and cress oil taxes (Hazenbos, 2003: 207).

KUB XXXVIII 12 Rs. IV 7-9 (CTH 517. A) (Darga, 1973: 12, 17)

7 VIII GA.KIN.AG V BÁN I/II BÁN II *wa-ak-šur* Ì.NUN

8 LÚ^{MEŠ} É.GAL ^m*Kán-tu-zi*-DINGIR^{LIM} *pí-eš-kán-zi*

9 ^{URU}*Ka-ra-ab-na-aš ta-ru-up-ta-at*

Translation:

7 eight cheese, five BÁN³, half BÁN, two *wakšur*⁴ butter,

8 Kantuzili's Palace members give, as well

9 the city of Karahna has been completed (to be counted).

According to the texts written in the Hittite cuneiform, the names of the fats obtained from the animals are; animal fats such as fat, tail fat (^{UZU}Ī=šagan-, ^{UZU}appužzi-), cattle fat or internal fat (Ì.GUD), lard (Ì.ŠAH), sheep fat or butter (Ì.UDU), butter (Ì.NUN) (Hoffner, 1995: 108-109).

We see the prices of oil and cheese obtained from animals in paragraph 181 of the Hittites laws (KBo VI 26 II 44):

KBo VI 26 II 44 (Friedrich, 1959: 80-81; Haase, 1968: 83; Imparati, 1964/1992: 168-169; Hoffner, 1997: 144-145)

44 ŠA I *zi-pít-ta[-ni]*

45 Ì.ŠAH I GÍN KÙ.BABBAR ŠA I *zi-pít-ta-ni* Ì.NUN I GÍN KÙ.BABBAR

46 ŠA I *zi-pít-da-ni* LÀL I GÍN KÙ.BABBAR ŠA II GA.KIN.AG [(I GÍN) KÙ.BABBAR]

47 ŠA III IM-ZU I GÍN KÙ.BABBAR ŠI-IM-ŠU

Translation:

³ BÁN: a drymeasurecapacity, 1/15 PARISU. Ünal, 2016: 101.

⁴(URUDU)*wakšur*: A vessel for wine, butter, milk, honey, oil, silver, clepsydra; and also a unit of linear dry and liquid measure and time measure. Ünal, 2016, s. 578.

- 44 (The price) of one bottle of
 45 lard is one shekel of silver, of one bottle of butter/ghee is one shekel of silver,
 46 of one bottle of honey is one shekel of silver, of 2 cheeses is one shekel [of silver],
 47 of 3 rennets is one shekel of silver.

Animal fats were used to give flavor to dishes for people and Gods. Sometimes, the fat was served to God or with other foods. For this purpose, they took their place in provisions list, and sometimes they were used as ritual materials. In a ritual text, it is seen that wardens ate fat:

KUB VII 41 + KBo X 45 + KUB XLI 8 + KUB XII 56 Rs. IV 16-17 (Otten, 1961: 134-135; Collins, 1997: 171)

16 [(*nu*)] É-ri *ku-i-e-eš* GUNNI^{MEŠ} LÚ.MEŠ^{MEŠ} *uš-ki-iš-ka-tal-li-iš* GAM-an

17 *a-aš-an-zi nu* ^{UZU}Ī *a-da-an-zi*

Translation:

16-17: Those who are in the house, the guardians of the hearth, sit down and they eat the fat.

Milk and dairy products were not only consumed in various ways but also used in making soup and dish. TU₇.GA meaning milk soup, TU₇ME(-E) GA meaning a dish of milk and water and TU₇.Ī meaning fatty soup (Ünal, 2016: 542) demonstrate that the milk and fat are consumed as dish. In fact, according to one text (KUB XII 16 I 10), the *halantiya*- slurry made of watery milk is presented it as “royal food” (Ünal, 2007: 151). It was also recorded in the texts that the sweetened milk in a feast dinner (GA.KU₇) was served with meat dishes to the king and queen:

KBo XXI 85 Vs. I 22-24 (Alp, 1983/1993:374)

22 *nu* GA.KU₇ *šu-up-pi-in-na* UDU-un *ku-in za-nu-wa-an-da-an* A-NA EZEN ^{PEN}.Z[U

23 LUGAL-i *a-da-an-na zi-ik-kán-zi na-an* ^{LÚ}MUHALDIM-aš LUGAL-i MUNUS.LUGAL-ri-
 i]a

24 *a-da-an-na da-a-I*

Translation:

22 and sweetened milk, fried mutton in the Moon Feast

23 they serve that food to the king at the meal time, and also to the king (and) queen, the chef

24 serve it as meal.

Among the containers related to cheese mentioned in the texts written in Hittite cuneiform: ^(DUG)*huprušbi*-pot described as pot described as fire resistant, earthenware, and large bowl-pot shaped container; and ^(DUG)GAL considered as the pot formed in chalice, glass, and bucket are involved. Regarding the containers related to milk and milk products: ^(DUG)*kaappi*-, thought to be a large mouthed and pot shaped container in the form of earthenware pot; ^(DUG)PURSITUM defined as a small earthenware pot or bowl are included among these products (Coşkun, 1979: 21-43). The GAL, one of these containers, was used to put both food and beverages, and in the text KUB IX 28 it is mentioned as follows:

KUB IX 28 I 28-29

28 [] x I GUNNI VII ^{DUG}GAL ^{HLA}*da-a-i I-NA* I ^{DUG}GAL GA.KIN.AG

29 [] x II GAL Ì.NUN Ì.GIŠ LÀL ^{GIŠ}GEŠTIN HÁD.DU.A ^{GIŠ}MA KAŠ GEŠTIN

Translation:

28 [] x puts one hob, seven GAL container, and cheese in one GAL container

29 [] x and two GAL cups of butter, vegetable oil, honey, raisins, figs, beer, wine

4.1. Meat foods

UZU, known as meat and also used as a determinative for meat is mentioned along with some words such as dried meat (UZU HÁD.DU.A), large piece of meat (UZU GAL), small piece of meat (UZU TUR), hip (^{UZU}BAR.GIM), rabbit meat (^{UZU}EDIN.NA), cold meat (^{UZU}*ekunant-*), kidney (^{UZU}ELLÁG), color kidney (^{UZU}ELLÁG.GÜN), liver (^{UZU}HÁŠU), fried meat (^{UZU}KA.IZI, ^{UZU}KA.NE), liver (*KABITTU/KABATTU*), mutton (^{UZU}*šarnanta-*) (Ünal, 2016) and it shows that different parts of animals were eaten in different ways.

Although detailed information on how these meats are cooked and consumed is not available in written sources, there are passages in the ritual texts that can be seen as a recipe. In one of these texts numbered KBo XI 72 Vs. II 41 vdd. (CTH 447), it is seen that giblets of sheep were grilled, and the mutton was boiled: *They then take three sheeps. They barbecue the liver, 'heart and colorful kidney' (or maybe spleen?) on open fire. They bring nine thick bread and cake into the sacrifice hole, and serve them as sacrifice. They boil the meat; (but) they do not put feet and skin into (boiler); but rather they put them into the hole* (Ünal, 2007: 138-139).

Meat dishes were mostly cooked by frying in an open fire or coal. A type of soup defined as “juicy meat dish” in the texts was made by boiling meat besides meat broth and cooked meat. It has been noted that, while doing this, the marrow bones with plenty of marrow were preferred (Ünal, 2007: 133). Some dishes mentioned in texts such as goat meal (^{UZU}UTÚL MÁŠ.GAL), mutton meal (^{UZU}UTÚL UDU) (Hoffner, 1967:42), meat broth or hodgepodge (^{UZU}TU₇), a kind of soup thought to be clear light soup or meat stew (TU₇A.UZU), beef soup (TU₇A.UZU.GUD), broth, dish with broth (TU₇ME UZU), meat stew (TU₇UZU), casserole dish or simple stew (TU₇UZU *pittalwan-*) (Ünal, 2016: 542-543) show that meat was not only consumed by being fried, but also soup was made of it, and meat broth was used in meals or cooked with vegetables, or also it was just boiled and consumed as it was.

Among the pots related to meat found in Hittite cuneiform texts; (^{DUG})*abrušhi-* container, (^{DUG})*huprušhi-*, (^{DUG})KUKUBU container and ^{DUG/URUDU}NAG container are involved. (^{DUG})*abrušhi-* pot is described in relation to words such as sheep (UDU), liver (^{UZU}NÍG.GIG), heart (^{UZU}ŠÀ), chest (^{UZU}GAB) and is defined as wide mouthed, flattened pot or bowl. (^{DUG})*huprušhi-* pot is mentioned with tallow (^{UZU}*appužzi-*), goose or duck heart (MUŠEN.GAL UZU ŠÀ) and defined as a large broad-bellied pot (Coşkun, 1979: 18-33). (^{DUG})KUKUBU pot is mentioned in relation to sheep, meat for sacrifice (UDU) and its kind in which solid foods are put is defined as broad-bellied (Coşkun, 1969: 10-16). In terms of the ^{DUG/URUDU}NAG pot, it appears to be used for cooking foods such as meat and different dish in the texts (Coşkun, 1979: 68-69).

It is seen that meat is eaten by frying as well as being cooked as a pot dish. For example, in a text, the meat of the goat, is presented to Gods fried by lining up on the skewers. The fat meat fried on a skewer is placed on *šaramma-* bread, which is lined up on the skewers (Ünal, 2007: 137-138).

KBo IV 9 Vs. I 21-24 (CTH 612) (Alp, 1983/1993: 156-157)

21 LÚ^{MEŠ} *ha-li-ya-mi-e-eš*

22 ^{NINDA} *ša-ra-am-ma iš-ga-ra-an-zi*

23 LU^{MEŠ} MUHALDIM-*ma-aš-ša-an*^{UZU}Ī *ze-ya-an-ta*
 24 NINDA *ša-ra-am-na-aš še-er ar-ba iš-ga-ra-an-zi*

Translation:

21 cult officers
 22 place *šaramma*- bread on skewer
 23 (and) the chefs place, cooked animal fat
 24 they place it on *šaramma*- bread.

Besides the fried meat, the head, feet, chest, butts and offals of animals were also eaten. In the following example, it is seen that especially the offals were eaten by frying, and the meat was cooked on the skewers once again:

KBo XIII 101 I 8-10 (CTH 435) (Hoffner, 1974: 100-101)
 8 ... *nu-kán* MAŠ.GAL *ar-kán-zi nu šu-up-pa bu-u-[e-šu*
 9 [S]AG.DU ĠİR.MEŠ^{UZU} GAB^{UZU} ZAG.LU *pát-te-eš-ni še-er* [
 10^{UZU} NÍG.GIG-*ma*^{UZU} ŠÀ IZI-*it za-nu-wa-an-zi* [

Translation:

8-10: They cut up a goat, and the ra[w] meat, [. . .], the head, the feet, the breast (and) the shoulder [they] over the pit. But the intestines (and) the heart they roast in fire. [. . .]

On the remaining part of the text, the meat of the goat is roasted on skewers:

KBo XIII 101 I 13-14 (CTH 435) (Güterbock ve Hoffner, 1997: 10-11)
 13 *nu-kán* IŠ-TU IX^{UZU} ÚR *ar-ba ku-[er-mi]*
 14 *na-at iš-ga-ra-an-da i-ya-mi* I NINDA.SIG-*ya pá-r-ši-ḡ[a-am-mi]*

Translation:

13-14: [. . .] I cleave off (a piece) from the nine body parts and make it into *išgaranta*. I also break one thin bread.

One of the most detailed recipes found in the texts is as follows: When the limbs of the sacrificed sheep are disintegrated, the liver and the heart are fried in an open fire; the part of the sheep that is likely to be a thigh is filled with pomegranate seeds and (oily) cubed pieces of meat and brought to the presence of the God. Although the text does not indicate how the dish was cooked, it is believed that the pot or jug was used for cooking (Ünal, 2007: 140).

It was found that there are some information about sheep dish in Maštigga's magic ritual, which was made for the family derangement (KBo II 3 I). In this meal, olive oil and honey were poured over fried sheep meat as a kind of sauce (Erkut, 2011: 39):

KBo II 3 I 52-54 (CTH 404) (Miller, 2004:75-76)
 52 *nu* UDU *ba-ad-d[a-a]n-zi nam-ma-an ar-b[a ha-ap]-pé-eš-ša-[na-an-zi]*
 53 *nu* GUNNI *i-a[n-zi]i na-an ar-ba [wa-ar-nu-wa-a]n-[zi]*
 54 LÁL-*ia-aš-ši-kán* Ī^{GIS} S[E₂₀]-ER-DU₄ *še-er [a-bu]-wa-an-zi* N[INDA.GUR₄.RA *pár]-ši-ya*

Translation:

52 Then they slaughter the sheep. Further, they dismember it,
 53 they construct a hearth, and they burn it up.
 54 They also pour honey and virgin olive oil on it. She breaks sweat thick bread.

As shown in this text, honey is mixed with olive oil as a sauce poured over the fried meat to increase the flavor of the meat. Honey, as can be discussed in animal food, is referred to as *milit-/LÀL/DIŠPU* (Hoffner, 1967: 49) in the Hittite cuneiform documents. Mixture of honey with the black cumin in the flask-shaped pot found in the excavations of the Boyalı Höyük shows that honey was used in several ways (Salih et al, 2009). The production of honey was tried to be put under protection in article 91 and 92 of the Hittite Laws by giving capital punishments against stealing honey or the bee hive. Since, honey was a food that was frequently used in foods and beverages. The food and beverages related to honey mentioned in the written documents of Hittite cuneiform are as follows; honey wine (GĒŠTIN.LÀL), honey beer (KAŠ.LÀL), honey bread (NINDA.LÀL), *hašikka*-honey bread (NINDA.LÀL GIŠ *ha-ši-iq-qa-aš*), *parbuena*-honey bread (NINDA.LÀL ... *par-bu-u-e-na-aš*), baked broad bean honey bread (NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.GAL.GAL), pea bread with honey (NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.TU), honey bread? (*mallitivalla*-) (Erkut, 2011: 36-38). The pots associated with the honey in the Hittite cuneiform texts are: ^{DUG}*baršiyalli*- which is defined as a small store pot with a wide mouth; ^{DUG}*huprušhi*- defined as a large fire-resistant earthenware pot-bowl that is suitable to use on fire; ^{DUG}*kappi*- considered as a container like an earthenware pot with wide mouth; ^{DUG}PURSITUM defined as a small earthenware pot or pan (Coşkun, 1979: 9-16, 25-43); ^{DUG}*hupumwai*- a pot which wine, pure olive oil and honey were put in (Güterbock-Hoffner, 1997: 358-359); ^{DUG}KUKUBU thought to be a bowl shaped bellied pot; ^{DUG}GAL thought to have a form of goblet, glass, or bucket (Coşkun, 1969: 10-16, 21-33). Also, *mallitalli*- defined as a honey container (Puhvel, 2004: 156) and ^{DUG}*butnikki*- were also involved (Puhvel, 1991: 417). In a ritual text, honey was poured with the ^{DUG}*butnikki*- defined as a honey container, which is from one of those pots described above:

KUB XXXIX 12 Rs. 15-16 (Ottén, 1958: 70-71)

15]x *te-kán pád-da-an-zi nu* I^{ENDUG} *bu-ut-ni-ik-ki-in* [

16]x ^{DUG}*bu-ut-ni-ik-ki an-da la-bu-u-wa-an-zi* LÁ[L

Translation:

15] x they digthe earthand with a *butnikki*- [

16] x pour hon[ey] into *butnikki*- container [

Conclusion

Hittites grew many of today's cuisine' foodstuffs and used them effectively. In the Hittite cuisine, foods such as cereals, pulses, flour, bread, oil, honey and fruit were used both alone and being mixed with each other. According to the texts, the large quantities of these foods were placed in the largest store clay pot ^{DUG}*barši*- and the smaller store clay pot ^{DUG}*baršiyalli*- (See Picture 1). Food such as bread and oily bread, served in ^(GIŠ)ŠU.KÚ.KÚ defined as a bread basket, and nothing other than the bread was put in it. Cereal, pulses, vegetables and animal products were used in the Hittite cuisine for the production of various meals and breads. The food varieties made from all these products were cooked in pots defined as cooking pots and served in plain bowls (See Table 1 and Picture 2-4). Many varieties of vegetable and animal fats were used in the kitchen and put into various kitchen containers (See Table 2). Honey bee was grown and obtained honey was used in bread and food. Although honey had the special honey pots, it was depicted in texts, honey was placed in some different containers and storage for the presentation (See Table 3 and Picture 5). The fruits identified in the texts were included in the cuisine culture and these fruits were put in to some food containers, besides the basket (See Table 4).

BIBLIOGRAPHY

- Alp, S. (1993). *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. (First edition 1983).
- Bawanypeck, D. (2005). *Die Rituale der Anguren*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Carruba, O. (1966). *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijanža*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Collins, B. J. (1997). Hittite Canonical Compositions - Incantations: Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities. W.W. Hallo in: *The Context of Scripture Monumental Inscriptions from the Biblical World, Vol. 1* (168-172). Leiden: Brill.
- Coşkun, Y. (1969). Boğazköy Metinlerinde Geçen Başlıca Libasyon Kapları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXVII (3-4), 1-61.
- Coşkun, Y. (1979). *Boğazköy Metinlerinde Geçen Bazı Seçme Kap İsimleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları: 285.
- Darga, M. (1973). *Karabna Şebri Kült-Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXXVIII 12)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları: 1825.
- Erkut, S. (1998). Hititlerde AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme. S. Alp ve A. Süel (Ed.), *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum 16-22 Eylül 1996 - Acts of the IIIrd International Congress of Hittitology, Çorum, September 16-22, 1996* (s. 189-195). Ankara: Nurol.
- Erkut, S. (2011). Hititler'de Arı ve Bal. *Acta Turcica* 1(1), 36-39.
- Ertem, H. (1965). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 157.
- Ertem, H. (1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Friedrich, J. (1959). *Die Hethitischen Gesetze. Transkription, Übersetzung, sprachliche Erläuterungen und vollständiges Wörterverzeichnis*. Leiden: Brill.
- Güterbock, H.G. and Hoffner, H. A. (1989). *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*, Vol. L-N. Chicago: The Oriental Institute.
- Güterbock, H.G. and Hoffner, H. A. (1997). *The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University*, Vol. P. Chicago: The Oriental Institute.
- Haase, R. (1968). *Die Fragmente der hethitischen Gesetze. Transkribiert und nach Paragraphen geordnet*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Hazenbos, J. (2003). *The Organization of the Anatolian Local Cults during the Thirteenth Century B.C. An Appraisal of the Hittite Cult Inventories*. Leiden – Boston: Brill.
- Hoffner, H.A. (1967). An English-Hittite Glossary. *Revue Hittite et Asiatique* 25(80), 6-99.
- Hoffner, H.A. (1974). *Alimenta Hethaeorum, Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Society.
- Hoffner, H.A. (1994). Milch (produkte). B. Bei den Hethitern. *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie* 8, 201-205.
- Hoffner, H.A. (1995). Oil in Hittite Texts. *The Biblical Archaeologist* 58(2), 108-114.
- Hoffner, H.A. (1997). *The Laws of the Hittites. A Critical Edition*. Leiden - New York – Köln: Brill.
- Imparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. E. Özbayoglu (Trans.). Ankara: İtalyan Kültür Heyeti. (First edition 1964).

- Karağuz, G. (2006). *Hititler Dönemi'nde Anadolu'da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kassian, A.S., Korolëv, A. and Sidel'tsev, A. (2002). *Hittite Funerary Rituals, šalliš waštaiš*. Münster: Alter Orient und Altes Testament.
- Miller, J. L. (2004). *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Otten, H. (1958). *Hethitische Totenrituale*. Berlin: Institut für Orientforschung.
- Otten, H. (1961). Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie* 54, 114-157.
- Puhvel, J. (1991). *Hittite Etymological Dictionary Vol 3: Words beginning with H*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter.
- Puhvel, J. (2004). *Hittite Etymological Dictionary, Vol. 6: Words beginning with M*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter.
- Roos, J. de. (2007). *Hittite Votive Texts*. Leiden: Nederlands Instituut Voor Het Nabie Oosten.
- Salih, B., Sipahi, T. and Oybak Dönmez E. (2009). Ancient nigella seeds from Boyalı Höyük in North-central Turkey. *Journal of Ethnopharmacology* 124, 416-420.
- Součková, J. (2010). Edikt von Tuḫaliya IV, zugunsten des Kults des Wettergottes von Nerik. J. Klinger, E. Rieken and C. Rüster in: *Investigationes Anatolicae Gedenkschrift für Erich Neu* (pp. 279-300). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tischler, J. (2016). *Hethitische Texte in Transkription KUB 56 und KUB 57*. (Dresdner Beiträge zur Hethitologie 49) Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu 2*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*. İstanbul: Homer Yayınları.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luwicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Appendices

Picture 1: The grain clay pots in the Hittite capital, Hattuša (Boğazkale).

Name of the Pot	Verbs and words related	Definition of the Pot	Food put in these pots
(DUG) <i>huprušhi-</i>	<i>warnu-</i> cause to burn, <i>arba warnu-</i> burn up, burn down, burn completely, <i>wabnu-</i> to turn, <i>bašša-</i> fireplace or hearth, <i>ziš-</i> to place, establish, undertake.	It looks like “a big pot-bowl” which is made of soil. And is resistant to fire so that it can be placed on the fire.	Vegetable dish (UTÚL <i>gangati</i>), barley porridge meal (UTÚL-BA.BA.ZA), goose or duck's heart (MUŠEN.GAL UZU ŠÁ)
(DUG) <i>ahrušhi-</i>	<i>dai-</i> to put, install, (with preverbs <i>anda dai-</i> to put, lay into), <i>labuwai-</i> to pour, pour out	Their mouths should look large, flattened “pots or bowls”.	Vegetable dish (UTÚL <i>gangati</i>), sheep (UDU), liver (UZU NÍG.GIG), hearth, intestines (UZU ŠÁ), breast, chest (UZU GAB), goose or duck's heart (MUŠEN.GAL UZU ŠÁ)
(DUG) <i>kappi-</i> / (DUG) <i>PURSĪTUM</i>	<i>labuwai-</i> to pour, pour out, <i>pašparš-</i> to sprinkle, spread. Fire (IZI). Never used with the verb <i>šipant-</i> (sacrifice, offer, consecrate, pour a libation).	Considering the substances placed in it, it can be concluded that it was a pot with a mouth wide, pot-shaped pot.	Vegetable dish (UTÚL <i>gangati</i>), barley porridge meal (UTÚL-BA.BA.ZA), a kind of stew or cooked food (UTÚL <i>marba</i>), a kind of stew (UTÚL <i>duppaišbainzi</i>), Table Attendant's meal (UTÚL LÚ.GIŠ-BANŠUR), Chef's meal (UTÚL LÚ.MUHALDIM), an onion stew made of ANTAH.ŠUM ^{SAR} , stew, (UTÚL <i>hurutel</i>).
(DUG) <i>KUKUBU</i>	<i>šipant-</i> sacrifice, offer, consecrate, pour a libation. QA.TAM <i>dai-</i> to stretch the hand from a distance towards the sacrificial material.	This container is thought to be broad-bellied bowl-like because solid foods other than liquids were put in.	Sheep, meat of sacrifice (UDU).
DUG/URUDU <i>NAG</i>	<i>zanu-</i> bake, cook, grill, broil.	It is stated in the ritual belonging to God <i>Tarpataiši-</i> that in this pot food materials were cooked.	

Table 1: Food pots and dishes detected in the Hittite cuneiform texts.

Picture 2: Alacahöyük museum, cooking pots without handle.

Picture 3: Alacahöyük museum, cooking bowl with handle (Ünal, 2007: 175, Fig. 119).

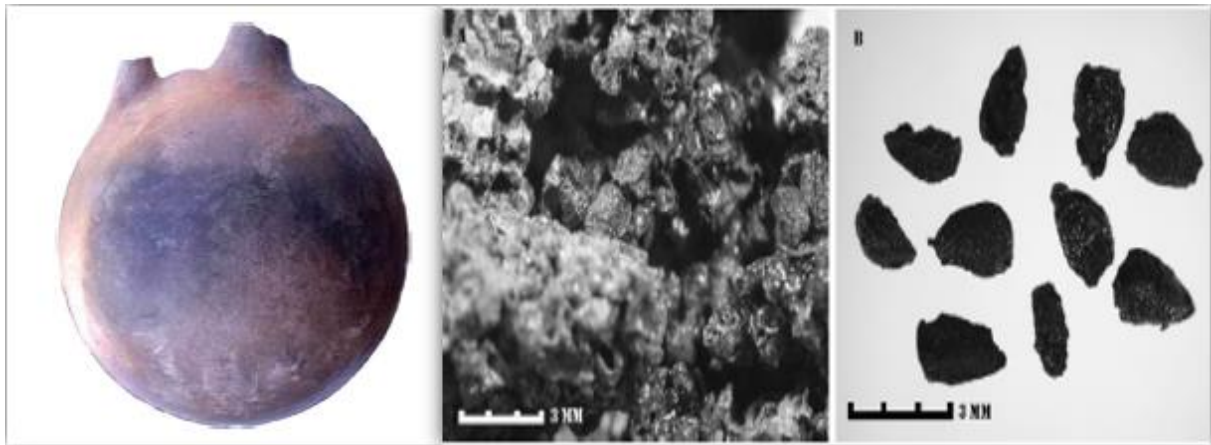
Picture 4: Alacahöyük museum, pans with and without feet.

Milk and Dairy Products	Their Names in the texts	Names of the pots related	Definitions of the pots related
Milk	GA	(DUG)kappi-/ (DUG)PURSİTUM	A container in the shape of clay pot with a wide mouth. All dairy products are seen in the container.
Sweet milk	GA.KU ₇		
Sour milk	GA DANNU		
Cheese	GA.KINAG		
A kind of cheese	GA <i>šimallu-</i>		
Coagulated milk, sour milk	GA.KALAG.GA		
Milk soup	TU ₇ .GA	(DUG)GAL	A container in the shape of goblet, cup, bucket.
A stew made of water and milk	TU ₇ .ME(-E) GA	(DUG)KUKUBU	A bowl shaped presentation container with wide belly.

Table 2: Dairy products and containers related to them in the Hittite cuneiform texts.

Honey and food with honey	Their names in the texts	Names of the pots related	Definitions of the pots related
Honey	<i>milit- / LÀL / DIŠPU</i>	DUG <i>mallitalli-</i>	Container for honey.
Honey bread	NINDA.LÀL	DUG <i>hutnikki-</i>	Container for honey.
Kind of bread or cake containing honey?	<i>mallitiwalla-</i>	(DUG) <i>kappi-</i> / (DUG) <i>PURSITUM</i>	A container in the shape of clay pot with a wide mouth.
Honey bread with broad bean	NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.GAL.GAL	(DUG)GAL	A container in the shape of goblet, cup, bucket.
Honey bread with peas	NINDA.LÀL ... ŠA GÚ.TUR	(DUG) <i>KUKUBU</i>	A bowl shaped presentation container with wide belly.
		(DUG) <i>huprušhi-</i>	It looks like “a big pot-bowl” which is made of soil. And is resistant to fire so that it can be placed on the fire.

Table 3: Honey, honey-based foods and related containers mentioned in the Hittite cuneiform texts.

Picture 5: Mixture of honey and black cumin put in a pilgrim flask found in the excavations of Boyalı Höyük (Çorum) (Salih et al, 2009: Fig. 2 and Fig. 3).

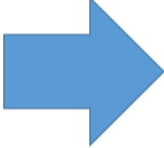
Fruit Names	Their names in the texts		Names of the pots related	Definitions of the pots related
Vine, grape vine	(GIŠ)GEŠTIN		GIŠ <i>gurdali-</i>	Knitting made crate, hamper, basket
Sort of apple tree	GIŠHAŠHUR / <i>binzuri</i>		GIŠDÍLM.GAL AD.KID	Wide bowl-shaped basket
Mountain apple? Apricots?	GIŠHAŠHUR.KUR.RA		DUC <i>haršiyalli-</i>	Small store clay pot with wide mouth.
Fig	GIŠMA / GIŠPÈŠ		(DUC) <i>ahrušhi-</i>	Their mouths should look large, flattened "pots or bowls".
Pomegranate	GIŠNU.ÚR.MA / <i>nurati</i>		(DUC)GAL	A container in the shape of goblet, cup, bucket.
Date	(GIŠ)GIŠIMMAR			
Olive tree	(GIŠ)SERDUM			

Table 4: Some fruit varieties and related containers in the Hittite cuneiform texts.

The Ritual Practice as Tool of The Royal Legitimation in Urartu

Attila BUHÁLY*

It has been known for long that in archaic religions— as opposed to their modern manifestations such as Christianity, Islam or Modern Judaism – it is not a confession of dogma, but the respect of gods and the ritual practices surrounding them have a central role.¹ This is true to the cult of Haldi spread in Urartu. The aim of the present essay is to study and demonstrate the practices of the Haldi cult, focusing on its role in the shaping of the Urartian state and in securing the legitimation of the ruler.

The Urartian history is linked with the mountainous area of Eastern Anatolia. According to the Assyrian sources and the first Urartian texts, Sarduri I, the first member of the ruling dynasty established here his own state, between ca. 835-825 (The last detailed monography: Salvini, 1995). His „empire” presumably did not extend beyond the close environment of Էušpa (Vankale) on the shore of Lake Van. His successors, Išpuini and Minua started to expand the territory (ca. 825-790). Firstly, they conquered the southeastern coast of Lake Urmia, reached Mušašir (Urartian Ardini), the main cult city of Haldi, who became the main god of Urartu later. Their reached with their campaign westwards until the Euphrates, northwards until Lake Sevan. These geographical frames defined the empire for two hundred years: they controlled in the west the areas east of the Upper Euphrates, in the north the Transcaucasian area and in the east the shores of Lake Urmia. Their neighbour in the south was the big rival, the Assyrian empire.

The capital of the Urartian state was Էušpa. The above-mentioned Sarduri I had his own declarational inscription engraved here, even in Assyrian. According to the archaeological surveys, the palaces of the Urartian rulers stayed here, and at least four kings were buried in one of the four rock niches engraved in Vankale (About Էušpa: Salvini, 2014). The rulers created many longer or shorter inscriptions carved in the rock in Vankale; the most spectacular among them are the so called *Horbor* Chronicle made by the grave of Argisti I (CTU A 8-3) and the rock niches and stelea of Hazine Kapısı, with the chronicle of his successor, Sarduri II (CTU A 9-3).

According to the written sources, the main god of Urartu was Haldi. He was not a significant god in the Ancient Near East, but he had a great career in Urartu. He could be originally the local god of Mušašir, a town in the border zone of Urartu and Assyria. His role was appreciated maybe when Išpuini and Minua reached Mušašir in the time of the formation of the empire, and made a rich sacrifice to the god. A bilingual stele inscription was also made in occasion of this event, in Urartian

*Nyíregyháza, University of Nyíregyháza, Institute of History and Philosophy (IHP), buhalya@gmail.com

¹Special and warmly thanks to Szilvia for improving the English version of the text.

and Assyrian (CTU A 3-11). Later, during the existence of the empire, lots of stelea and sanctuaries came into being dedicated to the god Haldi.

According to the epigraphic and archaeological findings, the unique role of Haldi manifested as follows. Haldi received the most sacrifices; Haldi stayed on the top in the lists of gods (e.g. Meher Kapısı, CTU A 3-1); Haldi „collected” and „led” the army and „beat” the enemies; the state and the ruler’s power were standing thanks to Haldi’s goodwill and positive attitude; the successful implementations of various innovations (foundation of fortresses, canals, agricultural investments) depended on his will. God Haldi featured in the central position in the depictions of gods, he is the dominant figure. Haldi’s representation in research of Urartu had been long debated. Many had questioned if Haldi had had any anthropomorphic representation at all; on the other hand, mainly according to ancient Near Eastern (Assyrian, Persian, perhaps former Hittite) parallels, the shape of a god with winged sun (Eichler, 1984) or with a lion (Taşyürek, 1978) were mentioned. The debate came to rest at the end of the 1990s, with the finding of the bronze shield fragment from Anzaf (Belli, 1998). On the verge of the shield dated in the time of Išpuini and Minua (also 825-805, the time of the procession to Muşaşir) are the depictions of gods defeating the enemy (Fig. 1). The depiction is broadly similar to the suggestion of epigraphical sources about Haldi. Above the gods they graved the names of gods, so it is obvious, that the central god figure with *melammu*, being the leader of the procession of gods is Haldi himself. (The sequence of the gods on the representation – at least in its intact part – is totally similar to the sequence of the gods in the list of the Meher Kapısı inscription, dated to this time.)

Another, yet not completely answered question in the Urartu research is the form of the Haldi-sanctuaries. We know for sure, that the most stated „marker” of the Urartian presence is, from an archaeological point of view, the being of particular *suse*-sanctuaries. These sanctuaries have a regular square form, with extremely thick walls, with a narrow entrance (compared to the walls), and with a tight room inside (Fig. 2). There are almost no Urartian fortresses or cities, in which there would not be at least one such sanctuary dedicated mostly (but not without exception) to god Haldi (Sanctuary bases in archaeological surveys: Burney, 1966, Fig. 3, 4; Erzen, 1978, Res. I; Kleiss, 1974, Abb. 4; Kroll, 1972, p. 295; Özgüç, 1963, Pl. 2). Since only the base of these sanctuaries have been preserved, scholars can only have guesses about their form and look. According to the established *communis opinio* – surely because of the thick walls –, we consider these buildings some kind of tower temples, with a bronze spearhead on their roofs (Salvini, 1979, p. 582; Loon, 1991, pp. 15-16; Akurgal, 1968, Abb. 1).

However, the representation of the Haldi temple in Musasir does not confirm this view. Sargon II, Assyrian king launched a campaign against Urartu in 714 B.C. There is a detailed report about this campaign, and also a representation about its end, the despoilment of the Haldi temple in Muşaşir. The temple in this representation is not a tower temple, even if there is a huge spearhead on its roof (Fig. 3). However, on the other side, by the size of the looting Assyrian soldiers, it is visible, that the maker of the representation was generous with the proportion of the building and the figures.

The nature of the written sources in Urartu

We can present the Urartian ritual practice linked with god Haldi is mainly based on the written sources; yet two things have to be considered for their interpretation: on the one hand, the nature of the written sources and the conditions of their formation, and on the other hand, the role of literacy. The role of literacy and its social context were determined by two factors in Urartu: the topics of the epigraphic texts and the uniqueness behind the writing material.

The topics of the texts were basically the following:

1. *Military reports.* Descriptions of any military activities; collecting and launching the army; campaigns, victories, escape and submission of enemies, booty (both material and people), deportation of prisoners.
2. *Religious texts.* Foundations of sanctuaries, holy places, any facilities with transcendent contexts. Immolations for gods, regulation or description of different ritual events, acts.
3. *Building activities.* Foundations of fortresses, cities, sanctuaries, different agricultural facilities (orchards, vineyards, etc.), or enactment of irrigation systems supplying them (Campbell, 2012).

These topics merge in many cases: any ritual or religious acts preceded the army's launch or any ritual activities could be accompanied with the construction phases of particular facilities. However, it is common in all inscriptions, that the initiator of the texts or the acts mentioned in them is the king and the main god, Haldi himself in every case.

About the uniqueness behind the written material, two things can be highlighted. They are almost always rock or stele inscriptions (Fig. 4) (Batmaz, 2015). The preparation of them needed obviously serious preparation, and assumes significant infrastructural background and adequate proficiency from the conception and layout of the text, from selecting the location to the workmanship of the inscription. Many researchers have pointed out, for example, that the workmanship of the texts seems to be rather a graving or sculpting task than scribing (Schmitt, 2014, pp. 201-202), even if the author of first Urartian rock inscription uses the Akkadian word *ṭuppu* („clay tablet”) for the phrase „inscription” – obviously according to his own former scribe practice (Wilhelm, 1986, p. 103).

The vocabulary of the epigraphic material is rather one-sided. It obviously limits our knowledge about the Urartian language and vocabulary: the inscriptions contain mostly phrases about military activities, foundations of infrastructural facilities or ritual habits. And, because the texts focus on the acts of rulers, or mediate their decrees, the used verbs formulate almost without exception in narrative mode, first or third person singular or plural.

These phenomena could be observed in the case of the first known Urartian text, which was formulated in the time of Sarduri I. It is a short inscription with six lines, situated in the western edge of Դušpa (CTU A 1A – 1F; Fig. 5.) It is important from our point of view, that the above mentioned characteristics, which were typical in the Urartian literacy, appear already here (Wilhelm, 1986). The language of the text is Assyrian (it shifts to Urartian later, however there are bilingual, Assyrian – Urartian texts); its topic is the manifestation of the very fact that the foundation and the building of

the city (or fortress: É.GAL, „big house”) happens by the king’s will. The inscription contains a detailed royal title; both the title and the structure of the text mirror the Assyrian literacy used in the previous generation in the time of Aššur-našir-apli.

Literacy, writing and reading in preliterate societies

The spread of literacy can depend on countless social and/or cultural phenomena. With regard to Urartu, the whole syllabary has quasi two hundred signs, and they used almost entirely the Neo-Assyrian model. The inscriptions are connected to the ruling power. There is no trace of private writing, and the texts – at least the rock and stele inscriptions – consist of the application of any sample in a particular situation, and their implementations seem to be rather the task any craftsman than being an intellectual activity. It is related to another phenomenon of archaic literacy. Writing in pre-written societies is – with the expression of Stephen Houston – a recitation literacy, where writing is primarily mechanical and kinetic, and reading is a performative act (Houston, 2004, p. 240).

In archaic societies, reading was primarily reading aloud (Balogh, 2008). Claus Wilcke pointed out, that the meaning of verb „to read” (*šasum*) appeared in the about 3200 Old-Babylonian letters is originally „to call”, and in economic documents in this period, the process of perception of the document is – according to the original meaning of the particular expressions – „to hear a tablet, a document” (*tuppam, kunukkam / kanikam šemu*) or „to see a tablet, a report” (*tuppam, kunukkam / kanikam, ze’pam, témam amárum*) (Wilcke, 2000, pp. 51-53, Tab. 4; p. 64, Tab. 7b; pp. 54-58, Tab. 5; p. 63, Tab. 7a). According to these, the written information became known information in a way as it had been read out.

Ilya Gershevitch drew our attention to another aspect in his book about the Old Persian literacy: according to him, the written document of archaic societies – a clay tablet or a rock or stele inscription in our case – is no other than a tool of the recitation of any speech heard, or just simple information. In this form, the physically present writing is no other than any media: it could be possible with its help to multiple the message, or a reading of it in such time or place, where the original speaker could not be present (Gershevitch, 1979, pp. 116-117).

The context of the inscription as far as information history is concerned

In the language of the basic concepts of information history, an Urartian inscription and its social contexts is interpretable as follows. The inscription is no other than any „information multiplier”; the system of royal acts and decrees captured in the inscription is any „information shape”; the inscription creates a particular „information community”. Let’s see these three things in more details:

1. *The inscription as information multiplier.* The Urartian rulers created more inscriptions in the areas they occupied, from the Upper Euphrates to Lake Urmia or northwards to the Transcaucasian area. These inscriptions all speak about the manifestation of the king’s power, the royal acts in any way, and their central element is the form „RN [the king] speaks...”. The texts, the inscriptions are any media: they allow the reiteration of the king’s acts, will and speech in all those places, where these inscriptions were created.

2. *The system of royal acts and decrees as information shape*(Z. Karvalics, 2004, pp. 40-41). The aim of the recitation – and the inscription thereby – the reception of the information, during which in the mind of the recipient (the audience) creates, or because of the redundancy, intensifies any particular pattern adopting the established political affairs and the newly appeared endeavors to legitimize.
3. *The inscription as creating factor of information community*(Z. Karvalics, 2004, pp. 72-73). Of course, it is difficult to be interpreted only in the connection of the individual and the royal power. The process creates a particular community; the supposed listener, recipient is never a single player; the reception, the recitation, because of its emphasized redundancy – both in space and time – multiplies the process continuously. An information community has been created thereby, a community, which as a group, participates in the reservation, perhaps in the transmission of this pattern.

Two examples are worth being looked at for the presentation of these processes. In both cases, it is about an inscription of the third Urartian king, Minua (ca. 805-790); in the first example about the completion of a campaign, in the second example about a regulation of a ritual practice.

(1-4a) Haldi went out, his weapon (went out); defeated the land of Šebeteria(ni), defeated the land of Huzana(ni), defeated the land of Šupa.

(4b-17a) By Haldi, by the weapon of Haldi, by the power of Haldi went out Minua, son of Išpuini, conquered the land of Šebeteria(ni), conquered the land of Huzana(ni), conquered the land of Šupa, reached the land of Hati. He dedicated this inscription to Haldi in the town of Šebeteria, he built a sanctuary for Haldi in the land of Šebeteria?... He obliged the king of Meliṭia to pay tax.

(17b-21) By the greatness of Haldi Minua, son of Išpuini a mighty king, a great king, the king of Biainili [= Urartu], governor of the city Tušpa.

(22-28) Minua speaks: „Whoever smashes, destroys this inscription or encourages anyone to do so, (25) may Haldi, Teišeba, Šiuine (26) and the Gods destroy him under the sun! (27-28) ...” (CTU A 5-5, Inscription of Minua from Palu)

(1-15) For Haldi, for his lord, Minua, son of Išpuini dedicated this stele, when he built a gate for Haldi, and built a fortress for his glory. He established its name: “the city of Haldi.” He founded this vineyard, founded an orchard and named it as “Vineyard of Minua”.

(16-22) By the greatness of Haldi Minua, son of Išpuini, a mighty king, a great king, the king of Biainili [= Urartu], governor of city Tušpa.

(23-29) Minua speaks: “When the vineyard mellows, a cattle and 3 sheep should be sacrificed for Haldi, grapes? should be sacrificed at the gate of Haldi and in front of the stele.

(30-36) When the new vine is explored, a *qarmibe*-sacrifice should be done for Haldi at the gate of Haldi, a *qarmihe*-sacrifice for 'Arubani and a *qarmibe*-sacrifice for Haldi, in front of the stele.” (CTU A 5-33, Inscription of Minua from Köşk)

Records of ritual practice in inscriptions

It is shown especially on the inscription from Köşk, that the topics and the transmitted information of the inscriptions are connected mainly to ritual activities. The next data could be filtered out of this ritual character of the inscriptions.

The amount of the sacrificed animals can be stated. It turns out from the inscription from Köşk, that it was a custom to sacrifice a specified number of animals (cows, bulls, sheep, less often rams or lambs) during a particular ritual act. The date of the immolation or ritual activity could be any military victory or the time of the pacification of a particular defeated region (see the first inscription from Palu). Or, it could be linked to the agricultural life, e.g. particular work session of the viticulture (inscription from Köşk).

However, the ritual activity could be linked to any event or time of the astronomical or meteorological cycle of the year (or along with them to any agricultural activities connected to them, e.g. harvest, gathering), but even to different solstices („in the month of the Sun God”, according to the inscription from Meher Kapısı, CTU A 3-1: 2).

We can find more examples of the ritual activities connected to the foundation of different sanctuaries, buildings in the inscription from Palu. In many other inscriptions particular ritual activities connected to the foundation of vineyards, orchards, or irrigation systems supplying them turn up.

If we compare the ritual prescriptions of Urartian inscriptions with the thoughts about the function of literacy mentioned above, some more important phenomena become clear.

1. *The venues of the rites.* If we consider the inscriptions as „media” and assume a particular time when this piece of information had recited, it could be an important aspect to assess, how many venues were available for the audience or the participants. In case of small stele inscriptions it is hard to determine it, just like how often the recitation of the inscription happened. However, it seems in case of the sanctuaries of the largest and more important fortresses, there was enough free space to present relatively large mass of people, as listeners, thereby the participants of the rite, or even contributors of it. At least, on the foreground of the *suse*-sanctuary in Ayaniš the column bases have been preserved which served (like the Persian *apadana*-buildings later) as column bases of the so called *ašiši*-building (Fig. 6) (Wilhelm – Akdoğan, 2011). It is particularly the venue of HazineKapısı, the above mentioned memorial of Sarduri II: in front of the stelae in the monumental rock niches there is a large venue (Fig. 7), and in the foreground of it can still be found a channel carved in the rock even today, whose role was probably to lead the blood of the sacrificed animals.
2. *The slaughter type immolation.* In the 1990s, there was a special discourse about the typology of the ancient Near Eastern religions and rites (Bergquist, 1993, pp. 11-43). Without taking a stand in the debate, we can say, that the Urartian epigraphic material witnesses a massive "slaughtering” ritual practice. However, in our second inscription above occurs – presumably – a grape offering or an otherwise unknown *qarmibe*-offering, the focus of the rite stayed in most cases the slaughtering – and perhaps the consumption – of the sacrificed animals.
3. *The different types of huge bronze cauldrons* (Fig. 8) are a significant part of the Urartian archaeological findings (Wartke 2012). The working up of the slaughtered animals could happen in them.

4. *The king's role.* The adequate ritual practice, namely the cutting and the processing of the sacrificed animals happened according to the king's will; it was emphatic by the recitation of the inscription, the reiteration of the information. According to particular analogies, it is suspected, the king got a prominent role during the sacrifice; the best chaw was entitled to him, or the feast itself is even the common meal of the god and the king. We do not have direct information about it from Urartu, however, some obscure texts speaking about this, about the king's role in the procession of the ritual activities or the main participation from the sacrificed animals.
5. The Urartian inscriptions often end with different *curse formula* (e.g. the texts from Palu, l. 22-28). The appearance of them is not accidental. In many cases, standing far from populated settlements, these largely desolated inscriptions sanction curse formulas with a heavenly revenge if anyone smashes, damages or demolishes them, or even if somebody erases the author's name from it and „scribes somebody else`s name in its place”. The cause is quite obvious: damaging the inscription means even the damaging of the „media”, which makes it impossible to recitate the information and thus to process the ritual activity.

Conclusion

To sum up our former thoughts, if the role of the inscription is the recitation and the strengthening of royal legitimacy, then one can say it also applies to its content. The ritual practice itself, its regular repetition mediates the strong relation between God Haldi and the king, the heavenly legitimation of the ruler.

Finally, based on the thoughts of the paper, there is a lesson to be learnt and question to be raised. One of the ongoing debates in the field of the Urartu research namely regards the question of the Urartian cultural identity and "self-consciousness" as such: Can one talk about such thing as cultural identity in case of Urartu or was Urartu a simple commandership, based on a system of commands (Zimansky, 1995; Batmaz, 2013, 2015)? Taking into consideration the above said the answer is quite obvious: Urartu exists – both in time and space – till "media" is capable of transmitting its message to its audience.

BIBLIOGRAPHY

- Akurgal, E. (1968). *Urartäische und altiranische Kunstzentren*. Ankara.
- Balogh J. (2008). A hangos olvasás és írás. *Voces Paginarum. Magyar ókortudomány a 20. században*. 174-187. Budapest.
- Batmaz, A. (2013). A Lion-Headed Shield from Ayanis: An Identifier of the Urartian Culture? *Identity and Connectivity. Proceedings of the 16th Symposium on Mediterranean Archaeology, Florence, Italy, 1-3 March 2012*. Vol. I. 243-252. Oxford: Archeopress
- Batmaz, A. (2015). Concept of a Culture: An Examination of the Urartian Identity. *Degisen Arkeoloji: 1. Teorik Arkeoloji Grubu - Türkiye Toplantısı Bildirileri 9-10 Mayıs 2013, İzmir. Changing Archaeology: Proceedings of the 1st Tag-Turkey Meeting (İzmir, May 9-10, 2013)*. 210-221. İstanbul: Ege Yayınları.
- Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bergquist, B. (1993). Bronze Age Sacrificial koine in the Eastern Mediterranean? A Study of Animal Sacrifice in the Ancient Near East. *Ritual and Sacrifice in the Ancient Near East. Proceedings of the International Conference organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of April 1991*. (Orientalia Lovaniensia Analecta 55) 11-43. Leuven: Uitgeverij Peeters en Departement Oriëntalistiek.
- Burney, Ch. (1966). A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere. *Anatolian Studies* 16, 55-111.
- Campbell, D.R.M. (2012). A Diachronic Evaluation of Urartian Building Inscription Formulae. *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie*, 102, 130-150.
- CTU = Salvini, Mirjo: Corpus testi dei urartei. Vol I-IV. Roma, 2008-2012
- Eichler, S. (1984). *Götter, Genien und Mischwesen in der urartäischen Kunst*. Berlin.
- Erzen, A. (1978). *Çavuştepe I*. Ankara.
- Gershevitch, I. (1979). The Alloglottography of Old Persian. *Transactions of the Philological Society*, 77, 114-190.
- Houston, S.D. (2004). The Archaeology of Communication Technologies. *Annual Review of Anthropology*, 33, 223-250.
- Kleiss, W. (1974). Planaufnahmen urartäischer Burgen und Neufunde urartäischer Anlagen in Iranisch-Azerbaidjan im Jahre 1973. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 7, 79-106.
- Kroll, S. (1972). Excavations at Bastam, Iran. *Archaeology*, 25, 292-297.
- Loon, M. van (1991). *Anatolia in the Earlier First Millennium B.C.* Leiden.
- Özgüç, T. (1963). The Urartian Architecture on the Summit of Altintepe. *Anatolia* 7, 43-49.
- Salvini, M. (1979). Una „bilingua” assiro-urartei. *Studia Mediterranea Piero Meriggi dicata*. 575-593. Pavia.
- Salvini, M. (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Salvini, M. (2014). „Tušpa | Tušpuea”. *Reallexikon der Assyriologie* 14. 218-222. Berlin.
- Schmitt, R. (2014). Urartäische Einflüsse im achaimenidischen Iran, vor allem in den Königsinschriften. *Babylonien und seine Nachbarn in neu- und spätbabylonischer Zeit*. 195-218. Münster: Ugarit Verlag.
- Taşyürek, O.A. (1978). Darstellungen des Gottes Haldi. *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens: Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag an 28. Februar 1976*. 940-955. Leiden.

- Wartke, R.(2012). Bemerkungen zur Metallurgie Urartus.*Biainili-Urartu. The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007.*411-416. Leuven: Peeters.
- Wilcke, C.(2000). *Wer las und schrieb in Babylonien und Assyrien. Überlegungen zur Literalität im Alten Zweitstromland.*(Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. Heft, 6.)München.
- Wilhelm, G.(1986). Urartu als Region der Keilschrift-Kultur. *Das Reich Urartu: ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr.*95-113. Konstanz: Univ. Verlag.
- Wilhelm, G. – Akdoğan, R.(2011). Eine Inschrift Argištiš I. mit der Erwähnung eines ašihusi-Gebäudes. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, 53, 219-227.
- Z. Karvalics L.(2004). *Bevezetés az információ-történetbe.* Budapest: Gondolat – Infonia.
- Zimansky, P.(1995). Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American Society of Oriental Research*, 299, 103-115.
- Zimansky, P.(2012). Imagining Haldi.*Stories of Long Ago. Festschrift für Michael D. Roaf.*713-723. Münster: Ugarit-Verlag.

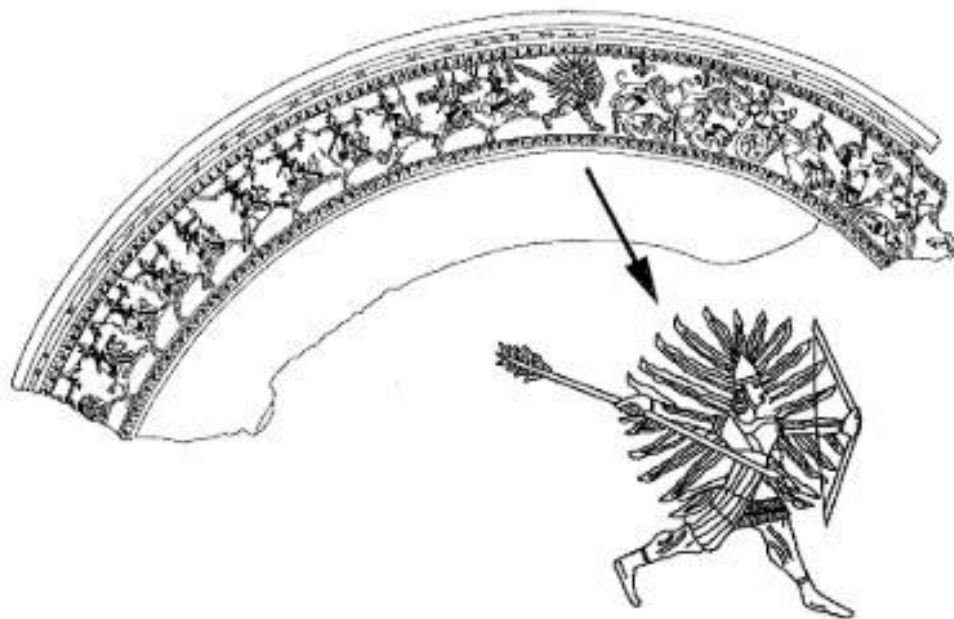

Fig. 1. Representation of god Haldi on the bronze shield fragment from Anzaf (Zimansky, 2012, Fig. 3)

Fig. 2. The *suse*-sanctuary in Çavuştepe (photo taken by the author)

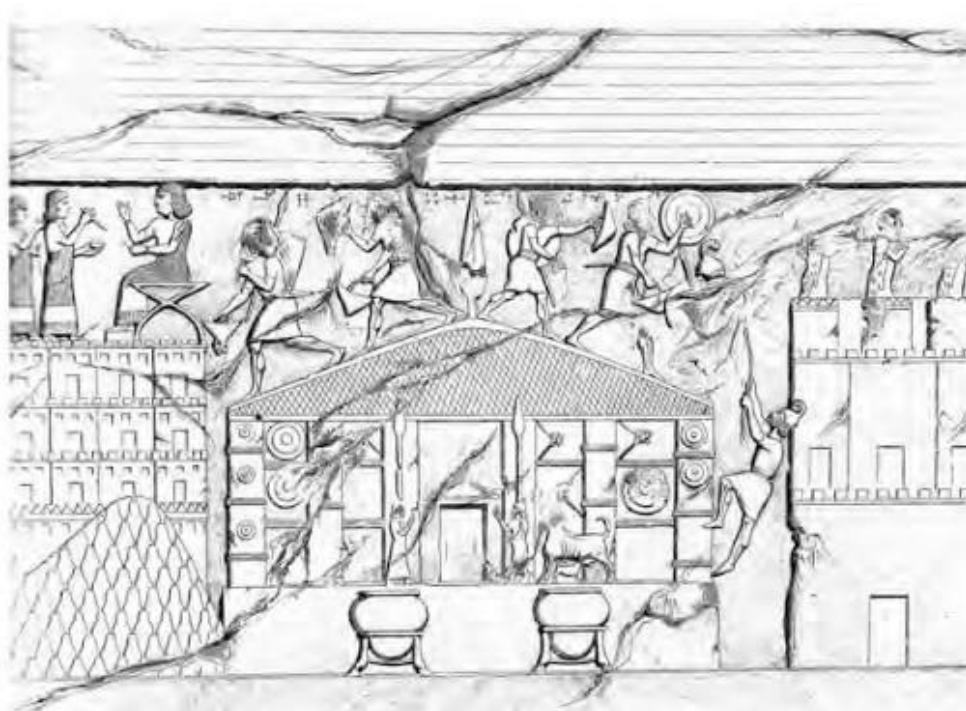

Fig. 3. Despoilment of the Haldi-temple in Musasir (Batmaz, 2013, Fig. 1)

Fig. 4. Typical Urartian stele with inscription (photo taken by the author)

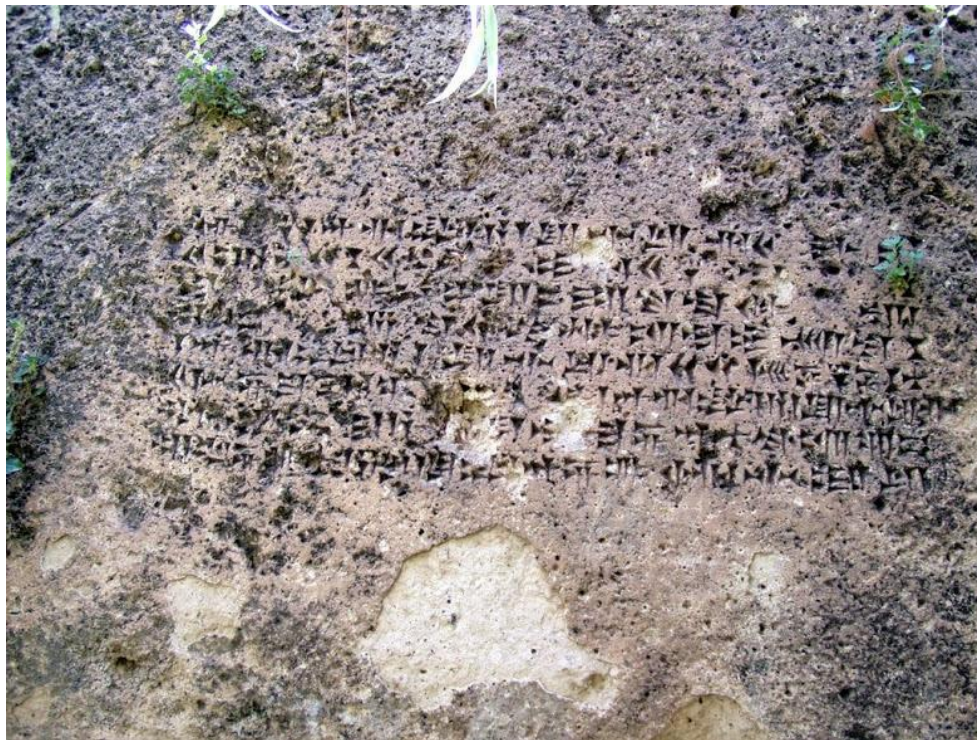

Fig. 5. Inscription of Sarduri I (photo taken by the author)

Fig. 6. The venue in front of the sanctuary in Ayanis, with column bases (photo taken by the author)

Fig. 7. Treasure Gate (photo taken by the author)

Fig. 8. Urartian bronze cauldron (photo taken by the author)

Emekli Roma Askerlerinin Ortalama Yaşam Süresi

Mehmet Bülent ŞENOCAK*

Giriş

Romalılar yaşadıkları dönemde dünyanın en büyük imparatorluklarından birisini kurmayı başarmışlardır. Bu büyük imparatorluğun kurulmasında ve yaşamının yüzyıllar boyunca devam ettirilmesindeki önemli paylardan birisi de hiç kuşkusuz çok güçlü olan orduya aitti. Romalılar, ordularının yaptığı büyük hizmetleri unutmamış ve ordu mensuplarına çeşitli haklar tanımıştır. Bu haklardan bir tanesi de belirli bir süre askerlik yapmış olan ordu mensuplarının emekli olabilmesidir. Bu çalışma, ordudan emekli olan Roma askerlerinin ortalama kaç yıl yaşadıklarının ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır.

Metod

Çalışma yapılırken bütün Roma dünyasındaki Latince yazılmış asker mezar stelleri incelenmiş ve mezar yazıtlarında "Veteran ya da veteranus"¹ (emekli, eski asker) ve "Missio Honesta"² (Askerlik görevini zamanında tamamlayıp onurlu bir şekilde terhis olma) anlamına gelen kelimenin olmasının yanında, askerin kaç yıl yaşadığının belirtilmiş olması şartı da aranmıştır. Bu yazıtlarda 'veteranus' kelimesi mevcut olduğundan askeri birlik adının bulunup bulunmadığına bakılmamıştır. Ayrıca askerin kaç yıl yaşadığı, hizmet yılı ve askeri birlik adının bulunmasına rağmen 'veteranus' kelimesi bulunmayan çok sayıda yazıt da çalışmaya dahil edilmemiştir. Bu şartları taşıyan bütün yazıtlar belirli bir zaman aralığı kısıtlamasına gidilmeden bu çalışmaya dahil edilmiştir. Dolayısıyla yazıtların çok büyük çoğunluğu, M.Ö.1 yüzyıldan başlayarak M.S. 4 yüzyıla kadar olan yaklaşık dört yüzyıllık zaman dilimini kapsamakla birlikte M.S. 5 yüzyıldan da çok az sayıda yazıt vardır.

Yazıtlar değerlendirilirken eyalet seçimi ya da sınırlaması yapılmamış, bütün Roma eyaletleri bu çalışmaya dahil edilmiştir. Fakat bazı eyaletlerdeki mezar steli yazım geleneğinden dolayı veteranus, askerin yaşı gibi kavramlar stellere yazılmamakta, dolayısıyla bu eyaletlerden hiç örnek bulunmamaktadır. Fakat bunun tam tersi olarak her ikisinin de yazım geleneğinin bulunduğu bazı eyaletlerden de çok sayıda örnek bulunmaktadır.

Bu çalışmaya dahil edilen yazıtlarda adı geçen emekli askerlerde herhangi bir rütbe sınırlamasına ya da ayırımına gidilmemiş, bütün rütbelere ait askerler çalışmaya dahil edilmiştir.

Bazı yazıtlarda askerin yaşı; yaşadığı yıl, ay, gün olarak belirtilmiştir. Bu tür yazıtlarda yaş belirlemesi yapılırken öldükleri yılın yarısından fazlasını yaşamış olanlar (bir yılda altı aydan fazla

* Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Arkeoloji Bölümü, senocakbulent@gmail.com

¹ Şenocak 2014, 'Veteranus' mad.

² Şenocak 2014, 'Missio Honesta' mad.

yaşayanlar) bir üst yaşa tamamlanmış ve başvuru bu yol, dipnotta askerinin yaşı ayrıntılı olarak yazılarak özellikle belirtilmiştir.

Bazı mezar stelleri tahrip olduğundan üzerindeki yazıtın bazı bölümleri okunamamış, dolayısıyla yayınlarda eksik olarak yayınlanmışlardır. Bundan dolayı tabloda yer alan bazı emekli askerlerin isimleri yazmamaktadır. Fakat diğer bilgiler yeterli olduğu için tabloya dahil edilmişlerdir.

Tablolarla İlgili Ayrıntılar

Tablolar ayrıntılı incelendiğinde ilk göze çarpan husus yaşam sürelerinin genellikle 50-55-60-65-70 şeklinde yuvarlanmış rakamlardan oluşmasıdır.

En uzun yaşam süresi 190. sırada olan L(ucius) Varius Verecundus'a aittir ve 108 yıl yaşamıştır. Ondan sonra gelen 15. sırada... Marcianus'dur ve 104 yıl ömür sürmüştür. 308. sırada C(aius) Cassius Lo[---] ve 340. sırada C(aio) Iul(io) Magno 100 yıl yaşamışlardır.

En kısa yaşam süresi 119. sırada Vols(ienus)(?), 156. sırada C(aius) Arestius Firmus, 223. sırada Appinius Faven[ti]a Quadratus bulunmakta ve her üçü de 40 yıl yaşamışlardır. 144. Sırada bulunan P(ublio) Comicio Caletrano 42 yıl ömür sürmüştür. 65. sırada bulunan P(ublio) Ael(io) Malcho 42 yıl yaşamıştır.

Tabloda toplam 367 emekli askerinin bilgisi bulunmaktadır.

Askerlerin isimleri üzerinde herhangi bir düzenleme yapılmamış, epigrafinin yapıldığı düzenlemeler aynen kullanılmıştır. Tabloya, askerlerin yazıtlarda belirtilen hizmet süreleri de eklenmiştir. Fakat emekli askerlerin hayatta iken kendi hizmet süreleri üzerinde çok durmamaları ve bu bilgilerin steller üzerine genellikle yazılmaması nedeniyle hizmet süreleriyle ilgili bilgiler yaşam süreleri kadar mezar stelleri üzerinde yer almamaktadır. Sayılarının azlığına rağmen onlar da emekli askerlerin ortalama hizmet süreleri adı altında hesaplanmıştır. Bu hesaplamada "**Ortalama hizmet süresi=Toplam hizmet süresi/kişi sayısı**" formülü kullanılarak ortalama hizmet süresi hesaplanmıştır.

Emekli askerlerin ortalama yaşam süresi hesaplaması yapılırken de "**Ortalama Yaş= Toplam Yaş/kişi sayısı**" formülü kullanılmış ve ortalama yaşam süresi hesaplanmıştır.

Ortalama Yaşam Süresi Hesaplamasında Kullanılan Emekli Asker Listesi

Sıra no.	Askerin adı	Ordudaki Konumu	Yaşam Süresi (yıl)	Hizmet Süresi (Yıl)	Mezar Taşının Bulunduğu Eyalet
1.	C(aius) Vetili[u]s Sedatus	Veteranus	50	25	Macedonica ³
2.	C(aius) Iulius Bassus	Veteranus	85	25	Macedonica ⁴
3.	M(arcus) Valerius Verona	Veteranus	70	25	Macedonica ⁵
4.	P(ublius) Cl(audius) Valerius Sec- [u]ndus	Veteranus	50	23	Macedonica ⁶

³ IG X,2 2 82, Spomenik 77 (1934) 31, 3; ILJug (1986) 1227.

⁴ IG X,2 2 160, CIL III 630, CIL III 7325.

⁵ ILGR 190; Oikonomos, Epigraphai (1915) 35, 57.

⁶ ILGR 208; MDAI(A) 27 (1902) 312, 19

5.	C(aius) Vibius Fronto	Veteranus	79?	-	Moesia Inferior ⁷
6.	C(aius) Roscius	Veteranus	55	24	Moesia Inferior ⁸
7.	G(aius) Iulius Longinus	Veteranus	50	-	Moesia Inferior ⁹
8.	P(ublius) Scribonius Varus	Veteranus	55	26	Moesia Inferior ¹⁰
9.	Q(uintus) Falcius(?) Co(n)sta(n)s	Veteranus	50	-	Moesia Inferior ¹¹
10.	..vius ..s	Veteranus	50	20?	Moesia Inferior ¹²
11.	L(ucio) Firm<i>o Valentino	Veteranus	70	-	Moesia Inferior ¹³
12.	Tib(erius) Cl(audius) Vic tor	Veteranus	60	29	Moesia Inferior ¹⁴
13.	Sulpicius Massa	Veteranus	60	35	Moesia Inferior ¹⁵
14.	C(aius) [Valer]iusRufus	Veteranus	60?	20	Moesia Inferior ¹⁶
15.	... Marcianus	Veteranus	104	-	Moesia Inferior ¹⁷
16.	Val(erius) Vale(n)s	Veteranus	50	-	Moesia Inferior ¹⁸
17.	P(ublius) Aelius Gerrius	Veteranus	50?	-	Moesia Inferior ¹⁹
18.	Tib(erius) Claudi(us) Niger	Veteranus	60	-	Moesia Inferior ²⁰
19.	P(ublio) Pompeio Sto(bis)	Veteranus	60?	-	Moesia Inferior ²¹
20.	L(ucius) Val(erius) Proclus	Missio ho.	75		Moesia Inferior ²²
21.	[M(arco) A]urel(io) Mac[eni]o	Veteranus	60	-	Moesia Inferior ²³
22.	Ti(berio) Basso Dec(imo)	Veteranus	50	25	Moesia Inferior ²⁴
23.	C(aio) Bruttio Vir(un)o	Veteranus	80	-	Moesia Inferior ²⁵
24.	Fl(avius) Victorinus	Veteranus	50	25	Moesia Inferior ²⁶
25.	Aur(elius) Firmus	Veteranus	50	-	Scythia Minor ²⁷
26.	Braetius Favor(inus?)	Veteranus	60	26	Scythia Minor ²⁸
27.	Ti(berius) Claudius Saturninus	Veteranus	64	32	Scythia Minor ²⁹
28.	Q(uintus) Allidius Celer	Veteranus	50	26	Scythia Minor ³⁰

⁷ ILBulg 51; CIL III 12348; CIL III, 2316(45).

⁸ ILBulg 52.

⁹ ILBulg 55.

¹⁰ ILBulg 58.

¹¹ ILBulg 60; CIL III 12352.

¹² ILBulg 61; CIL III 14417.

¹³ ILBulg 63; CIL III 14417.

¹⁴ ILBulg 120; CIL III 12359.

¹⁵ ILBulg 122; CIL III 12361.

¹⁶ ILBulg 130; CIL III 12354.

¹⁷ ILBulg 168; CIL III 6131; CIL III 7454.

¹⁸ ILBulg 236.

¹⁹ ILBulg 351.

²⁰ ILBulg 376; CIL III 6144; CIL III,1338.

²¹ ILBulg 431; CIL III 12409.

²² ILBulg 432; CIL III 12411.

²³ IGLNovae 76; ILBulg 309.

²⁴ IGLNovae 78; ILBulg 305.

²⁵ IGLNovae 79; ILBulg 307.

²⁶ SGLIBulg 130.

²⁷ IScM I 297.

²⁸ IScM I 336; CIL III 7524.

²⁹ IScM II 172.

³⁰ IScM II 196.

29.	--	Veteranus	56	-	Scythia Minor ³¹
30.	Q(uinto) Baebio Proculo	Veteranus	60	-	Scythia Minor ³²
31.	--	Veteranus	46	-	Scythia Minor ³³
32.	C(aio) Iulio Capitoni	Veteranus	65	25	Scythia Minor ³⁴
33.	M(arcus) Cocceius Vitlus	Veteranus	70	28	Scythia Minor ³⁵
34.	G(aius) Val(erius) Her[c]ulanus	Veteranus	70	26	Scythia Minor ³⁶
35.	M(arco) Ulp(io) Domitio Anthio	Veteranus	83	28	Scythia Minor ³⁷
36.	Iul(ius) Valens	Veteranus	65	-	Scythia Minor ³⁸
37.	T(itus) Fl(avius) Val(ens)	Veteranus	65	-	Scythia Minor ³⁹
38.	[T]i(b(eri)us) Vitales	Veteranus	60	-	Scythia Minor ⁴⁰
39.	[V]al(eri)us Firmo	Veteranus	60	-	Scythia Minor ⁴¹
40.	M(arcus) Va[l(eri)us] Alexander	Veteranus	73	-	Dacia Inferior ⁴²
41.	C(aius) Val(erius) Victorinus	Veteranus	55	-	Dacia Inferior ⁴³
42.	Ael(ius) [B]assus	Veteranus	67	-	Dacia Inferior ⁴⁴
43.	C(aius) Iul(ius) Melcidianus	Veteranus	60	-	Dacia Inferior ⁴⁵
44.	P(ublio) Ael(io) Diophanto	Veteranus	86	-	Dacia Inferior ⁴⁶
45.	P(ublius) Ael(ius) Sept(imius)	Veteranus	60	-	Dacia Superior ⁴⁷
46.	P(ublius) Ael(ius) Theim[es]	Veteranus	89	-	Dacia Superior ⁴⁸
47.	P(ublio) Ael(io)[P]a[p(iria)] Theimeti	Veteranus	89	-	Dacia Superior ⁴⁹
48.	Aeliae ..	Veteranus	71	-	Dacia Superior ⁵⁰
49.	L(ucio) Dasumio Prisco	Veteranus	60	-	Dacia Superior ⁵¹
50.	<Q>(uintus) Iulius Secundi(nus)	Veteranus	60	-	Dacia Superior ⁵²
51.	Q(uinto)Manlio Vero	Veteranus	75	-	Dacia Superior ⁵³

³¹ IScM II 250; CIL III 6555.

³² IScM II 296; CIL III 12497.

³³ IScM II 374; CIL III 7554.

³⁴ IScM V 7; CIL III 12477.

³⁵ IScM V 24.

³⁶ IScM V 117; CIL III 14214(22).

³⁷ IScM V 118; CIL III 12480.

³⁸ IScM V 121; CIL III 7495.

³⁹ IScM V 184; CIL III 7501.

⁴⁰ IScM V 194; CIL III 7506.

⁴¹ IScM V 196.

⁴² IDR II 38.

⁴³ IDR II 39; CIL III 1584.

⁴⁴ IDR II 40; CIL III 14216(5); Aelius Bassus 66, 10 ay, 16 gün yaşamıştır, yaşı 67 olarak kabul edilmiştir.

⁴⁵ IDR II 41; CIL III 14216(6).

⁴⁶ IDR II 46; CIL III 14216(4).

⁴⁷ IDR III,2 366; CIL III 1471; CIL III, 1407.

⁴⁸ IDR III,2 369; CIL III 12587.

⁴⁹ IDR III,2 370; CIL III 1472.

⁵⁰ IDR III,2 370; CIL III 1472.

⁵¹ IDR III,2 405; CIL III 1476.

⁵² IDR III,2 420; CIL III 88.

⁵³ IDR III,2 428; CIL III 1478; CIL III 1407.

52.	L(ucio) Val(erio) Rufo	Veteranus	65	-	Dacia Superior ⁵⁴
53.	C(ai) Licini	Veteranus	50	-	Dacia Superior ⁵⁵
54.	--	Veteranus	50	-	Dacia Superior ⁵⁶
55.	M(arcus) Aur(elius) Maximinus	Veteranus	50	-	Dacia Superior ⁵⁷
56.	--	Veteranus	70	-	Dacia Superior ⁵⁸
57.	M(arcus) Fabius	Veteranus	63	-	Dacia Superior ⁵⁹
58.	Aelius Niger	Veteranus	70	-	Dacia Superior ⁶⁰
59.	P(ublius) Ael(ius) Proclus	Veteranus	55	-	Dacia Superior ⁶¹
60.	P(ublio) Ael(io) Tertio	Veteranus	60	-	Dacia Superior ⁶²
61.	L(ucius) Atius At..	Veteranus	81	-	Dacia Superior ⁶³
62.	C(aio) Sentio Sulp(icia) Flacco	Veteranus	75	-	Dacia Superior ⁶⁴
63.	C(aius) Val(erius) Viruni Silvanus	Veteranus	70	-	Dacia Superior ⁶⁵
64.	..ius ..an..	Veteranus	60	-	Dacia Superior ⁶⁶
65.	P(ublio) Ael(io) Malcho	Veteranus	42	-	Dacia Superior ⁶⁷
66.	L. Iu[lius M]axi[mus]	Veteranus	63	-	Pontus ⁶⁸
67.	Q. Cassius Saturninus	Veteranus	50	32	Asia Minor ⁶⁹
68.	M(arcus) Lucetius Proclus	Veteranus	52	-	Asia Minor ⁷⁰
69.	Cres[cens] Scup(is)	Veteranus	45	26	Moesia Superior ⁷¹
70.	M(arcus) Val(erius) Speratus	Veteranus	55	-	Moesia Superior ⁷²
71.	C(aius) Val(erius) Maximus	Veteranus	57	-	Moesia Superior ⁷³
72.	L(ucius) Aur(elius) Andronicus	Veteranus	53	-	Moesia Superior ⁷⁴
73.	P(ublius) Ael(ius) Antiochus	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁷⁵
74.	M(arcus) Aur(elius) Heliodor(us)	Veteranus	46	26	Moesia Superior ⁷⁶

⁵⁴ IDR III,2 452; CIL III 1485.

⁵⁵ IDR III,3 179; CIL III 1382.

⁵⁶ IDR III,3 360; CIL III 1319.

⁵⁷ IDR III,3 369; CIL III 1320.

⁵⁸ IDR III,4 13; CIL III 969; CIL III 1015, ad n. 969.

⁵⁹ IDR III,4 138.

⁶⁰ IDR III,5 480; CIL III 1183.

⁶¹ IDR III,5 481; CIL III 1184; CIL III 7796.

⁶² IDR III,5 484, Dacia 7/8 (1937-1940) 307, 9; AnnÉp (1944) 34; AnnÉp (1980) 751.

⁶³ IDR III,5 499; CIL III 14481.

⁶⁴ IDR III,5 574; CIL III 1196.

⁶⁵ IDR III,5 591; Oprüş , Muzeul «Unirii» (1931) XXVII, 2051; AnnÉp (1933) 22; AnnÉp (1934) 117.

⁶⁶ IDR III,5 609; Apulum 3 (1947-1949) 171, 2; AnnÉp (1960) 244.

⁶⁷ IDR III,5 714; AUA 1 (1997) 9, 1; AnnÉp (1997) 1288.

⁶⁸ JRS 2 (1912) 233,1.

⁶⁹ SEG 32:1276; TAD 25.1981.78,5.

⁷⁰ IK Prusa ad Olympum 172.

⁷¹ IMS I 37.

⁷² IMS II 110; CIL 3.12659.

⁷³ IMS II 116.

⁷⁴ IMS II 121; CIL III 12658.

⁷⁵ IMS II 129; CIL III 8115.

⁷⁶ IMS II 130; CIL III 14510.

75.	Q(uintus) Helvius Probus	Veteranus	53	-	Moesia Superior ⁷⁷
76.	Iul(io) Quadrato	Veteranus	65	-	Moesia Superior ⁷⁸
77.	L(ucio)(?) Val(erio) Quin[t]ino	Veteranus	45	-	Moesia Superior ⁷⁹
78.	M(arcus) Val(erius) Valens	Veteranus	70	-	Moesia Superior ⁸⁰
79.	Aurel(ius) Secundinus	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁸¹
80.	M(arcus) Aur(elius) Augustinus	Veteranus	70	-	Moesia Superior ⁸²
81.	Q(uintus) Serg(ius) Paul(us)	Veteranus	70	-	Moesia Superior ⁸³
82.	T(itus) Fl(avius) Maximus	Veteranus	70	-	Moesia Superior ⁸⁴
83.	Sep(timius) Super	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁸⁵
84.	M(arcus) Aur(elius) Severus	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁸⁶
85.	Aur(elius) Tatius	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁸⁷
86.	Sep(timius) [Feli(?)]x	Veteranus	57	-	Moesia Superior ⁸⁸
87.	C(aio) Iul(io) Vindici	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁸⁹
88.	Aurelius Mestrianus	Veteranus	50	-	Moesia Superior ⁹⁰
89.	L(ucius) Valeris Galenus Luc(o)	Veteranus	55	28	Moesia Superior ⁹¹
90.	C(aius) Iulius Volt(inia) Velox	Veteranus	60	35	Moesia Superior ⁹²
91.	L(ucius) Apuleius Valens Berua	Veteranus	50	22	Moesia Superior ⁹³
92.	[L(ucius) Marcianus — — — Jndus	Veteranus	60	22	Moesia Superior ⁹⁴
93.	T(itus) Abudius Priscus	Veteranus	85	-	Moesia Superior ⁹⁵
94.	M(arcus) Aurelius Mestrius	Veteranus	80	-	Moesia Superior ⁹⁶
95.	P(ublius) Caetennius Salon(is)	Veteranus	70	21	Moesia Superior ⁹⁷
96.	G(aius) Iul(ius) [L]onginus	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁹⁸
97.	C(aio) Iulio Pontico	Veteranus	60	-	Moesia Superior ⁹⁹

⁷⁷ IMS II 131; CIL III 8121.

⁷⁸ IMS II 132; CIL III 1651; CIL III 1021.

⁷⁹ IMS II 133.

⁸⁰ IMS II 134.

⁸¹ IMS II 147.

⁸² IMS III,2 27.

⁸³ IMS III,2 38; CIL III 8262.

⁸⁴ IMS III,2 45.

⁸⁵ IMS III,2 48.

⁸⁶ IMS III,2 56.

⁸⁷ IMS III,2 57.

⁸⁸ IMS III,2 60.

⁸⁹ IMS IV 37.

⁹⁰ IMS VI 38.

⁹¹ IMS VI 39.

⁹² IMS VI 41.

⁹³ IMS VI 43.

⁹⁴ IMS VI 46.

⁹⁵ IMS VI 48.

⁹⁶ IMS VI 50; CIL III 8195.

⁹⁷ IMS VI 51.

⁹⁸ IMS VI 52; CIL III 8197.

⁹⁹ IMS VI 53.

98.	M(arcus) [Pe]troni[us] Severus	Veteranus	90	29	Moesia Superior ¹⁰⁰
99.	C(aius) Rauconi[us] Verecundus	Veteranus	70	32	Moesia Superior ¹⁰¹
100.	Clau(dia) Maxumus {Maximus}Curico	Veteranus	60	20?	Moesia Superior ¹⁰²
101.	M(arcus) Iulius Bellus	Veteranus	60	-	Moesia Superior ¹⁰³
102.	L(ucius) Iuli[us] Maxim[us]	Veteranus	63	-	Bithynia et Pontus ¹⁰⁴
103.	T(itus) Flavius Lucianus	Veteranus	45	-	Africa Proconsularis ¹⁰⁵
104.	L(ucius) Murrius Fronto	Veteranus	75	-	Africa Proconsularis ¹⁰⁶
105.	Caecili Aemiliani	Veteranus	83	-	Africa Proconsularis ¹⁰⁷
106.	C(aius) Herennius Festus	Veteranus	75	-	Africa Proconsularis ¹⁰⁸
107.	L(ucius) Pacuvius Serva[t]us	Veteranus	75	-	Africa Proconsularis ¹⁰⁹
108.	[---] Maurus	Veteranus	51	27	Africa Proconsularis ¹¹⁰
109.	C(aius) Iulius Getulus	Veteranus	80	-	Africa Proconsularis ¹¹¹
110.	Ti(berius) Claudius Macer	Veteranus	92	-	Numidia ¹¹²
111.	T(itus) Flavius Rog[atus]	Veteranus	87	-	Numidia ¹¹³
112.	[---] [---]G Fuscii	Veteranus	90	-	Numidia ¹¹⁴
113.	C(aio) Iulio Hispano	Veteranus	90	-	Numidia ¹¹⁵
114.	Gerrasus ..	Veteranus	80	-	Numidia ¹¹⁶
115.	[U]lcacius Saturninus	Veteranus	75	-	Numidia ¹¹⁷
116.	[Vale]rii Ro[h]ani	Veteranus	70	-	Mauretania Tingitana ¹¹⁸
117.	Valeri[i] Cadami	Veteranus	80	-	Mauretania Tingitana ¹¹⁹
118.	Aur(elius) Arruntius	Veteranus	60	-	Mauretania Tingitana ¹²⁰

¹⁰⁰ IMS VI 55.

¹⁰¹ IMS VI 56; CIL III 8200.

¹⁰² IMS VI 57.

¹⁰³ IMS VI 233.

¹⁰⁴ AE 1914, 0135.

¹⁰⁵ AE 1980, 0909.

¹⁰⁶ AE 1899, 0039; CIL 08, 27512.

¹⁰⁷ AE 1919, 0050; ILLg 1, 2766; AE 1995, 1665; ILCV 1593.

¹⁰⁸ AE 1921, 0021.

¹⁰⁹ AE 1997, 1626.

¹¹⁰ AE 1995, 1704.

¹¹¹ AE 2005, 1692; CIL 08, 05209; ILLg 1, 0137.

¹¹² AE 1972, 0696.

¹¹³ AE 1969/70, 0711; AE 1938, 0044.

¹¹⁴ AE 1969/70, 0713.

¹¹⁵ AE 1951, 0222.

¹¹⁶ AE 1951, 0226.

¹¹⁷ AE 1936, 0034.

¹¹⁸ AE 1969/70, 0738.

¹¹⁹ AE 1969/70, 0738.

¹²⁰ AE 1966, 0616.

119.	Vols(ienus)(?)	Veteranus	40	-	Mauretania Tingitana ¹²¹
120.	[---]p[ri] ro[---]avı	Veteranus	70	-	Mauretania Tingitana ¹²²
121.	[---]cadami	Veteranus	80	-	Mauretania Tingitana ¹²³
122.	Granio For[ti]	Veteranus	84	-	Hispania citerior ¹²⁴
123.	Valeri Ver[ec]undi	Veteranus	70	-	Britannia ¹²⁵
124.	G(aius) Liciniu[s ---]	Veteranus	80?	-	Britannia ¹²⁶
125.	C(aius) Iul(ius) Cleme(n)s Foro Iuli	Veteranus	60	-	Germania superior ¹²⁷
126.	T(itus) Flavius Celsu[s]	Veteranus	50	-	Germania superior ¹²⁸
127.	Primus Aebutius Pla(centia)	Veteranus	55	22	Germania superior ¹²⁹
128.	Capito ..	Veteranus	52	-	Germania superior ¹³⁰
129.	Mari Marcelli	Veteranus	70	30	Raetia ¹³¹
130.	Rida[t]us	Veteranus	90	-	Raetia ¹³²
131.	Iul(ius) Genialis Senilis	Veteranus	60?	-	Raetia ¹³³
132.	Iul(io) Primitivo	Veteranus	60	-	Raetia ¹³⁴
133.	M(arco) Aurelio Ursino	Veteranus	60	-	Noricum ¹³⁵
134.	Ulp(io) Ronodeo	Veteranus	55	-	Noricum ¹³⁶
135.	Messo[r]i[u]s Matuco	Veteranus	70	-	Noricum ¹³⁷
136.	[Aeli]o Leucamulo	Veteranus	70	-	Noricum ¹³⁸
137.	Ael(io) (A)emilio	Veteranus	65	-	Noricum ¹³⁹
138.	Sacroni(o) Verino	Veteranus	50	-	Noricum ¹⁴⁰
139.	L(ucius) Braetius Veron(a)	Veteranus	70	-	Noricum ¹⁴¹

¹²¹ AE 1953, 0041; IAM 2, 830; AE 1942/43, 0025.

¹²² AE 1916, 0101.

¹²³ AE 1916, 0101.

¹²⁴ AE 1928, 0166.

¹²⁵ AE 1977, 0504.

¹²⁶ EphEp 7, 294 n. 901; RIB 0534.

¹²⁷ CIL 13, 07583.

¹²⁸ CIL 13, 07580.

¹²⁹ AE 1890, 0024.

¹³⁰ CIL 13, 07246.

¹³¹ AE 1980, 0659.

¹³² IBR 255; CIL III 05905; CIL III 11906.

¹³³ IBR 259; CIL III 05907; CIL III 05907 add. p. 2328,201; CIL III 11908.

¹³⁴ IBR 428; CIL III 05692; CIL III 05692 add. p. 1846.

¹³⁵ AE 1984, 0710; ILLPRON 0474.

¹³⁶ AE 2007, 1084.

¹³⁷ CIL III 05624; ILLPRON 1004.

¹³⁸ CIL III 05329; CIL III 05332; ILLPRON 1275; ILLPRON 1276.

¹³⁹ AE 2005, 1176.

¹⁴⁰ CIL III 05106; ILLPRON 1980; AIJ 011.

¹⁴¹ CIL III 05220; CIL III 05220 add. p. 1830; ILLPRON 1681.

140.	C(aius) Vibius Sabinus	Veteranus	65	-	Noricum ¹⁴²
141.	C(aio) Iulio Agricol(a)e	Veteranus	45	-	Noricum ¹⁴³
142.	Aurelio [K]alandino	Veteranus	50	-	Noricum ¹⁴⁴
143.	M(arco) Aurel(io) Syrioni	Veteranus	61	-	Aemilia (Regio VIII) ¹⁴⁵
144.	P(ublio) Comicio Caletrano	Veteranus	41	-	Etruria (Regio VII) ¹⁴⁶
145.	L(ucius) Valerius Ba[ssus]	Veteranus	57?	-	Latium et Campania (Regio I) ¹⁴⁷
146.	Iulio Gaiano	Veteranus	56	-	Samnium (Regio IV) ¹⁴⁸
147.	[--- C]assius Longin(us)	Veteranus	50	-	Apulia et Calabria (Regio II) ¹⁴⁹
148.	M(arcus) Iuventius / Maesius	Veteranus	60	30	Apulia et Calabria (Regio II) ¹⁵⁰
149.	[T(itus)] Salvius Celer	Veteranus	55	30	Apulia et Calabria (Regio II) ¹⁵¹
150.	C(aio) Terentio Macro	Veteranus	80	-	Apulia et Calabria (Regio II) ¹⁵²
151.	L(ucius) Naevius Rufus Medi(olano)	Veteranus	75	-	Pannonia superior ¹⁵³
152.	Sex(tus) Utti[e]dius Celer	Veteranus	70	-	Pannonia superior ¹⁵⁴
153.	L(ucius) Barbi[us Con[stitu?] tus	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁵⁵
154.	M(arcus) Valerius Albanus Aeq(uiculis)	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁵⁶
155.	L(ucius) Calavius Vitalis	Veteranus	55	-	Pannonia superior ¹⁵⁷
156.	C(aius) Arestius Firmus	Veteranus	40	-	Pannonia superior ¹⁵⁸
157.	L(ucius) Armen/tiacus	Veteranus	55	-	Pannonia superior ¹⁵⁹
158.	L(ucius) Valerius Cladens	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁶⁰

¹⁴² CIL III 05130; ILLPRON 1834.

¹⁴³ CIL III 05655; CIL III 11796; CIL III 11796 add. p. 2286; ILLPRON 0901.

¹⁴⁴ CIL III 05292; CIL III 11708; AIJ 101; ILLPRON 1893.

¹⁴⁵ AE 1980, 0485; M(arco) Aurel(io) Syrioni 60 yıl 7 ay 13 gün yaşadı, yaşı 61 olarak kabul edilmiştir.

¹⁴⁶ AE 1978, 0306.

¹⁴⁷ AE 1988, 0316; CIL 10, 03643.

¹⁴⁸ AE 1975, 0325.

¹⁴⁹ AE 1978, 0242.

¹⁵⁰ AE 1980, 0351.

¹⁵¹ AE 1969/70, 0133a.

¹⁵² AE 1969/70, 0163.

¹⁵³ AE 1972, 0414; RIU 0145.

¹⁵⁴ AE 1972, 0416; AE 2003, 1366; RIU 0146.

¹⁵⁵ AE 1966, 0288; CIL III 04461; G. Alföldy, LF 88, 1965, 264-265, Nr. 2.

¹⁵⁶ AE 1977, 0620; AE 2008, 1092; E. Weber, AustrRom 25, 1975, 31, Nr. 3.

¹⁵⁷ AE 1914, 0101; RIU 0182; G. von Finály, AA 1913, 329.

¹⁵⁸ AE 1929, 0199.

¹⁵⁹ AE 1929, 0200; J. Bortlik, RLCE 16, 1926, 20-22, Nr. 17, Taf. 15.

¹⁶⁰ AE 1929, 0204; J. Bortlik, RLCE 16, 1926, 26-27, Nr. 21.

159.	P(ublius) Sestius Vale(n)s Cyr(rho)	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁶¹
160.	M(anius) Geminius	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁶²
161.	C(aius) Pedusius Crem(ona)	Veteranus	60	24	Pannonia superior ¹⁶³
162.	Cotonius C(ai)(?) Campanus	Veteranus	77	-	Pannonia superior ¹⁶⁴
163.	Salvius Aebutius	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁶⁵
164.	Aurelius Dialo	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁶⁶
165.	L(ucio) Val(erio) Verecundo	Veteranus	65	-	Pannonia superior ¹⁶⁷
166.	[T(ito) A]el(io) Verano	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁶⁸
167.	Avent(inio) Nigrino	Veteranus	72	-	Pannonia superior ¹⁶⁹
168.	Aur(elius) Adiutor	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁷⁰
169.	C(aio) Iul(io) Luperco	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁷¹
170.	M(arcus) Munatius iPlacidus	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁷²
171.	P(ublio) Senecionio Luciano	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁷³
172.	Tar(tonio) Finiti/ano Daiberi	Veteranus	70	-	Pannonia superior ¹⁷⁴
173.	C(ai) Iul(i) Iul[i]ani	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁷⁵
174.	P(ublius) Maecius Sabinus	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁷⁶
175.	P(ublius) Pompeius Colonus	Veteranus	70	-	Pannonia superior ¹⁷⁷
176.	Q(uintus) Lurius Maxumus(!)	Veteranus	65	-	Pannonia superior ¹⁷⁸
177.	Aur(elio) Dorisoni	Veteranus	48	-	Pannonia superior ¹⁷⁹
178.	Ulp(io) Variano(?)	Veteranus	45	-	Pannonia superior ¹⁸⁰
179.	Sex(tus) Crixius	Veteranus	55	-	Pannonia superior ¹⁸¹
180.	Ulpio Avito	Veteranus	75	-	Pannonia superior ¹⁸²
181.	M(arci) [C]o[c(cei)]	Veteranus	80	-	Pannonia superior ¹⁸³

¹⁶¹ AE 1929, 0209; J. Bortlik, RLCE 16, 1926, 31-32, Nr. 27.

¹⁶² AE 1934, 0269; E. Braun, RLCE 17, 1933, 81-83, Nr. 6.

¹⁶³ AE 1949, p. 63 s. n. 203; CIL III 11229; CIL III 11229 add. p. 2328, 32; CLE 1011.

¹⁶⁴ AE 1914, 0006; CLEPann 013; RIU 0185.

¹⁶⁵ AE 1914, 0007; RIU 0194.

¹⁶⁶ AE 2004, 1169; CIL III 04146; RIU 1414.

¹⁶⁷ AE 1989, 0617; IJug 3117.

¹⁶⁸ AE 2001, 1644.

¹⁶⁹ AE 1997, 1265; TRHR (Suppl.) 121.

¹⁷⁰ CIL III 04312; RIU 0519.

¹⁷¹ CIL III 04321; RIU 0560.

¹⁷² RIU 0570; CIL III 11030.

¹⁷³ RIU 0580, Abb. 580.

¹⁷⁴ CIL III 04184; RIU 0089, Abb. 89.

¹⁷⁵ RIU 0090, Abb. 90; CIL III 04187.

¹⁷⁶ CIL III 04189; CIL III 10921; RIU 0149, Abb. 149.

¹⁷⁷ AE 2013, 1214; RIU 0193; CIL III 04245.

¹⁷⁸ AE 2013, 1219; RIU 0213, Abb. 211; CIL III 04229.

¹⁷⁹ RIU 0260; CIL III 04369.

¹⁸⁰ RIU 0267; CIL III 04379.

¹⁸¹ AE 2002, 1159.

¹⁸² AE 1992, 1442.

¹⁸³ AE 1992, 1445.

182.	T(ito) Fl(avio)	Veteranus	75	-	Pannonia superior ¹⁸⁴
183.	C(aius) Valerius Silvinus Val(entia?)	Veteranus	60	34	Pannonia superior ¹⁸⁵
184.	C(aius) Cassius Celer	Veteranus	40	-	Pannonia superior ¹⁸⁶
185.	T(itus) Aur(elius) Silvanus	Veteranus	81	-	Pannonia superior ¹⁸⁷
186.	C(aius) Iul(ius) Luco	Veteranus	60	-	Pannonia superior ¹⁸⁸
187.	C(aius) Cornelius Verus	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁸⁹
188.	L(ucius) Gargilius [T]acapis	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁹⁰
189.	M(arcus) Vinius Lo(n)ginus	Veteranus	50	-	Pannonia superior ¹⁹¹
190.	L(ucius) Varius Verecundus	Veteranus	108	-	Pannonia superior ¹⁹²
191.	Fir(mus) Appius Ver(ona)	Veteranus	50	26	Pannonia superior ¹⁹³
192.	C(aius) Arruntius Primus	Veteranus	85	-	Pannonia superior ¹⁹⁴
193.	T(itus) Calidius P(ubli) Sever(us)	Veteranus	58	34	Pannonia superior ¹⁹⁵
194.	-	Veteranus	85	-	Pannonia superior ¹⁹⁶
195.	P(ublius) Quint(i)us	Veteranus	60?	-	Pannonia superior ¹⁹⁷
196.	C(aio) Iul(io) Valenti	Veteranus	57	-	Pannonia superior ¹⁹⁸
197.	Aurelio Para[s]eno	Veteranus	70	-	Pannonia superior ¹⁹⁹
198.	M(arcus) Magius Sabellus	Veteranus	65	-	Pannonia superior ²⁰⁰
199.	M(arcus) Minic[i]us Saturni[nus]	Veteranus	80	-	Pannonia superior ²⁰¹
200.	M(arcus) Nunn[i]dus Successus	Veteranus	90	-	Pannonia superior ²⁰²
201.	C(aius) Antonius Sentinus	Veteranus	50	-	Pannonia superior ²⁰³
202.	T(ito) Aur(elio) Carvo	Veteranus	70	-	Dalmatia ²⁰⁴
203.	L(ucius) Oppius Segninus	Veteranus	70	-	Dalmatia ²⁰⁵

¹⁸⁴ AE 2013, 1206; OpuscArchZagreb 20, 1996, 132, Nr. 2.

¹⁸⁵ CIL III 04486; CIL III 04486 add. p. 2192.

¹⁸⁶ CIL III 10878; CIL III 10878 add. p. 2188; AIJ 371.

¹⁸⁷ AE 2010, 1261; AE 2013, 1244.

¹⁸⁸ AE 1889, 0110; CIL III 11223.

¹⁸⁹ CIL III 04057; ILS 2462; AIJ 373.

¹⁹⁰ AIJ 375; ILS 9085.

¹⁹¹ AE 2011, 1010.

¹⁹² AE 2009, 1050.

¹⁹³ F. Hild, Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902-1968 (Diss. Wien 1968) 77-78, Nr. 126.

¹⁹⁴ CIL III 04455.

¹⁹⁵ CIL III 11213.

¹⁹⁶ CIL III 04485.

¹⁹⁷ CIL III 04478; CIL III 11094.

¹⁹⁸ CIL III 11222.

¹⁹⁹ CIL III 04550; CIL III 11298.

²⁰⁰ Weber-Hiden, RCE 36, 2013, 373, Nr. 82.

²⁰¹ CIL III 03971.

²⁰² CIL III 04006.

²⁰³ R. Škrkulja - B. Migotti, VjesAMuzZagreb 48, 2015, 19-49, fig. 2, fig. 3.

²⁰⁴ IJug 0089; IJug 1744.

²⁰⁵ IJug 1916.

204.	M(arcus) Livius	Veteranus	50	26	Dalmatia ²⁰⁶
205.	T(itus) Varius	Veteranus	50	29	Dalmatia ²⁰⁷
206.	M(arco) Antonio Maximo	Veteranus	50	30	Dalmatia ²⁰⁸
207.	L(ucius) Arruntius	Veteranus	55	-	Dalmatia ²⁰⁹
208.	C(aius) Licinius	Veteranus	50	27	Dalmatia ²¹⁰
209.	[---]elius Ma[---]	Veteranus	62	28	Dalmatia ²¹¹
210.	Q(uintus) Valerius	Veteranus	55	28	Dalmatia ²¹²
211.	P(ublius) Lastus Scaeva	Veteranus	60	30	Dalmatia ²¹³
212.	L(ucius) Riccius	Veteranus	60	-	Dalmatia ²¹⁴
213.	L(ucius) Caesius Bassus	Veteranus	53	32	Dalmatia ²¹⁵
214.	C(aius) Curiatius Secundus	Veteranus	65	-	Dalmatia ²¹⁶
215.	L(ucius) Oppius Signinus	Veteranus	71	-	Dalmatia ²¹⁷
216.	Q(uintus) Magius	Veteranus	50	25	Dalmatia ²¹⁸
217.	L(ucius) Herennius Muliade(!)	Veteranus	60	30	Dalmatia ²¹⁹
218.	Cn(aeus) Domitius	Veteranus	44	25	Dalmatia ²²⁰
219.	C(aius) Trebius Firmus	Veteranus	80	25	Dalmatia ²²¹
220.	Q(uintus) Valerius Niger	Veteranus	45	24	Dalmatia ²²²
221.	M(arcus) Fraxsanus(!)	Veteranus	44	25	Dalmatia ²²³
222.	T(itus) Cilius	Veteranus	70	38?	Dalmatia ²²⁴
223.	Appinius Faven[ti]a Quadratus	Veteranus	40	-	Dalmatia ²²⁵
224.	Ven(eria) Quartilla Aur(elio Materno	Veteranus	49	-	Dalmatia ²²⁶
225.	Valerio Frontoni	Veteranus	80	-	Dalmatia ²²⁷
226.	[T(itus) Sabinius	Veteranus	56	32	Dalmatia ²²⁸

²⁰⁶ II.Jug 1920.

²⁰⁷ II.Jug 1921.

²⁰⁸ II.Jug 1937.

²⁰⁹ II.Jug 2091.

²¹⁰ AE 2000, 1174.

²¹¹ AE 2000, 1176.

²¹² AE 2003, 1330.

²¹³ CIL III 01814; CIL III 01814 add. p. 1494.

²¹⁴ CIL III 01818.

²¹⁵ AE 2010, 1166; CIL III 02014.

²¹⁶ CIL III 02019; ILS 7161.

²¹⁷ A. Škegro, OpuscArchZagreb 21, 1997, 86, Nr. 4.

²¹⁸ AE 1890, 0051; CIL III 09939.

²¹⁹ CIL III 06364.

²²⁰ CIL III 02710; CIL III 09726; ILS 2253.

²²¹ CIL III 02918.

²²² CIL III 02839.

²²³ CIL III 09885; ILS 2322.

²²⁴ CIL III 02818; CIL 03, 02818 add. p. 1626.

²²⁵ CIL III 02817; ILS 2467; AE 2002, 0087.

²²⁶ CIL III 08730.

²²⁷ CIL III 09377.

²²⁸ CIL III 02048.

227.	C(aius) Iulius Mara	Veteranus	90	-	Dalmatia ²²⁹
228.	[P(ublius)] Ael(ius) Theim[es]	Veteranus	88	-	Dacia ²³⁰
229.	[---] Laurus	Veteranus	85	-	Dacia ²³¹
230.	Q(uintus) Iulius Secundi(nus?)	Veteranus	60	-	Dacia ²³²
231.	[---]us	Veteranus	85	-	Dacia ²³³
232.	Q(uinto) Canio Celeiae	Veteranus	80	-	Dacia ²³⁴
233.	M(arcus) Fabius	Veteranus	43	-	Dacia ²³⁵
234.	Va[[erius)] Alexander	Veteranus	83	-	Dacia ²³⁶
235.	T(ito) Fl(avio) Rufo	Veteranus	60	-	Dacia ²³⁷
236.	Aelius Niger	Veteranus	70	-	Dacia ²³⁸
237.	P(ublius) Ael(ius) Proclus	Veteranus	55	-	Dacia ²³⁹
238.	C(aio) Sentio Sulp(icia) Flacco	Veteranus	75	-	Dacia ²⁴⁰
239.	P(ublio) Ael(io) Malcho	Veteranus	42	-	Dacia ²⁴¹
240.	-	Veteranus	70	-	Dacia ²⁴²
241.	Aur(elius) Ma[t]urus	Veteranus	50	-	Dacia ²⁴³
242.	M(arcus) Aur(elius) Maximinus	Veteranus	50	-	Dacia ²⁴⁴
243.	P(ublius) Ael(ius) Sept(imius)	Veteranus	60	-	Dacia ²⁴⁵
244.	P(ublio) Ael(io) Theimeti	Veteranus	89	-	Dacia ²⁴⁶
245.	C(ai) Licini Coll(ina)	Veteranus	50	-	Dacia ²⁴⁷
246.	C(aius) Val(erius) Victorinus	Veteranus	66	-	Dacia ²⁴⁸
247.	[Ae]l(ius) [B]assus	Veteranus	67	-	Dacia ²⁴⁹
248.	Iul(ius) Melc(h)idianus	Veteranus	61	-	Dacia ²⁵⁰
249.	P(ublio) Ael(io) Diophanto	Veteranus	86	-	Dacia ²⁵¹

²²⁹ AE 2009, 1015.

²³⁰ AE 1982, 0830; CIL III 12587; IDR 3, 2, 369.

²³¹ AE 1980, 0752; IDR 3, 5, 550.

²³² AE 1971, 0378; CIL III 00088; IDR 3, 2, 420.

²³³ AE 1971, 0389; ILD 704.

²³⁴ AE 1999, 1304; ILD 190.

²³⁵ AE 1967, 0406; IDR 3, 4, 138.

²³⁶ AE 1959, 0316; AE 1944, 0099, 3; IDR 2, 038.

²³⁷ AE 1944, 0044; CIL III 00971; IDR 3, 4, 008.

²³⁸ IDR 3, 5, 480; CIL III 01183.

²³⁹ IDR 3, 5, 481; CIL III 01184; CIL III 07796.

²⁴⁰ IDR 3, 5, 574; CIL III 01196; AE 2004, 1210.

²⁴¹ AE 1997, 1288; IDR 3, 5, 714.

²⁴² IDR 3, 4, 013; CIL III 00969 add. p. 1015.

²⁴³ IDR 3, 3, 166; CIL III 06267; AE 2004, 1208.

²⁴⁴ IDR 3, 3, 369; CIL III 01320.

²⁴⁵ IDR 3, 2, 366; CIL III 01471.

²⁴⁶ IDR 3, 2, 370; CIL III 01472.

²⁴⁷; IDR 3, 3, 179; CIL III 01382.

²⁴⁸ IDR 2, 039; CIL III 01584.

²⁴⁹ IDR 2, 040; CIL III 14216, 5; Ae]l(ius) [B]assus 66 yıl 10 ay 16 gün yaşadı, yaşı 67 olarak kabul edilmiştir.

²⁵⁰ IDR 2, 041; CIL III 14216, 6.

²⁵¹ IDR 2, 046; CIL III 14216, 4.

250.	Ael(ius) Germanus	Veteranus	70	-	Dacia ²⁵²
251.	Ael(io) Valeriano	Veteranus	60	-	Dacia ²⁵³
252.	C(aius) Val(erius) V[ita]lis	Veteranus	50	-	Dacia ²⁵⁴
253.	..us	Veteranus	60	-	Dacia ²⁵⁵
254.	T(iti) Aeli Pauli	Veteranus	42	-	Dacia ²⁵⁶
255.	[--]inius Verecundus	Veteranus	53	-	Dacia ²⁵⁷
256.	C(aio) Valer(io) Septimio	Veteranus	58	-	Dacia ²⁵⁸
257.	C(aius) Domit[ius] Ale[x]an[der]	Veteranus	70	-	Dacia ²⁵⁹
258.	M(arcus) Aur(elius) Sallumas	Veteranus	82	-	Pannonia inferior ²⁶⁰
259.	Aurel(io) Salamati	Veteranus	70	40	Pannonia inferior ²⁶¹
260.	T(itus) Fl(avius) Ius<t>inus	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁶²
261.	C(aius) Iul(ius) Serenus	Veteranus	80	-	Pannonia inferior ²⁶³
262.	M(arco) Baeb.. [Front?]oni	Veteranus	50	-	Pannonia inferior ²⁶⁴
263.	Val(erius) Proclianus	Veteranus	71	-	Pannonia inferior ²⁶⁵
264.	M(arco) Ulpio Victori	Veteranus	55	-	Pannonia inferior ²⁶⁶
265.	Sep(timio) Messiano	Veteranus	61	-	Pannonia inferior ²⁶⁷
266.	L(ucius) Var(ius) Pude(n)s	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁶⁸
267.	M(arco) Herennio Pudenti	Veteranus	78	-	Pannonia inferior ²⁶⁹
268.	M(arcus) Tul(l)ius Fortuna(t)us	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷⁰
269.	M(arcus) Aur(elius) Heraclitus	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷¹
270.	M(arco) Aur(elio) Alexandro	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷²
271.	Aur(elius) Isaur(icius) Verecundus	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷³
272.	Nertus	Veteranus	60	36	Pannonia inferior ²⁷⁴

²⁵² IDR 2, 351; CIL III 08033.

²⁵³ IDR 2, 352; CIL III 01592a; CIL III 08034.

²⁵⁴ CIL III 00811.

²⁵⁵ CIL III 00812.

²⁵⁶ CIL III 07650; CIL III 00846.

²⁵⁷ CIL III 00848.

²⁵⁸ CIL III 07694; C. Torma, AEM 4, 1880, 132, Nr. 13.

²⁵⁹ AE 2006, 1102; AE 2005, 1303.

²⁶⁰ AE 1983, 0782c; CIL III 10318; RIU 1202.

²⁶¹ AE 1971, 0343; RIU 1201.

²⁶² AE 1976, 0553; AE 1994, 1390.

²⁶³ AE 1968, 0437; IJug 3004.

²⁶⁴ AE 1967, 0367; AE 1965, 0043; TitAq 0577.

²⁶⁵ AE 1962, 0113; AE 1967, 0368; TitAq 0733; Valerius 70 yıl 10 ay 10 gün yaşadı, yaşı 71 olarak kabul edilmiştir.

²⁶⁶ AE 1965, 0119; TitAq 0720.

²⁶⁷ AE 1965, 0120; TitAq 0696; Messiano 60 yıl 7 ay 5 gün yaşadı, yaşı 61 olarak kabul edilmiştir.

²⁶⁸ AE 1965, 0121; TitAq 0740.

²⁶⁹ AE 1906, 0108; RIU 1232, Abb. 1232.

²⁷⁰ AE 1990, 0825; CIL III 03324; RIU 1012, Abb. 1012.

²⁷¹ AE 1910, 0136; RIU 1186; Abb. 1186.

²⁷² AE 1910, 0144; RIU 1176, Abb. 1176.

²⁷³ AE 1910, 0146; RIU 1187, Abb. 1187; AE 1976, 0554.

²⁷⁴ CIL III 10514; TitAq 0676.

273.	M(arcus) Tul(l)ius Fortuna(t)us	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷⁵
274.	P(ublio) Comatio Viruno	Veteranus	70	-	Pannonia inferior ²⁷⁶
275.	Curti(us) Felix	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁷⁷
276.	M(arco) Aur(elio) Monimo	Veteranus	55	-	Pannonia inferior ²⁷⁸
277.	T(ito) Fl(avio) Ato	Veteranus	50	-	Pannonia inferior ²⁷⁹
278.	Sep(timius) Probatas	Veteranus	45	-	Pannonia inferior ²⁸⁰
279.	Oplus Laepocus Aexilvas	Veteranus	53	29	Pannonia inferior ²⁸¹
280.	P(ubli) Ael(i) Provincialis	Veteranus	80	-	Pannonia inferior ²⁸²
281.	C(aio) Marcio Pol(l)ioni	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁸³
282.	Tib(erius) Satto Camboduno	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁸⁴
283.	C(aius) Iulius V[---]ius Donatus	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁸⁵
284.	G(aio) Pollio	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁸⁶
285.	P(ublio) Sittio	Veteranus	90	-	Pannonia inferior ²⁸⁷
286.	M(arcus) Ulp(ius)	Veteranus	80	-	Pannonia inferior ²⁸⁸
287.	L(ucius) Valerius Natalis	Veteranus	47	-	Pannonia inferior ²⁸⁹
288.	C(aio) Val(erio) Secundo	Veteranus	60	-	Pannonia inferior ²⁹⁰
289.	Iul(io) Probo	Veteranus	54	-	Pannonia inferior ²⁹¹
290.	Cla(udia) Maxumus(!) Curico	Veteranus	60	20?	Moesia superior ²⁹²
291.	L(ucius) Apuleius Valens	Veteranus	50	22	Moesia superior ²⁹³
292.	L(ucius) Valeri<u>s Galenus Luc(o)	Veteranus	55	28	Moesia superior ²⁹⁴
293.	M(arcus) Iulius Bellus	Veteranus	60	-	Moesia superior ²⁹⁵
294.	M(arcus) Aur(elius) Severus	Veteranus	60	-	Moesia superior ²⁹⁶
295.	[---] Dassius	Veteranus	60	-	Moesia superior ²⁹⁷
296.	M(arco) Aurel(ius) Papias	Veteranus	70	-	Moesia superior ²⁹⁸

²⁷⁵ AE 1990, 0825; CIL 03, 03324; RIU 1012; Abb. 1012.

²⁷⁶ RIU 1435, Abb. 1435; AE 1993, 1300.

²⁷⁷ RIU 1436, Abb. 1436; AE 2001, 1685f; AE 1993, 1299.

²⁷⁸ RIU 1195, Abb. 1195.

²⁷⁹ RIU 1231, Abb. 1231.

²⁸⁰ RIU 1004, Abb. 1004; CIL III 03314.

²⁸¹ RIU 1022, Abb. 1022; CIL III 03322.

²⁸² RIU 0886, Abb. 886; CIL III 14354, 1.

²⁸³ AE 2002, 1207; TitAq 0668.

²⁸⁴ CIL III 15162; TitAq 0597.

²⁸⁵ CIL III 03554; TitAq 0646.

²⁸⁶ CIL III 03560.; TitAq 0683.

²⁸⁷ CIL III 10515; TitAq 0704.

²⁸⁸ CIL III 14350; TitAq 0719.

²⁸⁹ AE 2010, 1313; TitAq 0732.

²⁹⁰ CIL III 03569; CIL III 10519; TitAq 0984.

²⁹¹ CIL III 03398; TitAq 1010, 1.

²⁹² AE 1984, 0746; IMS 6, 057.

²⁹³ AE 1984, 0761; IMS 6, 043; ILJug 0029.

²⁹⁴ AE 1984, 0760; IMS 6, 039; ILJug 0039.

²⁹⁵ AE 1984, 0787; IMS 6, 233.

²⁹⁶ ILJug 1296; IMS 3, 2, 056; D. Rasred, Spomenik 75, 1933, 42-43, Nr. 143.

²⁹⁷ AE 1986, 0621; ILJug 1313; IMS 3, 2, 058; N. Vulić, Spomenik 71, 1931, 82, Nr. 192.

²⁹⁸ AE 1973, 0469; IMS 1, 029.

297.	Aurelio Tarae	Veteranus	60	-	Moesia superior ²⁹⁹
298.	M(arcus) Aur(elius) Augustinus	Veteranus	70	-	Moesia superior ³⁰⁰
299.	Ti(berius) Cla(u)dius Valerius	Veteranus	60	-	Moesia superior ³⁰¹
300.	T(itus) Abudius Priscus	Veteranus	85	-	Moesia superior ³⁰²
301.	L(ucio) Val(erio) Basso	Veteranus	60	-	Moesia superior ³⁰³
302.	C(aio) Valerio Firmo	Veteranus	75	-	Moesia superior ³⁰⁴
303.	Aurel[io] Domi[---]	Veteranus	60	-	Moesia superior ³⁰⁵
304.	M(arcus) Val(erius) Valens	Veteranus	70	-	Moesia superior ³⁰⁶
305.	Sep(timius) Super	Veteranus	70	-	Moesia superior ³⁰⁷
306.	C(aio) Iulio Pontico	Veteranus	60	-	Moesia superior ³⁰⁸
307.	P(ublius) Caetennius Clemens	Veteranus	70	21	Moesia superior ³⁰⁹
308.	C(aius) Cassius Lo[---]	Veteranus	100	-	Moesia superior ³¹⁰
309.	T(itus) Fl(avius) Maximus	Veteranus	70	-	Moesia superior ³¹¹
310.	Iulio Ingenuo	Veteranus	50	-	Moesia superior ³¹²
311.	[---] Cres[cens] Scup(is)	Veteranus	45	26	Moesia superior ³¹³
312.	Iul(io) Iuliano gener(o)	Veteranus	60	-	Moesia superior ³¹⁴
313.	Publius Aelius Victorinus	Veteranus	60	-	Moesia superior ³¹⁵
314.	Q(uintus) Serg(ius) Paul(us)	Veteranus	70	-	Moesia superior ³¹⁶
315.	C(aius) Val(erius) Maximus	Veteranus	57	-	Moesia superior ³¹⁷
316.	L(ucius) Aur(elius) Andronicus	Veteranus	53	-	Moesia superior ³¹⁸
317.	P(ublius) Ael(ius) Antiochus	Veteranus	60	-	Moesia superior ³¹⁹
318.	M(arcus) Aur(elius) Heliodor(us)	Veteranus	46	26	Moesia superior ³²⁰
319.	Q(uintus) Helvius Probus	Veteranus	53	-	Moesia superior ³²¹
320.	Iul(io) Quadrato	Veteranus	65	-	Moesia superior ³²²

²⁹⁹ AE 1971, 0424; ILJug 0461.

³⁰⁰ ILJug 1292; IMS 3, 2, 027.

³⁰¹ AE 1964, 0262; ILJug 0582; IMS 4, 034.

³⁰² AE 1977, 0725; IMS 6, 048; AE 1975, 0737.

³⁰³ AE 1938, 0094.

³⁰⁴ AE 1938, 0095.

³⁰⁵ AE 1938, 0096.

³⁰⁶ AE 1910, 0088; IMS 2, 134.

³⁰⁷ AE 1910, 0093; ILJug 1304; IMS 3, 2, 048.

³⁰⁸ AE 1910, 0174; AE 1911, p. 41 s. n. 165; IMS 6, 053.

³⁰⁹ ILJug 0034; IMS 6, 051.

³¹⁰ ILJug 1299; IMS 3, 2, 039.

³¹¹ ILJug 1300; IMS 3, 2, 045.

³¹² ILJug 1372.

³¹³ IMS 1, 037.

³¹⁴ IMS 1, 115.

³¹⁵ IMS 1, 120.

³¹⁶ IMS 3, 2, 038; CIL III 08262; ILS 1306; ILJug 1306.

³¹⁷ IMS 2, 116.

³¹⁸ IMS 2, 121; CIL III 12658.

³¹⁹ IMS 2, 129; CIL III 08115.

³²⁰ IMS 2, 130; CIL III 14510.

³²¹ IMS 2, 131; CIL III 08121.

³²² IMS 2, 132; CIL III 01651.

321.	L(ucio)(?) Val(erio) Quin[t]ino	Veteranus	45	-	Moesia superior ³²³
322.	C(aius) Iulius Velox	Veteranus	60	35	Moesia superior ³²⁴
323.	M(arcus) Aurelius Mestrius	Veteranus	80	-	Moesia superior ³²⁵
324.	M(arcus) [Pe]troniuss Severus	Veteranus	90	29	Moesia superior ³²⁶
325.	Aurel(ius) Secundinus	Veteranus	60	-	Moesia superior ³²⁷
326.	Aur(elius) Tatius	Veteranus	60	-	Moesia superior ³²⁸
327.	-----]mo	Veteranus	80	-	Moesia superior ³²⁹
328.	Aur(elius) Firmus	Veteranus	50	-	Moesia inferior ³³⁰
329.	[V]al(erio) Firmo	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³³¹
330.	Ti(berius) Claudius Saturninus	Veteranus	64	32	Moesia inferior ³³²
331.	Fl(avius) Victorinus	Veteranus	50	25	Moesia inferior ³³³
332.	[M(arcus) A]ureli(us) Mac[eni]o	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³³⁴
333.	C(aius) Iulius Longinus	Veteranus	50	-	Moesia inferior ³³⁵
334.	G(aius) Val(erius) Her[c]ulanus	Veteranus	70	26	Moesia inferior ³³⁶
335.	Val(erius) Septimius	Veteranus	64	-	Moesia inferior ³³⁷
336.	Aurelio Coto	Veteranus	47	-	Moesia inferior ³³⁸
337.	M(arcus) Cocceius Vit(u)lus	Veteranus	70	28	Moesia inferior ³³⁹
338.	C(aio) Bruttio Gouto	Veteranus	80	-	Moesia inferior ³⁴⁰
339.	Ulp(ius) Latinus	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³⁴¹
340.	C(aio) Iul(io) Magno	Veteranus	100?	-	Moesia inferior ³⁴²
341.	.. Aur(elio)	Veteranus	70	-	Moesia inferior ³⁴³
342.	Sulpicius Massa	Veteranus	60	35	Moesia inferior ³⁴⁴
343.	C(aius) Roscius Troad(a)	Veteranus	55	24	Moesia inferior ³⁴⁵
344.	P(ublius) Scribonius Varus	Veteranus	55	26	Moesia inferior ³⁴⁶

³²³ IMS 2, 133.

³²⁴ IMS 6, 041.

³²⁵ IMS 6, 050; CIL III 08195.

³²⁶ IMS 6, 055.

³²⁷ IMS 2, 147.

³²⁸ AE 1995, 1319; IMS 3, 2, 057.

³²⁹ AE 2006, 1178.

³³⁰ AE 1984, 0796; IScM 1, 297.

³³¹ AE 1980, 0821; IScM 5, 196.

³³² AE 1988, 0998; IScM 2, 172.

³³³ AE 1969/70, 0575.

³³⁴ AE 1987, 0861; ILBulg 309, tab. 59, 309; IGLN 076, pl. 28, 76.

³³⁵ AE 1960, 0128; ILBulg 055, tab. 13, 55.

³³⁶ AE 1977, 0763; AE 1960, 0333; IScM 5, 117; CIL III 14214, 22.

³³⁷ AE 1977, 0753; Val(erius) Septimius 63 yıl 6 ay 16 gün yaşadı, yaşı 64 olarak kabul edildi.

³³⁸ AE 1940, 0034; AE 1911, 0219.

³³⁹ AE 1950, 0046; AE 1960, 0330; IScM 5, 024.

³⁴⁰ AE 1939, 0121; ILBulg 307, tab. 59, 30; IGLN 079, pl. 29, 79.

³⁴¹ AE 1927, 0061; IScM 1, 276.

³⁴² AE 1932, 0052; AE 1966, 0353; ILBulg 304; IGLN 083, pl. 31, 83; AE 2006, 1203.

³⁴³ AE 1919, 0078.

³⁴⁴ AE 1895, 0042; CIL III 12361; ILBulg 122, tab. 23, 122.

³⁴⁵ AE 1912, 0188; AE 1920, p. 32 s. n. 108; ILBulg 052, tab. 13, 52.

³⁴⁶ AE 1912, 0189; AE 1920, p. 32 s. n. 108; ILBulg 058, tab. 14, 58.

345.	T(itus) Fl(avius) Val(ens)	Veteranus	65	-	Moesia inferior ³⁴⁷
346.	Arto(rius) [Sa][tur(ninus)] Sisc(ia)	Veteranus	40	20	Moesia inferior ³⁴⁸
347.	Aurel(io) Marco	Veteranus	43	18	Moesia inferior ³⁴⁹
348.	M(arcus) Va[l(erius)]	Veteranus	70	-	Moesia inferior ³⁵⁰
349.	Iulius Iulianus	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³⁵¹
350.	L(ucio) Memmio Aquilae	Veteranus	52	-	Moesia inferior ³⁵²
351.	Tib(erius) Claudi(us) Niger	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³⁵³
352.	Ti(berio) Basso	Veteranus	60	25	Moesia inferior ³⁵⁴
353.	Braetius Favor	Veteranus	60	26	Moesia inferior ³⁵⁵
354.	Tib(erius) Cl(audius) Victor	Veteranus	60	29	Moesia inferior ³⁵⁶
355.	C(aius) [Valer]ius Rufus	Veteranus	60?	20	Moesia inferior ³⁵⁷
356.	Q(uintus) Falcius(?) Co(n)sta(n)s	Veteranus	50	-	Moesia inferior ³⁵⁸
357.	P(ublio) Pompeio Magno	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³⁵⁹
358.	L(ucius) Val(erius) Proclus	Missio Ho.	75	-	Moesia inferior ³⁶⁰
359.	C(aio) Iulio Capitoni	Veteranus	65	25	Moesia inferior ³⁶¹
360.	M(arco) Ulp(io) Domitio Anthio	Veteranus	83	28	Moesia inferior ³⁶²
361.	[--- ex]	Veteranus	60	-	Moesia inferior ³⁶³
362.	M(arcus) Annius Severus	Veteranus	48	26	Thracia ³⁶⁴
363.	C(aius) Vetili[u]s Sedatus	Veteranus	50	25	Macedonia ³⁶⁵
364.	M(arcus) Aurelius Lucius	Veteranus	55	-	Macedonia ³⁶⁶
365.	P(ublius) Cl(audius) Valerius Sec[u]ndus	Veteranus	50	23	Macedonia ³⁶⁷
366.	M(arcus) Valerius Verona	Veteranus	70	-	Macedonia ³⁶⁸
367.	C(aius) Iulius Bassus	Veteranus	75	25	Macedonia ³⁶⁹

³⁴⁷ CIL III 07501; IScM 5, 184.

³⁴⁸ CIL III 14214, 9.

³⁴⁹ AE 1998, 1140.

³⁵⁰ AE 2004, 1276.

³⁵¹ AE 2004, 1268.

³⁵² AE 2004, 1265.

³⁵³ CIL 03, 06144; ILBulg 376, tab. 69, 376.

³⁵⁴ ILBulg 305; ILNovae 056, Abb. 56a, Abb. 56b; IGLN 078.

³⁵⁵ IScM 1, 336; CIL III 07524.

³⁵⁶ ILBulg 120; CIL III 12359.

³⁵⁷ ILBulg 130; CIL III 12354.

³⁵⁸ CIL III 12352; ILBulg 060; AE 1891, 0082.

³⁵⁹ ILBulg 431; CIL III 12409.

³⁶⁰ ILBulg 432; CIL III 12411; ILS 2666b; AE 1892, 0106.

³⁶¹ IScM 5, 007; CIL III 12477.

³⁶² IScM 5, 118; CIL III 12480.

³⁶³ AE 2010, 1436.

³⁶⁴ I. Topalilov, ArchBulg 6, 1, 2002, 59-65, Fig. 1-5; AE 2002, 1269.

³⁶⁵ AE 1934, 0206; AE 1981, 0754; ILJug 1227; AE 1988, 1010.

³⁶⁶ AE 1938, 0056; AE 2003, 1607; AE 2004, 1336.

³⁶⁷ AE 1903, 0323.

³⁶⁸ M. Šašel Kos, Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III (Faenza 1979) 83, Nr. 190.

³⁶⁹ CIL III 00630; CIL III 07325; ILJug 0003; ILJug 1251; IG 10, 02, 2, 00160.

Sonuç

Yukarıda bulunan tablodaki bilgiler kullanılarak "***Ortalama hizmet süresi=Toplam hizmet süresi/kişi sayısı***" formülünde kullanılacak toplam hizmet süresi 2322 bulunmuştur. Tabloda yer alan toplam kişi(emekli asker) sayısı 76'dır. Formül uygulandığında emekli Roma askerlerinin ortalama **30,5526...≈31yıl**orduda hizmet ettikleri sonucu ortaya çıkmaktadır.

Yukarıda bulunan tablo kullanılarak "***Ortalama yaşam süresi = Toplam yaş/kişi sayısı***" formülünde kullanılacak toplam yaş 23.100 bulunmuştur. Tabloda yer alan toplam kişi(emekli asker) sayısı 367'dir. Formül kullanılarak hesaplama yapıldığında emekli Roma askerlerinin ortalama **62,94277...≈63** yıl yaşadıkları ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- AA. Archäologischer Anzeiger
AE. Année (L') épigraphique (Paris). [AE]
AnnÉp. Année (L') épigraphique (Paris). [AE]
AIJ. Antike Inschriften aus Jugoslavien.
APULUM. Acta Musei Apulenaia, Bucarest.
AustrRom. Pro Austria Romana.
CIL III. Corpus inscriptionum latinarum. Vol. 3, Parts 1-2, ed. Theodor Mommsen, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. 2 vols. Berlin 1873. Vol. 3, Supplement, Parts [1],1-2 & 2, ed. Theodor Mommsen, Otto Hirschfeld, Alfred von Domaszewski, Inscriptionum Orientis et Illyrici latinarum supplementum. 4 vols. Berlin 1889-1902.
CLE. F. Bücheler and E. Lommatzsch. Carmina Latina Epigraphica (1895-1926).
CLEPann. P. Cugusi - M.T. Sblendorio Cugusi, Carmina latina epigraphica Pannonica (Bologna 2007).
Dacia. Dacia Revue d'archéologie et d'histoire ancienne.
Eph. Epigr. Ephemeris Epigraphica, Corporis Inscriptionum Latinum Supplementum (1872-).
G. Alföldy. Epigraphisches aus Nordwestpannoniens, LF88 (1965), 264-265.
IAM. Inscriptions antiques du Maroc. 2 vols. Paris 1966–2003.
IBR. D. And F.R. Rigdway Ceds., Italy before Romans, 1979.
IDR II. Inscriptiile Daciei Romane = Inscriptiones Daciae Romanae, Vol. II. Oltenia și Muntenia. Eds. Grigore Florescu and Constantin C. Petolescu. Bucharest 1977.
IDR III,1. Inscriptiile Daciei Romane = Inscriptiones Daciae Romanae, Vol. III. Dacia Superior, 1. Zona de sud-vest (teritoriul dintre Dunăre, Tisa și Mureș). Ed. Ioan I. Russu, in collaboration with Milena Dušanić, Nicolae Gudea, and Volker Wollmann. Bucharest 1977.
ILAlg. Inscriptions Latines de l'Algerie1, ed. S. Gsell(1922); 2 ed. H.G. Pflaum(1957).
ILBulg. Gerov, Boris. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Sofia 1989.
ILCV. E. Diegl, Inscriptiones Latinae Chratianae veteres (1925-31).
ILGR. Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III, ed. Marjeta Šašel Kos. «Epigrafia e antichità», 5. Faenza 1979.
ILJug. Šašel, Anna, and Jaro Šašel. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. Situla, 25. Ljubljana 1986. [selected Greek texts].
IGLN.J. Kolendo - V. Božilova (Hrsg.), Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie inférieure), Bordeaux 1997.
IGLNovae. Kolendo, Jerzy, and Violeta Božilova. Inscriptions Grecques et Latines de Novae (Mésie Inférieure). Paris 1997.
IG X,2 2. Inscriptiones Graecae, X: Inscriptiones Epiri, Macedoniae, Thraciae, Scythiae. Pars II, fasc. 2: Inscriptiones Macedoniae septentrionalis. Sectio prima: Inscriptiones Lyncestidis, Heracleae, Pelagoniae, Derriopi, Lychnidi, ed. Fanula Papazoglu, Milena Milin, Marijana Ricl, adiuvante Klaus Hallof. Berlin 1999.

- IK Prusa ad Olympum. Corsten, Thomas. *Die Inschriften von Prusa ad Olympum*. 2 vols. «Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien», 39-40. Bonn 1991-1993.
- ILLPRON. *Inscriptionum lapidarium Latinarum provinciae Norici usque ad annum MCMLXXXIV*.
- ILS. Dessau, Hermann. *Inscriptiones Latinae Selectae*. 3 vols. in 5 parts. Berlin 1892-1916.
- ILNovae. J. Kolendo (Hrsg.), *Inscriptiones Latinae de Novae* (Poznań 1992)
- IMS I. Mirković, Miroslava, and Slobodan Dušanić. *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*. Vol. 1. Singidunum et le nord-ouest de la province. Belgrade 1976.
- IMS II. Miković, Miroslava. *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*. Vol. 2. Viminacium et Margum. Belgrade 1986.
- IMS III,2. Petrović, Petar. *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*. Vol. 3,2. *Timacum Minus et la vallée du Timok*. Belgrade 1995.
- IMS IV. Petrović, Petar. *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*. Vol. 4. Naissus – Remesiana – Horreum Margi. Belgrade 1979.
- IScM I. Pippidi, Dionisie M. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Series altera: *Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et Latinae*. Vol. 1. *Inscriptiones Histriae et vicinia*. Bucharest 1983. In Romanian.
- IScM II. Stoian, Iorgu. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Series altera: *Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et Latinae*. Vol. 2. *Tomis et territorium*. Bucharest 1987. In Romanian.
- IScM V. Doruţiu-Boila, Emilia. *Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae*. Series altera: *Inscriptiones Scythiae Minoris graecae et Latinae*. Vol. 5. *Capidava, Troesmis, Noviodunum*. Bucharest 1980. In Romanian.
- JRS. *Journal (The) of Roman Studies*, London.
- MDAI(A). *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, Berlin. [AM, Ath.Mitt.].
- Oikonomos, Epigraphai. Oikonomos, Georgios P. *Epigraphai tēs Makedonias*. *Vivliothēkē tēs en Athēnais Archaiologikēs Hetaireias*, 17., Athens 1915.
- RIU. *Die römischen Inschriften Ungarns*. Budapest 1972.
- RLGE. *Der Römische Limes in Österreich*
- SEG. *Supplementum Epigraphicum Graecum*.
- SGLIBulg. Beševliev, Veselin. *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*. Berlin 1964.
- Spomenik. *Spomenik Srpska kraljevska Akademija nauka i umetnosti*, Belgrade.
- Şenocak, M.B. (2014). *Resimli Latince-Türkçe Askeri Terimler Sözlüğü*, Konya.
- TAD 25. *Türk Arkeoloji Dergisi*, Ankara.
- TRHR (Suppl.)P. Kovács, *Tituli Romani in Hungaria reperti*. *Supplementum* (Budapest - Bonn 2005).

Novatianlar (Hıristiyanlığın Erken Dönemlerine ve Farklı Yorumlarına Anadolu'dan Bir Örnek)

Erkan İZNIK*

Basitten karmaşığa ya da tam tersi, karmaşıktan basite bir gelişim çizgisi izlemiş olsun, inanç denilen kavram, gerek binlerce yıl önce yaşamış toplumlarda gerekse günümüz insanların hayatında bir şekilde kendine yer edinmiş ve bu yer edinmeyi genel olarak XIX. yüzyıla kadar teoloji ile açıklamaya çalışmıştır. Aynı yüzyıldan itibaren fen bilimlerinde yaşanan gelişmeler ve bunların sosyal bilimlerle olan ilişkileri inanç kavramının diğer disiplinlerce de sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. En temel tartışmalardan birisi de inançların, yayılımları sırasında birbirlerini nasıl etkiledikleri ya da gittikleri bölgelerdeki kültürel yapıdan ne şekilde etkilendikleri yönünde olmuştur. Benzer durum hemen hemen Hıristiyanlığın erken dönemleri için de geçerliymiş gibi görünmektedir. Nitekim örgütlenmesi ve yayılımı sırasında Hıristiyanlık, Anadolu'nun kültürel arka planının etkisinde kalmış ve bu coğrafyada farklı yorumlar kazanmıştır. Bu noktada hemen şunun altına çizilmesi gerekmektedir ki, farklı birçok yorum getirilen bir inancın orijinal hali nasıl tespit edilebilecektir. “En başta” ve “en doğru” olarak belirtilen bir inancın, böyle olduğuna dair karar verebilecek merci kimdir ve bu yetkiyi nereden almaktadır? Bütün bunlar şüphesiz ki farklı akademik disiplinlerin metodolojilerine göre farklı şekilde yanıtlanabilecek sorulardır.

Aşağıdaki yazının temel konusunu oluşturan Novatianusçuluk akımı da benzer bir tarihsel süreç yaşamış ve bu sebepten dolayı, devletin resmi dini olma konusunda ilerleyen ana akım Hıristiyanlık karşısında kronolojik düzende iki aşamada ele alınmıştır. İlk aşama, IV. yüzyıldan, yani Hıristiyanlığın meşru olarak tanınıp devletin resmi dini olma yolunda ilerlediği süreçten önceki dönemdir. Bu safhada Hıristiyanlık farklı birçok lokal geleneği benimsemiştir. Üstelik, irili ufaklı Hıristiyan grupların tek ortak düşmanı pagan Roma olduğu için bu gruplar, kendi aralarında çekişmekten ziyade, emperyal Roma ile mücadele etmeye çalışmışlardır. İkinci aşama ise, Hıristiyanlığın resmi olarak devletin dini olup dogmalarının merkez (iktidar) tarafından saptandığı ve bu anlamda “*en doğru*” ve “*evrensel*” Hıristiyanlık ile mücadele içinde geçen süreçtir. Artık mücadele edilmesi gereken güç ana akım kiliseye (Ortodoks - Katolik) yön veren Hıristiyan Roma devleti olmuştur. Bu aşamada iktidara en yakın görüş dışında kalan bütün inançlar heretik ya da hizipçi ilan edilmişler ve mücadele bambaşka bir aşamaya geçmiştir.

Böylesi bir konunun tartışılmasında iki ana grup kaynak gerekli veriyi sağlamıştır. Başta kilise tarihçileri Sokrates ve Sozomen olmak üzere, her ne kadar objektif oldukları söylenemese de filolojik kaynaklar, imparator Konstantin döneminden Theodosius dönemine kadar, kilise tarihindeki pek çok göze çarpan olay ve özellikle kırsal Anadolu'daki Hıristiyanlık hakkında fikir sahibi olmamıza yardımcı olmuşlardır. Bu yazının ana konusunu oluşturan Novatianusçuları, Anadolu'da yaşayan ve büyük çapta

* Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eiznik@anadolu.edu.tr

kırsal bir mezhep olarak görmemizi sağlayan kanıtlar ya da daha bölgesel söylenecek olursa IV. yüzyıl başlarında; Phrygia (Frigya), Paphlagonia (Paflagonya), Bithynia (Bitinya) ve Galatia (Galatya) olmak üzere Anadolu'da hem kentlerde hem kırsalda geniş bir taraftar kitlesi topladıklarına dair bilgiler bu eserlerden öğrenilmektedir. Bunların yanında Anadolu'daki iç bölgelerde Hıristiyanlığın yayılışının izlenebilmesinde en önemli rolü oynayan yazıtlar gerçeğe daha yakın yorumlar yapabilmemizi sağlamaktadır. Mitchell'in ifadesiyle, “Orta Anadolu'daki diğer sapkın ve ayrılıkçı Hıristiyan gruplar gibi Novatianus yandaşlarının dağılımları da yazıtlar aracılığıyla takip edilebilmektedir.” Üstelik, “Novatianusçu cemaat ile ilgili yazıtların dağılımı edebi kaynakları tamamen destekler niteliktedir.” (Mitchell, 1993, s. 63 ve 97)

Tartışmanın aydınlatılması için tarihsel süreçte kısaca Hıristiyanlığa değinmekte fayda vardır. Örneğin, Hıristiyanlar ilk kez ne zaman bir açmaza düşüp, kendi aralarında görüş ayrılıklarını birbirlerine iletmeye başlamışlar, ya da başka bir deyişle teolojik tartışmalarına başlamışlardır? Genelde I. yüzyıldaki Hıristiyan cemaat için “Apostolik (Havarisel) Kilise” kullanılmakta ve bununla havarilerin kurduğu ve ilk Hıristiyanları içeren kilise anlaşılmaktadır. Aynı yüzyıldan başlayarak Yahudi ve Roma İmparatorluğu'ndaki pagan halklar ile yaşanan gerginlikler sırasında, Paul ve Barnabas gibi misyonerler, Yahudi olmayanlar arasında da vaazlar vermeye başlayınca kilise açısından da ilk sorun ortaya çıkmış gibi durmaktadır. Buna göre tartışılan teolojik sorunlardan ilki, Hıristiyanlığa geçen paganların, Hıristiyan olmadan önce Yahudiliğe geçip, Yahudi geleneğini kabullenmelerinin zorunlu olup olmadığı sorunudur. Paulus'un ileri sürdüğü ve Petrus ile Yakub'un da paylaştığı görüşe göre, tanrı İsa'yı ölümlerden dirilterek yeni bir kurtuluş çağı başlattığından, Hıristiyanlar için artık Yahudi geleneğine uyma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Bunun sonucunda ve havarilerin vaazları sayesinde pagan toplumdan bazıları Hıristiyanlığa geçmeye başlamış ve böylelikle Yahudi olmayan unsur kilisede ağırlık kazanmıştır. Ardından bu gruplar, Roma İmparatorluğu'nun dört bir yanına; Suriye'ye, Anadolu'ya, Yunanistan'a, Mısır'a ve Roma'ya dağılmaya başlamışlardır. Cemaatin sayısı zaman içinde arttıkça, daha düzenli örgütlenmeye başlayan topluluklar için her bölgedeki kilise başına bir din görevlisi (piskopos) getirilmiştir. Süreçte onlara yardımcılık görevinde bulunan papazlar, yaşlı kimselerle ve yoksullarla ilgilenen diakozlar, gönüllü Hıristiyanlık öğretisinde bulunanlar, İncil'i vazedener, vb. kişiler de cemaat içinde kendilerine yer edinmiştir. (Michel, 1992, ss. 96 - 99) Netice itibariyle kalabalıklaşan Hıristiyan gruplarının; göçmen, hacı, keşiş, piskopos ve teolog olarak bir bölgeden bir bölgeye hareketi Grekçe konuşan dünyada Hıristiyanlığın yerel inançlarla ve kültürlerle bir araya gelmesine neden olmuştur. (Norris, 2008, s. 109.)

Bunun en genel sonucu, bir sonraki yüzyılda, yani II. yüzyıldan itibaren ve devamında III. yüzyılda bu toplulukların farklı bölgelerde ve farklı cemiyetler altında ortaya çıkması şeklinde belirtilebilir. Bu yüzyıllara ait; Gnostikler, Montanistler, Markioncular, Sethianizm, Valentinus Okulu, Asurlu Tatian, Edessalı Bardaisan, Cerinthus, Ebionites, Nazarenes, Yahudi Hıristiyanlığı, Elchasaites, vb. (Marjanen - Luomanen, 2005) böylesi birçok örnek verilebilir. Bu gelişmelerin teolojik ve politik yansımaları da IV. yüzyıl başlarına, İmparator Konstantin dönemine kadar, homojen bir kilisenin bilinmemesi şeklinde belirtilebilir. Her topluluk bir piskopos öncülüğünde kendi geleneğini geliştirdiği için, Konstantin öncesinde genel bir sistematik teoloji de oluşmamıştır. (Mitchell, 2016, s. 408). Konstantin döneminde ana akım kilisenin ortaya çıkışı, tam olarak birliği sağlayamadığı için Doğu'daki Hıristiyanlığın zengin çeşitliliği birkaç yüzyıl daha yaşamaya devam etmiş ve konumuz olan Novatianus cemaati de bu şekilde ortaya çıkıp varlığını koruyabilmiştir. (Norris, 2008, s. 109 - 110) Aynı zamanda

bu hareket, düzen ve disiplin sorunlarının teolojik ve kilise ile ilgili kurumsal sorunlara dönüşebileceğini gösteren akımlardan biri olarak (BooJamra, 2005, s. 8155) diğer ayrılıkçı cemaatler açısından da ilk örneklerden birisi kabul edilmiştir.

Novatianusçuluk hareketi, III. yüzyılda edebiyat ve felsefe alanında yetenekli bir din adamı olan Romalı papaz Novatianus'un görüşleri etrafında gelişmiştir. “*De Bono pudicitioe*”, “*De spectaculis*”, “*De cibis Judaicis*” ve “*De trinitate*” adlı eserlerinin tamamını dönemin Grekçe yazan teologlarının aksine Latince yazmış (Clarke, 2007, s. 594) bu metinler dışında da Novatianus'un yazılarından günümüze çok fazla eser kalmamıştır. Sokrates'in aktarımına göre, (Socrates, 1853, IV; 23) Roma İmparatorluğu'nun zulümlerinden birinde şehit edilmiştir. 1932 yılında Roma'daki Donatist bir katakombda keşfedilen bir yazıtta okunmuş “*Novatiano*” sözcüğünden, mezardaki kişinin o olduğu yönünde görüşler ileri sürülse de (Bihlmeyer – Tuchle, 1971, s. 143) tam olarak mezarının yeri belli değildir. Her türlü muhalefetine rağmen, ana akım kiliseye olan etkisinden dolayı, Papaların kronolojik olarak yer aldığı listede Novatianus, yirmi birinci papa olarak yerini almıştır. (Granfield, 2005, s. 6968)

Tarihsel süreçte Hıristiyanlığa farklı bir görüş getirmek yerine daha çok politik ayrılıkçı hareketleriyle ön plana çıkan Novatianus, (Kaçar, 2009, s. 14) ilk kez Roma imparatoru Traianus Decius (249 – 251) döneminde kendinden söz ettirmiştir. Kendilerine ‘arınmışlar’ denilen bir cemaat oluşturan Novatianus (Epiphanius, 2013, IV; 59) Decius zamanında Hıristiyanlara yapılan mezalim öyküleri sırasında tepkisel hareketini ortaya koymuştur. Novatianus, özellikle disiplin sorunlarını ön planda tutan bir din adamı olmuş, (Kaçar, 2009, s. 133) Tanrı'nın tekilliğinde ısrar eden, Baba, Oğul ve Ruh arasındaki farkları görünüm seviyesine indirgeyen bütün doktrinlere karşı çıkmıştır. (Anatolios, 2008, s. 413) Tanrı'nın her yerde ve her zaman bulunduğu görüşünü savunarak, Baba ve Oğul arasında ontolojik bir fark olduğunu belirtmiştir. (Uthemann, 2008, s. 461)

251 yılında ılımlı piskopos Fabian'ın şehit edilmesinin ardından, rakip iki piskopos olan Cornelius ile Novatianus arasında Roma piskoposu olabilmek için bir mücadele yaşanmıştır. Roma'daki cemaat, neredeyse yarı yarıya bu iki farklı piskoposu desteklemiş ve sonunda Cornelius Roma piskoposu seçilmiştir. Ancak bu sırada kilise ikiye bölünmüştür. (Eusebius, 1890, 6; 43) Bölünmenin arkasındaki itici teolojik güç her iki piskoposun vaftiz konusundaki tutumları olmuştur. (Vinzent, 2006, s. 406) Vaftiz konusunda Fabian gibi Cornelius da daha ılımlı politikalar güderken, Novatianus, özellikle Decius'un zulmü sırasında din değiştirenlere karşı çok daha müsamahasız davranmıştır. (Cyprian, 1868, 30; 31.36) Bu süreçte ortaya çıkan bir diğer tartışma kişilerin yemin etmesiyle ilgilidir. Piskopos Cornelius ile olan mücadelesi sırasında Novatianus, müritlerinden bir sadakat yemini istemiştir. Müritlerinden böyle bir şey talep eden ilk piskopos olan Novatianus'un bu uygulaması daha sonraki piskoposların ve din öğreticilerinin de görev yemini etmeleri şeklinde bir geleneğe dönüşmüştür. Hatta Klinger'e göre, parmakların İncil ve kutsal emanetler üzerine uzatılarak yemin edilmeye başlanması ilk kez bu dönemde gerçekleşmiştir. (Klinger, 2005, s. 9643)

Eusebius ise, daha kişisel bir neden gösterip, kendilerini hayatları boyunca din adamı olarak gören Cornelius'un, kriz durumlarında birden ortaya çıkan Novatianus gibi parlak bir din adamına pek tahammül gösteremediğini ifade etmektedir. Sebep ne olursa olsun, Cornelius'un piskoposluğa atanmasından kısa bir süre sonra Kartaca'dan gelen Novatianus, İncil'in yeni lideri olarak yükselişe geçmiş ve bir kısım Romalı ruhban sınıfın desteği ile o da Roma piskoposu ilan edilmiştir. (Eusebius, 1890, 6; 45) Ancak mücadeleyi Cornelius kazanmış ve ona karşı muhalif tutumu nedeniyle kiliseden

çıkarılan (Kaçar, 2009, s. 133) Novatianus ve yandaşları kendi teolojileriyle birlikte Roma dışına çıkararak imparatorluğun diğer bölgelerine yayılmışlardır. (Vinzent, 2006, s. 411)

III. yüzyılın ortaları ve sonrası, günahlarını itiraf ederek veya şehit olarak karizmatik bir şekilde dinde alternatif yaratan bireysel kahramanlar yanında, bölgesel kiliseye kabul etme veya buradan çıkarma ya da müritler arasında hakemlik yapma gibi rolleriyle piskoposların yükselmeye başladığı dönem olmuştur. Novatianus'un takipçileri de aslında bu dönemde Afrika'da alternatif bir piskoposluk kurmak için uğraşmışlardır. (Hall, 2006, s. 477 - 478) Aynı dönemlerde hem Antakya'da toplanan bir sinodda (Clarke, 2007, s. 600) hem de Mezopotamya'da Novatian kilisesinin varlığı (Eusebius, 1890, 7; 5.2) hareketin yayılımını açıkça ortaya koymaktadır.

256 yılında hem Cornelius hem de halefi ölünce Roma kilisesinin yeni piskoposu Stephen olmuştur. Piskoposların görevde kalmalarına izin verme yetkisine sahip olan Stephen, çok iyi bir Hıristiyan olduğunu düşündüğü Novatianus'tan dolayı onun kilisesinin vaftiz edebilme hakkını onaylamıştır. (Cyprian, 1868, 69; 1.1.) Ancak kiliselerin vaftizm yetkisiyle ilgili tartışmalar devam etmiştir. (Hall, 2006, s. 480) Buradaki tartışmanın konumuz açısından önemi, Novatianusçuların, vaftiz edilen birisinin artık günah işlemedikçe kesinlikle yasak olduğu yönündeki yaklaşımlarıdır. Kişi eğer günah işlerse cemaatten dışlanmalı ve bir daha geri kabul edilmemelidir. Bu nokta, Novatianusçuların diğer cemaatlerle ayrılmasındaki temel nedenlerden bir diğeri olarak belirtilmelidir. Zira tövbe ettikten sonra günahkâr birini yeniden cemaate kabul etme uygulamasına Novatianusçular şiddetle karşı çıksa da diğer birçok cemaat ve ana akım kilise bu durumu kabul etmiştir. (Bianchi - Gothoni, 2005, s. 1889)

Novatianusçuluk hareketinin İtalya'dan çıkıp Anadolu'ya getirildiğine dair öykülerin birçoğu aslında VI. yüzyıl başlarında yazılmış "Aziz Autonomous'un Hayatı" adlı eserde bir araya getirilmiştir. Buna göre Autonomous, İtalya'dan Anadolu'ya gelerek İzmit Körfezi'nin güney kıyılarını yukarıdan gören Soreoi (Tepeköy) denilen yerde kilisesini ve manastır yapısını kurmuştur. Daha sonra topluluğunun dinini değiştirmiş ve Cornelius tarafından Aziz Michael şapeline papaz yardımcısı olarak atanmıştır. Ardından kendini tanrıya adanmışlığın bir sembolü olarak Isauria ve Lycaonia bölgelerine kutsal yolculuklara çıkmıştır. Dönüşte imparator Diokletianus'un (285 - 305) zulmüyle karşılaşmıştır. Cornelius tarafından rahipliğe atandıktan sonra, ikinci gezisini görevini başarıyla gerçekleştirdiği Karadeniz kıyısındaki bugünkü Bolu civarına konuşlandırılan Mantineion ve Claudipolis kentlerine düzenlemiştir. Autonomous Anadolu'ya son gezisini yapmadan önce Cornelius Roma'da piskoposluğa atanmıştır. Limnai yakınlarındaki tapınaklarının Hıristiyanlar tarafından yok edilmesinin öcünü almak isteyen bir grup pagan, şiddetli bir saldırıyla Soreoi'deki kiliseyi tahrip etmiş ve sunakta tören yapmakta olan Autonomous'u şehit etmişlerdir. Mitchell'e göre bu öyküde anlatılanlar, kişi, zaman ve coğrafya olarak Autonomous'u büyük olasılıkla bir Novatianusçu yapmaktadır. Nitekim şapeli de Marmara kıyısınca uzanan Novatian bölgesinin tam merkezindedir. Autonomous, üçüncü dinsel yolculuğunu olasılıkla Phrygia'nın dağlık alanlarına doğru yapmıştır. Mitchell'e göre filolojik eserlerde çok fazla yer edinmeseler de Isauria ve Lycaonia bölgelerinde Novatianusçuluk ile ilgili ele geçirilen yazıtlar, Autonomous'un üçüncü gezisinin bir sonucu olmalıdır. Bu bağlamda Aziz Autonomous'un yaşamı tarihsel bir kaynak olarak, Novatianus hareketinin İtalya'dan Anadolu'ya nasıl getirildiğini ve burada yayıldığını anlayabilmek açısından uzak gibi görünse de en azından Novatianus kilisesinin Anadolu'daki bazı bölgelerde nasıl yayılmış olabileceğine dair önerilerde bulunabilmemizi sağlamaktadır. (Mitchell, 1993, s. 99)

Bu tartışmalar devam ederken iktidara gelen imparator Konstantin (306 – 337) ile birlikte hem inanç tarihinde hem dünya tarihinde yepyeni bir dönem açılmıştır. Bu imparator öncesinde yukarıda da değinildiği gibi, homojen bir kilise yapısı mevcut değilken, dönemin sosyopolitik, sosyoekonomik ve sosyokültürel şartları durumu değiştirmeye başlamıştır. Bu bağlamda Konstantin'in politik ve dinsel hedefinin, imparatorluk içindeki Hıristiyanları tek bir (ana akım) kilise etrafında birleştirmek olduğu söylenebilir. Ancak burada da ciddi bir sorun ortaya çıkmıştır. Zira söz konusu politikalar devlet tarafından uygulanırken, hangi kilisenin mensuplarına özellikle de ruhban sınıfa, imparatorun lütuf ve ayrıcalıklar verilebileceğini bilmek ve tercihleri buna göre belirlemek hiç de kolay olmamıştır. Yapılabilecek en kolay ve basit çözüm uygulanmış ve böylelikle tercihler, imparatorun onay almak için yarışan Hıristiyan gruplar arasında öncelik kazanmıştır. Bu noktada iktidar açısından en büyük savunma, otokratik bir monarşi olan Roma İmparatorluğu'nun yekpare bir dinsel yapı (ana akım kilise) tarafından desteklenmesi gerektiği olmuştur. (Mitchell, 2016, s. 409).

Ancak merkezi tek bir kilise oluşturulmaya çalışılırken, önceki dönemlere göre daha geniş ideolojik gruplar oluşturmuş Hıristiyanlar bu birleşme çabalarına farklı tepkilerde bulunmuşlardır. Nitekim Novatianusçular bu süreçte görüşlerini iktidar ile paylaşmışlardır. 325 yılındaki Nicaea (İznik) Konsili'nin ardından imparator Konstantin, aralarında çok ciddi bir dogma farklılığı olmamasına rağmen, merkezi kiliseye dâhil olmak istemeyen ve bu anlamda IV. yüzyıl başlarında en göze çarpan ayrılıkçı mezheplerden birisi kabul edilen Novatianusçuların lideri piskopos Acesius ile görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmeler sırasında Konstantin, Novatianus yandaşlarının, Paskalyayı İznik Konsili tarafından kabul edilen zamanda kutlamalarına ve konsilden çıkan itikada bağlı kalmalarına rağmen, cemaatin neden ana akım kiliseden ayrılmak istediğini öğrenmeye çalışmıştır. Acesius ise, Traianus Decius tarafından gerçekleştirilen mezalim sırasında dininden dönmüş ve sonrasında kiliseye hızlıca yeniden kabul edilmiş toplulukların durumunun görüşülmesini gündeme getirmiştir. Acesius konuşmasının devamında, Roma'da piskoposluk görevinde bulunan Novatianus'un takipçisi olduklarını ve Novatianusçu kilisenin değişmeyecek olan iki temel görüşünü belirtmiştir. Buna göre ilk görüş, vaftiz edildikten sonra büyük (ölümcül) günah işleyen kişilerin kiliseye kabul edilmesinin imkânsız olduğu düşüncesi olmuştur. İkinci kabul ettikleri görüş de tövbe gerçekten günahları bağışlasa da Tanrı dışında hiçbir rahibin günahları bağışlama hakkı bulunmadığı görüşüdür. Tüm bunların üzerine imparator Konstantin, Acesius'a şöyle bir yanıt vermiştir; “*merdivenini al ve cennete tek başına tırman.*” (Sokrates, 1853, 1; 10; Sozomen, 1855, 1; 22) (Mitchell, 1993, s. 96) (Mitchell, 2016, s. 410)

Aynı dönemde imparator Konstantin ve Novatianusçular ile ilgili bir olay daha aktarılmıştır. Sokrates'in aktarımına göre, Mysia Olympos'unun (Uludağ) yamaçlarında inzivada yaşayan Novatianus müridi kutsal Eutychianus, ihanet şüphesiyle suçlanan bir mahkûm ile imparator arasında arabuluculuk yapmak için Konstantinopolis'e gelmiştir. Arabuluculuk görüşmeleri başarılı geçmiş ve Eutychianus, genç yoldaşları Paphlagonialı Auxanon ve Alexander ile başkentte kalmış ve burada bir kuşak boyunca manastır hayatı sürmüşlerdir. Sokrates bu öyküyü, daha yaşlı olan Novatianusçu bir din adamı Auxanon'dan duyduğunu da eklemektedir. (Sokrates, 1853, 1; 13)(Mitchell, 1993, s. 98)

İşin ilginç yanı teolojik ve politik düzlemde taraflar birbirlerini tanımadıklarını açıkça ortaya koysalar da Konstantin, Novatianusçu teolojinin ana akım kilisenin görüşüne yakın olduğuna ve ahlak anlayışlarının örnek teşkil edecek derecede iyi görüldüğüne inandığından onlara çeşitli ayrıcalıklar tanımış, örneğin cemaate toplantı düzenleme ve mülk edinme izni vermiştir. (Odahl, 2004, s. 323,

dipnot 10) Yine aynı dönemlerde Konstantinopolis'teki cemaatin, dört kiliseyi dolduracak kadar büyük olduğu düşünülmektedir. (Sokrates, 1853, 2; 38) (Sozomen, 1855, 4; 20) Ancak bu politika kısa süreli değişkenlikler göstermiş gibidir. Zira yine aynı dönemlerde imparatorun tüm heretiklere ve hizipçilere yazdığı tehditkâr mektupta, Anadolu'daki diğer gruplar ile birlikte Novatianusçu harekete de toplanma yasağı, binalarına el konulması, açıkta ya da özel kapalı mekânlarda törenlerin engellenmesi gibi yaptırımlar gündeme gelmiştir. (Eusebius, 1899, 3; 63 - 66): Stephenson, 2011, s. 293)

Aslında kafa karışıklığına yol açan bu durum İznik Konsili'nden sonra ortaya çıkmıştır. Başkentte yaşayan Novatianusçular, konsil ve imparator ile daha uyumlu bir tavır sergilerken, kırsaldaki yandaşlar merkezileşme durumunu reddederek, “*dinden dönme ile ilgili günahı sadece tanrı affedebilir*” düşüncesini kendilerine gerekçe gösterip konsile tepki göstermişlerdir. Bu da hareketin kendi içerisinde bölünmesine neden olmuştur. Zaten Kaçar'ın da belirttiği gibi aslında bu dönemde Novatianların temel istekleri, kurumsallaşma aşamasındaki kilise içerisinde kendilerine farklı bir yer edinmek olmuştur. (Kaçar, 2009, s. 74) (Sokrates, 1852, 1; 9.6) Nitekim kiliseyi merkezileştirme çabaları içerisinde toplanmış İznik Konsili'nde benimsenen maddelerden doğrudan Novatianusçular için alınan sekizinci maddeye göre, “*Novatianusçularnyeniden ana kiliseye entegre edilmesi*” belirtilmiştir. (Kaçar, 2009, s. 87) Böylelikle İznik'teki piskoposlar Novatianusçuluğa, ana akım olmayan Hıristiyanlar arasında görülmeyen benzersiz imtiyazlı bir statü kazandırmışlardır. Üstelik bu maddeye bağlı olarak sadece bir yemin ederek müsamahasız duruşundan vazgeçen bir Novatianus rahibinin ana akım kilisedeki din adamları arasına katılabilmesine izin verilmiştir. Yani ana akım din adamlarının olmadığı yerlerde, bir Novatianus rahibi, diğerlerine eşit statüde kabul edilmiştir. Böylelikle Novatianusçu kilisenin atadığı ruhban sınıfı tanınmış, ancak bunların ana akım kiliseye tabi oldukları varsayılmıştır. Tüm bunlara rağmen Novatianusçular, yine de farklı kalmaya çalışmışlar ve ayrılıkçı kökenlerini asla unutmamışlardır. (Sokrates, 1853, 4; 28) (Mitchell, 1993, s. 96)

İmparator II. Konstantius döneminde (337 – 361) Konstantinopolis'teki Novatianusçu kiliselerden biri Arius taraftarı piskopos Macedonius'un tehdidi altında kalmış ve her ne kadar eski kilisenin üzerine yapılmışsa da imparator Iulianus'un (361 - 363) emriyle Haliç'e yeniden inşa edilmiştir. Novatianusçu ve ana akım kiliselerin yakınlığı bu yıllarda gözlemlenen başka bir olayla da rahatlıkla izlenebilmektedir. Nitekim Ariusçular, İsa ile Tanrı'nın aynı olduğuna inananların gittiği ana akım kiliseleri kapatınca, bu kiliselerin toplulukları Novatianusçu cemaatin kapısını çalmışlardır. (Sokrates, 1853, 2; 38) (Sozomen, 1855, 4; 20)

Novatianusçuların gerçek gücü Konstantinopolis dışında aslında Anadolu'nun iç bölgelerinde kendini göstermiştir. Sokrates Novatianusçu grupların özellikle; Paphlagonia, Phrygia, Bithynia ve Galatia'da güçlü olduklarını vurgulamaktadır. Ariusçu Macedonius, Novatianusçuları İznik Konsili itikadını imzalayanların en savunmasız kanadı olarak seçip, onlara karşı şiddetli bir saldırı başlattığında, en sert çarpışmalar, Konstantinopolis'te değil, Paphlagonia'nın kırsalında gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle bu dönemde Novatianusçulara karşı uygulanan politikalarda zaman zaman askeri tedbir gibi sert önlemler alınmak zorunda kalınmıştır. Doğrusu bu tür eylemler İznik Konsili'nden sonra başlayan bölünme sürecinin bir sonucudur. Başkentten ziyade, Anadolu'daki diğer kentlerde ve özellikle kırsal alanlarda merkezileşmeye tepki gösteren gruplara karşı imparatorluk orduları müdahale etmiştir. Konstantinopolis'teki Arius yandaşı piskoposların kışkırtmaları sonucu II. Konstantius, Paphlagonia bölgesi kırsalında yaşayan Mantineionlu asi Novatianusçulara karşı dört birlik askeri bölgeye

göndermeye ikna edilmiştir. Çaresizlik ve dinsel coşkuyla canlanan kalabalıklar, ellerinde tırpanlar ve baltalarla en sert şekilde direnç göstermişlerdir. Kanlı çarpışmanın sonunda heretiklerin büyük bir çoğunluğu ile birlikte birçok asker ölmüş, ancak kırsaldaki Novatianusçu kilise varlığını sürdürmeye devam etmiştir. (Sokrates, 1853, 2; 38) (Sozomen, 1855, 4; 21) (Mitchell, 2016, s. 410)

Burada biraz bölge hakkında bilgi vermekte yarar vardır. Mantineion, eskiçağda Claudiopolis bölgesi içinde, Bolu ilinin doğusundaki derin ormanlık vadilere lokalize edilmektedir. Claudiopolis bölgesi daha genel anlamda, Anadolu'nun batısındaki herhangi bir bölge kadar Hıristiyanlık geleneğine dair kanıtlar sunmaktadır. Bölgede ele geçirilen III. yüzyıla tarihli mezar yazıtları üzerinde kentle ilgili *archon* ve *agonothetes* terimlerinin yanında '*en kutsal ve Tanrı'ya inananlar*' şeklinde ifadeler geçmektedir. Her ne kadar buradaki ormancılıkla ve çiftçilik ile uğraşan halk kırsal bir bölgede yaşamış gibi görünse de yaşadıkları coğrafya, askerlerin ve memurların kullandığı Konstantinopolis'ten kuzeydoğuya ilerleyen yola hâkim durumda olduğu için bu halklar normal hayattan izole bir yaşam sürmemişlerdir. Zaten bu yüzden Konstantius'un birlikleri bölgeye kolaylıkla intikal edebilmişlerdir. Tabii burada bir kez daha altını çizmekte yarar vardır ki hem Sokrates hem de Sozomen'in belirttiği gibi, muhafazakâr bölge halkının doğal bağına ve kendilerini havariler çağının basit dindarlığı içinde görmeleri Novatianusçu kilise için mükemmel bir alt yapı hazırlamış olmalıdır. Dolayısıyla Paphlagonia'nın bu kısımlarında Novatianusçuluk yaygın bir şekilde taraftar bulmuştur. (Sokrates, 1853, 4; 28) (Sozomen, 1855, 4; 21) (Mitchell, 1993, s. 97)

Yukarıda da değinildiği gibi Novatianusçuluk hareketinin güçlü olduğu bölgelerden birisi özellikle Marmara Denizi'nin (Propontis) güney kıyıları, Nicomedia (İzmit), Nicaea, Cotiaeum (Kütahya) olmak üzere Bithynia bölgesi olmuştur. Konstantinopolis'teki Novatianusçu cemaat de eklenince böylelikle dört büyük Novatianusçu piskoposluk merkezi ortaya çıkmıştır. (Sokrates, 1853, 4; 28) (Mitchell, 1993, s. 97) Bithynia yanında bölgeye komşu Mysia'daki Cyzicus (Erdek) kentinde de önce tahrip edilmiş, ardından kentin Ariusçu piskoposu Eleusis tarafından yeniden inşa edilmiş bir Novatianus kilisesinin varlığı bilinmektedir. Hıristiyan cemaatleri bölmek isteyen imparator Iulianus'un isteği üzerine kilise bu dönemde yeniden inşa edilmiştir. (Sokrates, 1853, 3; 11)

İmparatorluğun batısında I. Valentinianus'un (364 - 375), doğusunda kardeşi Valens'in hüküm sürdüğü dönem, (364 - 368) İznik Konsil'nden sonra iktidarın merkezileşme politikasına tepki veren Anadolu'daki Yahudiler ve ana akım kilise dışında kalan Hıristiyanlar arasında yakın bir iş birliği ve hatta ortak ibadetlerin belirdiği bir dönem şeklinde belirtilebilir. Zaten III. yüzyılda Phrygialı Hıristiyan grupların bazılarında güçlü Yahudi bağlar bulunduğu ve aslında bu yüzyılda Yahudi etkisinin halen sürdüğü düşünülmektedir. (Sokrates, 1853, 4; 28) (Sozomen, 1855, 7; 18) Buna bağlı olarak aşağı yukarı 360 ve 380 yılları arasında Anadolu'nun hem büyük kentlerinde hem de kırsal kesimlerinde büyük taraftarı bulunan Novatianusçular, paskalya yortusunun tarihi tartışmasında ikiye bölünmüşlerdir. Kentlerdeki Novatianus yandaşları İznik Konsil'nde benimsenen itikadı benimserken, kırsaldakiler paskalyayı ay takvimine göre 14 Nisan'da kutlamayı sürdürmüşlerdir. Bundan dolayı kendilerine *quartodecumanı* (On Dörtçüler) adı verilmiştir. Kendisi de olasılıkla Konstantinopolis'teki Novatianusçu cemaate üye olan kilise tarihçisi Sokrates, Phrygia'da toplanan kilise sinodunda alınan karara binaen taşradaki Novatianusçuların sadece Yahudilerin Hamursuz Bayramı ile (*Fışh / Pesah*) aynı günde paskalya kutlamadıklarını, bilfiil bu Yahudi bayramı olan Fışh'a katıldıklarını açık bir şekilde belirtmektedir. (Sokrates, 1853, 4; 28.17) (Sozomen, 1855, 7; 18) (Mitchell, 2016, s. 344) Epiphanius

quartodecumani (On Dörtçüleri) denilen bu grubu şöyle anlatmaktadır: “*Quintilliancular ve Priscillancular* denilen birbirine bağlı iki Frigya mezhebinden On Dörtçüleri olarak adlandırılan bir diğer tarikat ortaya çıktı. Bunlar kilisenin açıkladığı tüm doktrinleri benimsemişlerdir. Ancak gerçek inanca ve öğretiyeye bağlı kalmamalarından dolayı ellerindekini kaybettiler ve Yahudi masallarına inandılar. Ne dediklerini ve neyi onayladıklarını bilmedikleri için doktrinleri Yahudilerinkine de aynı değildir. On Dörtçüleri, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh’un öğretileri noktasında bizimle birlikte olduklarını, peygamberleri, havarileri ve evanjelistleri tanıdıklarını ve aynı şekilde günah çıkarma işlemini kabul ettiklerini söyleseler de yılda bir kez ibtiyath şeklinde Fısıh’ı devam ettirirler. Ancak içlerinden önemsiz biri Yasa’yı dinleyerek ‘ayın on dördüncü gününde Fısıh’ı sürdürmeyecek olan kişi lanetli olandır’ deyince bir hataya düştüler.” (Epiphanius, 2013 IV; 50, 1.1 - 1.3)

Hıristiyan yazarların ısrarla vurguladığı gibi Konstantinopolis’teki birçok Novatianusçunun varlığı aslında daha basit bir söylemle de açıklanabilmektedir. Nitekim gelenlerin büyük bir kısmı, IV. yüzyılda görülen kıtlık sırasındaki göç dalgasıyla başkente ulaşmışlardır. Tabii ki tarihçiliği yanında Hıristiyan bir din adamı olan Sokrates’e göre bu kıtlığın nedeni din adamlarına yapılan bir zulümden kaynaklanmaktadır. İmparator Valens’in muhafızlarından Modestus, seksen kişilik bir din adamları topluluğunu Astacus körfezinde boğdurduğu için Tanrı, Phrygia’da büyük bir kıtlık yaratarak insanları cezalandırmıştır. Sonuçta da nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal bölgelerindeki yaşamlarını terk ederek, başkent Konstantinopolis’e göç etmek zorunda kalmışlardır. Konstantinopolis, kalabalık nüfusuna rağmen, gerektiğinde yanı başındaki Karadeniz’den veya çevre bölgelerden deniz yoluyla ithal edilen her türlü mal ve ihtiyaç duyabileceği ölçüde buğdayla donatarak yaşamın gerekliliklerini yaşayanlarına sunabilen bir kent olmuştur. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Phrygia’daki kıtlık ile birlikte, bölgedeki Ariusçular tarafından zulüm görmeleri, Novatianusçuları başkente iten bir başka sebepmiş gibi durmaktadır. (Sokrates, 1853, 4; 16) (Mitchell, 1993, s. 98)

Phrygia bölgesi sınırları içinde Erten’de bir kaya üzerinde, üç bölümden oluşan ve ortasında büyük bir haç motifi bulunan IV. yüzyıl ortalarına tarihli yazıt, filolojik kaynakları destekleyecek şekilde buradaki Novatianusçuluk hareketini somut olarak ortaya koymaktadır. Söz konusu yazıt, Novatianus’un kutsal kilisesinde İncil öğrenimi gören bir kişi anısına dikilmiştir. Yazıtı ilk kez yayınlayan Haspels’e göre eser, bölgeye dışarıdan gelenler tarafından değil, bizzat yerel halktan birileri tarafından hazırlanmıştır. Söz konusu yazıtın ele geçirildiği yer de önemlidir. Zira bölge, cemaat ile ilgili başka yazıtların ele geçirildiği Lycaonia bölgesine doğru uzanan dağlık alanda kalmaktadır. Haspels, Lycaonia bölgesinde ele geçirilen üç yazıt üzerindeki ifade ile Erten’den benzer ifadeye bakarak, Erten’deki yazıtın da açık bir şekilde Novatianusçu bir müridi gösterdiğini belirtmektedir. (Haspels, 1971, C. I. s. 207 ve C. II, App. III, no: 50) Bölgedeki yazıtlar üzerine araştırmalar yapan Mitchell de IV. yüzyıl ortalarına tarihli diğer iki yazıtta geçen Novatianusçu cemaatin erkek ve kadın üyelerinin hayatlarını, vaftiz oldukları kiliseye atfettiklerini belirtmektedir. (Mitchell, 1993, s. 103) Novatianusçu kilise Phrygia bölgesinde Cotiaem kentinde de karşımıza çıkmaktadır. 368 yılında Novatianusçu cemaatin en önemli lideri olan Cotiaem piskoposu önderliğinde kendilerini müdafaa etmek uğruna sert önlemler aldıkları bilinmektedir. (Sokrates, 1853, 4; 28: 5; 21)

Yazıtlar açısından bakıldığında bir diğer zengin bölge Laodikeia olmuştur. Haspels, Calder’in görüşlerine dayanarak Laodicea’da ele geçirilmiş yazıtların açık bir şekilde Novatianus yanlısı görevlileri gösterdiğini ifade etmektedir. (Haspels, 1971, s. 207) Bundan başka bölgede ele geçirilmiş yazıtlar; Novatianus kutsal kilisesini (Calder, 1928, s. 120), Novatianusçu din adamlarını (Calder, 1928, s. 91,

92 ve 120) (Calder, 1956, s. 18) ve Novatianusçu bir rahibenin (Calder, 1928, s. 93) varlığını ortaya koymaktadır. Hatta Mitchell, bir adım daha ötesine giderek yazıtlardan birinde geçen Laodikeia'daki Novatianusçu rahip Severus'un giydiği kaba kumaştan basit elbisenin Konstantinopolis'teki Novatianusçu piskoposlar tarafından benimsenmiş olabileceğini ileri sürmektedir. Buna ilaveten takdis törenlerinde şarap yerine suyun tercih edilmesinin, tutucu ve basit bir disiplin anlayışını temsil ettiğini ayrıca bununla keşiş hayatı ile bir bağ kurulmaya çalışılmış olabileceğini iddia etmektedir. (Mitchell, 1993, s. 102)

Bu dönemde bazı dinsel gruplar ana akım kiliseden kesin ayrılıklar yaşarken, bazı ayrılıkçı gruplar da üyeleri yeniden vaftiz olmak koşuluyla ana akım kiliseye geri dönmüşlerdir. Novatianusçuluk hareketinin içinden çıkan ve önceki konsillerde alınan kararlara göre özel bir anlaşma ile uzlaşmış üç ayrılıkçı cemaati (*Encratites*, *Saccophori* ve *Apotactitai*) diğerlerinden farklı tutulmuştur. Bu farklılık, 381 ile 383 yılları arasında imparator Theodosius tarafından Novatianusçulara tanınan ayrıcalıklarla sürdürülmüştür. (Mitchell, 1993, s. 100)

İmparator Theodosius (379 - 395) iktidarında Novatianusçuların bu bölünmüşlüklerinin somut kanıtlarına rastlanabilmektedir. Nitekim 381 yılındaki Konstantinopolis Konsili'nde geçen *Sabbatianlar* adlı grubun, Novatianusçuluk hareketinin IV. yüzyıldaki farklı bir uzantısı olduğu düşünülmektedir. (Schaff, 1997, s. 412) Aslında bu hareketin altında özellikle Phrygialı Hıristiyan gruplar arasında görülen güçlü Yahudi bağlar yatmaktadır. Nitekim 368 yılında Amorium (Dinar) bölgesinde, Sakarya Nehri'nin kaynaklarına yakın Pazon denilen bir köyde toplanan, olasılıkla çevre köylerin rahipleri Yahudilik ağırlıklı dinlerini değiştirme konusunda tartışmışlar ve fikir birliği içinde olduklarını açıklamışlardır. (Sokrates, 1853, 4; 28) (Sozomen, 1855, 6; 24.7) Konstantinopolis'ten piskopos Agelius ve Nicomedia ile Cotiaeum'un yaşça büyük piskoposlarının bulunmadığı toplantıda sorun çözülemeyince, İzmit Körfezinin güney tarafına lokalize edilen Hellenopolis yakınlarında bir liman olan Angarum'da ikinci bir konsil toplamışlardır. Olasılıkla Phrygia ve Galatia'nın yoksul halkları olan bu ayrılıkçı hareketin liderliğini Yahudi Sabbatius yapmıştır. İkinci konsilde de Sabbatius ile ana akım kilise yetkilileri arasında uzlaşabilmek olanaksız hale gelmiştir. Bunda da Sabbatius ile ilgili alınan en son kararın rolü büyük olmuştur. Zira çıkan karara göre, Sabbatius ancak piskopos olmaktan vazgeçtiği takdirde, Paskalya yortusunun bölge kilisesinin belirlediği herhangi bir tarihte kutlanabileceği ilan edilmiştir. (Sokrates, 5. 21) (Sozomen, 7. 14 - 15) Sabbatius ve onun ayrılıkçı taraftarları sonuçta Konstantinopolis'teki ana akım kiliseye meydan okumuşlardır. Daha sonra bu gruba başkentte bizzat hemen aşağıda değinilecek olan piskopos Sisinnius liderlik etmiştir. Sabbatius ve Sissinius'a ilaveten, teolojik görüşleri tam olarak bilinmese de aynı yıl Novatianus cemaatinin piskoposu olarak görev yapan Chrysanthus gibi kimi diğer din adamlarının da bu dönemlerde başkentteki varlıkları bilinmektedir. (Hunt, 2007, s. 266)

V. yüzyılda başkentteki Novatianusçu piskoposların bazılarının yönetim tarzları ve kişilikleri kadar, yaşam biçimleri de kayıtlarda yerlerini almıştır. Genelde Novatianusçu din adamları arasındaki görüş, hayatı olabildiğince sade şekilde yaşamak yönünde olmuştur. Piskoposlar yalınayak gezebilir, sadece tek bir kıyafet giyerler ve vücutlarında acıyı hissedebilecek şekilde en sert orucu tutabilirlerdi. (Sokrates, 1853, 4; 9) Örneğin, V. yüzyılda yaşamış Novatianusçu piskopos Paul, hiç et yemeden, çok az zeytin yağı veya şarap ile beslenirken, adeta bir keşiş gibi yaşamıştır. (Sokrates, 1853, 7; 17) Hareketin çileci tarafı, tutucu din adamları ile birlikte diğer müritlere de uzanmış, özellikle yeniden evlilik yasaklanmıştır. (Epiphanius, 2013, 59; 6) (Mitchell, 1993, s. 97) Ancak böylesi münzevi yaşamlara zıt

hayat süren istisnai bir piskopos da vardı. Kendisi, 395 yılından 407 yılına kadar piskoposluk yapmış olan serkeş olarak nitelendirilen piskopos Sisinnius idi. Ana akım kilisedeki meslektaşı John Chrysostom'un ağırbaşlı tavırlarına tezat oluşturacak şekilde Sisinnius, lükse ve yiyeceğe düşkün, günde iki kere banyo yapacak kadar rahat, gösterişli beyaz kıyafetler giyen, keskin ve zeki bir dile sahip bir din adamıydı. En ilginç yanlarından birisi de başkentteki uyumlu sürece rağmen, Novatianusçu cemaat içinde ciddi şekilde ayrılığı kışkırtmasıydı. (Sokrates, 1853, 6; 22) (Sozomen, 1855, 8; 1) (Mitchell, 1993, s. 96)

Söz konusu piskopos Sisinnius, kıvrak zekasından dolayı da bir kere imparatorun huzuruna çıkmıştır. Olay şöyle gelişmiştir. Novatianusçu piskopos Agelius, o dönem zaten itibarsız olan Ariusçuluk ile ilgili bir tartışma yapmak ve böylece Ariusçuluğun ne kadar seviyesiz bir inanç olduğunu göstermek için imparator Theodosius tarafından davet edildiğinde, kendisi gelmeyi reddetmiş ve kendi yerine zeki bir rahip olan Sisinnius'u göndermiştir. (Sokrates, 1853, 5; 10) (Sozomen, 1855 7; 12) Başka bir deyişle V. yüzyılda Novatianusçu din adamları imparatorun huzuruna çıkabilmiş, devlet cemaati tanımaya devam etmiştir.

Aslında teolojik açıdan karmaşık dogmalar içermeyen (Sokrates, 1853, 5; 10) (Sozomen, 1855 7; 12) Novatianusçu cemaatin bazı üyeleri V. yüzyıl başlarında ana akım kiliseye geçme eğilimleri göstermeye başlasalar da kendilerini bir arada tutan eski ilkelerini hatırlayan cemaatin daha tutucu kardeşleri kendi yollarından asla ayrılmamışlardır. (Sokrates, 1853, 2; 38) Bu yüzyılın ilk yarısında yönetimde bulunmuş II. Theodosius döneminde (408 - 450) dindar bir imparatorun rehberliğinde kilise ve devletin uyum içinde olduğunu aktaran Socrates'i temel alırsak, Novatianusçuların iktidar ve ana akım kilise ile uyum içinde oldukları anlaşılmaktadır. Zira kendisi de olasılıkla Novatianus taraftarı olan kilise tarihçisi Socrates, hayli uzlaşmacı bir bakış açısıyla kaleme aldığı eserinde politik ve dinsel iktidarın bu tür akımlarla uyumlu bir birlikteliğinin altını çizmektedir. (Mitchell, 2016, s.410) Bununla birlikte 420'lere tarihlenen bir olayda, Novatianusçuların bir önceki yüzyılda başlayan bölünme süreçlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Sokrates, bu yıllarda "*Konstantinopolis'in güney eteklerinde bulunan ayrılıkçı bir Novatianus kilisesinde, rakip Novatianus piskoposunun ve din adamının binaya yürüdüğü söylentisinin tetiklediği şeytani bir panik sonucu, yetmiş kişinin ezildiğini?*" yazmaktadır. (Socrates, 1853, 7; 5) (Brown, 2007, s. 648)

Kendi aralarındaki bölünme ve iktidarın Novatianusçulara karşı geliştirmiş olduğu olumlu bakışa rağmen, aynı yıllarda rakip piskoposların bu cemaat ile hiç de iyi geçinmedikleri ve Novatianus yandaşlarının başka Hıristiyan cemaatler ile mücadele içinde olduğu görülmektedir. Örneğin 412 yılında İskenderiye patriği olan Cyrillus, Hıristiyan grupları bir araya getirme politikasını gerçekleştirmeye çalıştığı sırada, paganlara ve Yahudilere karşı ciddi bir düşmanlık ortaya koymuştur. Üstelik kendi yandaşlarını sadece bu gruplara karşı değil, kentte bulunan Novatianusçulara karşı da kışkırtmıştır. Üstelik bütün Novatianusçu kiliseleri kapattırılmış, cemaatin mallarına da el koydurmuştur. Ancak kısa süre sonra vali olaylara müdahale etmiş ve kentin düzenini koruma adına Novatianus taraftarları da olmak üzere diğer gruplara karşı daha ılımlı bir politika izlemiştir. Benzer şekilde 428 yılında Constantinopolis Kilisesi piskoposluğuna atanan Antakya kökenli Nestorius, kiliseyi merkezleştirme çabaları sırasında ayrılıkçı Novatianusçulara karşı imparatorun kendisine destek talebinde bulunurken karşılığında imparatora cenneti ve Sasanilere karşı zafer vaat etmiştir. Nestorius, sapkın olarak gördüğü diğer mezheplerle birlikte Novatianusçular üzerinde de şiddet eylemleri

gerçekleştirilmesi için özellikle çaba sarf etmiş ve imparatoru sapkınlara karşı daha sert yasalar çıkarmaya teşvik etmiştir. (Schaff, 1997, s. 618 - 805) Her şeye rağmen imparator II. Theodosius'un böylesi sert girişimlere izin vermediği bilinmektedir. (Socrates, 1853, 7; 14) (Kaçar, 2009, s. 133 - 138) Buna göre neredeyse aradan bir yüzyıl geçmiş olmasına rağmen Konstantin döneminden beri Novatianusçulara karşı kentlerde izlenen politikanın bir şekilde devam ettirildiği, ana akım kilise karşısında bu cemaate biraz daha ayrıcalıklı davranıldığı gözlemlenebilmektedir.

Novatianusçuluk ile ilgili olarak bir önceki yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkmış olan *quartodecumani* (On Dörtçüleri) hareketi 431 yılında Efes'te toplanan konsilde bir kez daha gündeme getirilmiştir. Konsilde bulunan monofizit temsilciler, Lydia bölgesindeki Philadelphia'ya (Alaşehir) gönderilen elçilerden bazı raporlar aldıklarını söylemişlerdir. Bu raporlara göre söz konusu bölgedeki eski "On Dörtçü" mensupların ana akım kilise içinde olup olmadıkları hususunda ifadelerinin alındığı belirtilmektedir. (Mitchell, 2016, s. 344) Yani iktidarın kiliseyi merkezileştirme çabaları alabildiğine sürdürülmüştür.

Novatianusçuluk ile ilgili bilgi veren Hıristiyan yazarlar, Phrygia'daki güçlü Novatianusçu harekete de gönderme yapmaktadırlar. Örneğin V. yüzyılda başkent Konstantinopolis'ten Cotiaenum'a, buradaki merkezi dinsel yapı ile ilgilenmek için gönderilen dört adayın, yerel halk tarafından katledildiği bilinmektedir. (Mitchell, 1993, s. 103) Bunun yanında Sokrates'in not ettiği son Novatianusçu piskopos, 458 yılında Phrygia Tiberiopolis'teki görevinden alınarak Konstantinopolis'e atanmış Marcion olmuştur. (Socrates, 1853, 7; 46) Diğer bir deyişle V. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun iç bölgelerinde Novatianus hareketi varlığını sürdürmeye devam etmiştir. VI. yüzyıldaki gelişmeler, Novatianusçuluk ile ilgili bilgilerin olduğu son dönemi kapsamaktadır. Bu yüzyıldaki Novatian yerleşimlerinin en büyüklerinden birisi olan Cathari manastırı 571 yılında, Yalova'nın yaklaşık otuz kilometre batısında kurulmuştur. Benzer şekilde bu bölge içerisinde ikinci Novatian sinodu toplanmıştır. (Mitchell, 1993, s. 99) Ama her şeye rağmen ana akım kiliseye bağlılıklarından dolayı Novatianusçular, en azından kentlerde, zamanla tamamen bu kilise altında birleşmişlerdir. (Sozomen, 1855, 4; 20) (Mitchell, 1993, s. 97)

Sonuç olarak şu söylenebilir ki bütün dinsel akımlar büyük ya da küçük grup fark etmeksizin, tarihsel süreçte iktidarların tutumuna göre, kendi teolojilerinde çeşitli farklılıklara giderek bölünmüşlerdir. Bunlardan bazıları sisteme (iktidarın belirlediği inanca) dâhil olurken, bazıları bu durumu kabul etmediği için çeşitli baskılar görmüş ya da mücadele etmiş ve merkezden uzaklaştıkça "iktidarın tarihi" tarafından göz önünde bulundurulmamışlardır. Bu bağlamda Novatianusçuluk hareketi, yayılım alanlarına yani, "kentlere" ve "kırsal alanlara" göre iki şekilde değerlendirilmelidir. Özellikle başkent Konstantinopolis olmak üzere kentlerdeki gelişimi şu şekilde olmuştur. Önce III. yüzyılda pagan Roma'nın zulüm dönemi süreci yaşanmıştır. Bu süreçte söz konusu hareketi başlatan ve dolayısıyla zulüm gören bir kahraman etrafında gerekli teolojik (ideolojik) alt yapı hazırlanmıştır. İkinci aşamada IV. yüzyıldaki gelişmeler gelmektedir. Buna göre iktidar tarafından meşrulaştırılan Hıristiyanlık ile birlikte, Novatianusçuluk hareketi de toplumsal yapıda kendine yer edinme çabası içine girmiştir. Son aşamada, yani V. yüzyılda ise karşılıklı tavizlerle Novatianusçuluk sisteme entegre edilmiştir.

Kırsal alanlardaki gelişim ise kentlerdeki süreçten farklı gerçekleşmiştir. Kırsal bölgeler için birinci aşamada, yani III. yüzyılda bir belirsizlik vardır. Bu durum şöyle de okunabilir. Henüz

kentlerdeki entelektüel altyapısı tamamlanmadığından, hareketin etkisi kentten kırsala ulaşamamıştır. IV. yüzyılda merkezi iktidar her anlamda kontrolü ele geçirmek isteyince, merkezileşmeye karşı kırsaldan bir tepki yükselmiş ve burada yaşayan halk açısından teolojik (ideolojik) dayanak noktası geçmişteki köklü inançlar olmuştur. İktidar açısından ayrılıkçı hareket olarak görülen bu zihniyet, lokal açıdan sosyopolitik ve sosyokültürel varlığı korumak şeklinde algılanmıştır. (Bu durum başka bir yazının konusu olacak kadar geniştir.) Nitekim kırsalda yazıtların hemen hemen tamamının bu yüzyıla karşılık gelmesi tesadüf olmasa gerektir. Üçüncü aşamada, yani V. yüzyıldan itibaren merkezden gelen baskının artması sonucu kırsaldaki tepkisel hareket yavaş yavaş kaybolmuştur. Bu kayboluş tamamen sessizliğe bürünme, yani dönem kaynakları tarafından dikkate alınmama şeklinde yorumlanabileceği gibi, kendini sisteme uydurma olarak da düşünülebilir. Ancak altı çizilmesi gereken husus, din ile siyasetin iç içe geçmesi açısından Akdeniz havzasındaki doğu ve batı kültürlerinin birbirlerine yakınlaşmaya başladıkları bu dönemde Novatianusçuluk, özellikle IV. yüzyıl olmak üzere örgütlenmesinin önemli bir kısmını Anadolu'da gerçekleştirmiş, iktidarın belirlediği inanç sistemi içerisinde Hıristiyanlığa kendinden bir şeyler katarak resmi söylemde kaybolmuştur.

KAYNAKÇA

Filolojik Kaynaklar

Cyprian, (1868), *The Epistles of S. Cyprian*, Oxford, J. Parker.

Epiphanius, (2013), *The Panarion of Epiphanius of Salamis: Books II and III. De Fide*, (F. Williams çev.), Leiden, Brill.

Eusebius, (1890), *Church History*, P. Schaff, (Ed.), New York, Christian Literature.

Sokrates, (1853), *History of the Church*, London. H. G. Bohn.

Sozomen, (1855), *History of Church: From AD. 324 to AD. 440*, (E. Walford, çev.), London.

Modern Araştırmalar

Anatolios, K. (2008), "Discourse on Trinity", A. Casiday - F. W. Norris (Ed.), *The Cambridge History of Christianity: Constantine to 600*, (s. 431 - 459), Cambridge, Cambridge University.

Bianchi, U. - Gothoni, R. (2005), "Confession of Sins", L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion*, vol. III, (s. 1893 - 1899), Detroit, Thomson Gale.

Bihlmeyer, K. – Tuchle, H. (1971), *I. ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık*, (A. Göral, çev), İstanbul, Güler.

Boojamra, J. L., (2005), L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion*, vol. XII, (s. 8154 - 8159), Detroit, Thomson Gale.

Brown, P. "Christianization and Religious Conflict", *The Cambridge Ancient History*, P. Garnsey - A. Cameron (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Late Empire A.D. 337 - 425*, (s. 632 - 664) vol. XIII, Cambridge, Cambridge University.

Calder, W. M. (1928), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. I, London, Manchester University.

Calder, W. M. (1956), *Monumenta Asiae Minoris Antiqua*, vol. VII, Manchester, Manchester University.

Clarke, G. (2007), "Third Century Christianity", *The Cambridge Ancient History*, A. K. Bowman - P. Garnsey, A. Cameron (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire A.D. 193 - 337*, (s. 589 - 671), vol. XII, Cambridge, Cambridge University.

Granfield, P., "Papacy", L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion*, vol. X, (s. 6965 - 6976), Detroit, Thomson Gale.

Hall, S. G. "Ecclesiology forged in the wake of persecution", M. M. Mitchell - F. M. Young (Ed.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*, (s. 470 - 483), Cambridge, Cambridge University.

Haspels, C.H.E. (1971), *The Highlands of Phrygia: Sites and Monuments*, I -II, Princeton: Princeton Univ.

Hunt, D. (2007), "The Church as a Public Institution", *The Cambridge Ancient History*, P. Garnsey - A. Cameron (Ed.), *The Cambridge Ancient History: The Late Empire A.D. 337 - 425*, (s. 238 - 276) vol. XIII, Cambridge, Cambridge University.

Kaçar, T. (2009), *Geç Antikçağda Hıristiyanlık*, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat.

Klinger, E. (2005), "Vows and Oaths", L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion*, vol. XIV, (s. 9639 - 9643), Detroit, Thomson Gale.

Marjanen, A. - Luomanen P. (Ed.), (2005), *A Companion to Second Century Christian 'Heretics'*, Leiden, Brill.

Michel, T. (1992), *Hıristiyan Tanrıbilimine Giriş*, İstanbul, Orhan.

- Mitchell, S. (1993), *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, C. II, Oxford, Oxford University.
- Mitchell, S. (2016), *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi, MS. 284 – 641*, (T. Kaçar, çev), Ankara, TTK.
- Mudge, L. S. (2005), “Church: Ecclesiology”, L. Jones (Ed.), vol. III, *Encyclopedia of Religion*, (s. 1770 - 1777), Detroit, Thomson Gale.
- Norris, F. W. (2008), “Greek Christianities”, A. Casiday - F. W. Norris (Ed.), *The Cambridge History of Christianity: Constantine to 600*, (s. 70 - 117), Cambridge, Cambridge University.
- Odahl, C. M. (2004), *Constantine and the Christian Empire*, London, Routledge.
- Panagiotis, C. C. (2005), “Cyprian”, L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion*, vol. III, (s. 2112 - 2114), Detroit, Thomson Gale.
- Schaff, P. (1997), *History of the Christian Church*, (2. baskı), Washington, Oak Harbor.
- Stephenson, P. (2011), *Büyük Konstantin*, (G. Ergin, çev.), İstanbul, İş Bankası.
- Uthemann, K. H. (2008), A. Casiday - F. W. Norris (Ed.), *The Cambridge History of Christianity: Constantine to 600*, (s. 460 - 500), Cambridge, Cambridge University.
- Vinzent, M. (2006), “Rome”, M. M. Mitchell - F. M. Young (Ed.), *The Cambridge History of Christianity: Origins to Constantine*, (s. 397 - 412), Cambridge, Cambridge University.

Kıbrıs'ta Gıda Fiyatları (XVII-XIX yüzyıl)

Adem KARA*

Giriş

Osmanlı Devleti'nin iktisadî ve sosyal yapısının daha anlaşılabilir olması için Osmanlı ülkesinde fiyat hareketlerinin incelenmesinde fayda vardır. Coğrafi konumu ve geleneksel esnaf teşkilatının bulunması sebebiyle Osmanlı'daki değişimi gözlemek bakımından Kıbrıs Şehri'nde de fiyat hareketlerinin ele alınması ve ortaya çıkan sonuçların Anadolu ve diğer Osmanlı kentleriyle karşılaştırılması, Osmanlı ülkesi genelindeki ekonomik durumun anlaşılmasında kolaylık sağlayacaktır.

1. Kıbrıs'ta Fiyatlar:

Osmanlı Devleti fiyat politikasını belirlerken, iki yol izlemiştir. Birinci olarak narh ve mubayaa meselesinde olduğu gibi umumu ve devleti ilgilendiren konularda müdahaleci tavır takınmıştır, ikinci olarak ise fiyatların belirlenmesini tarafların isteğine bırakarak serbest bir tavır almıştır. Böylece ilkinde fiyatlar örfi hukukun etkisinde, ikincisinde ise şer'î hukukun etkisinde kalmıştır.¹

Osmanlı merkezi yönetimi temel amacı adalılar, Müslüman ve gayrimüslim ayırımı yapmaksızın, bu sıkıntılarını kurtarmak, kısacası adanın iâşe sistemini düzenli hale getirmektir. Bunun için ciddi tedbirler fetihten hemen sonra uygulamaya konuldu. İmparatorluğun diğer yerlerinde yapıldığı gibi, Osmanlı ve İslam kanunlarını uygulamayı görev bilen muhtesib adında bir görevli Lefkoşa şehrine tayin edilmişti. Onun asıl vazifesi adada şeriati yaymak, doğru yoldan çıkanları ve şiddete başvuranları ıslah etmek, Hz. Muhammed'in sünnetini canlandırmak, bidati kaldırmak ve İslam dinini adada sağlamlaştırmaktır. Bu genel görevlendirme içinde onun özel vazifesi ada halkını muhtekirlerin elinden korumaktır. Kısacası pazara satış için getirilen her türlü malın kalitesini, ölçüsünü, ayarını denetlemektir. Esnaf loncalarının faaliyetlerini ve tacirlerin terazileri, esnafın standartlara uygun mal üretip üretmediklerini kontrol etmektir. Adaya giren çıkan bütün ticari emtiadan kanunen muhtesip sorumluydu. Malların fiyatlarını belirlemek ve onların pazarlarda yüksek fiyatlardan satılmasını önlemek, memnu metanın pazarlarda alenen satılmasını önlemek, onun temel görevlerinden biriydi. Muhtesip, kendisine itimat edilir, Müslüman erkekler arasından Lefkoşa Şer'i Meclis tarafından görevlendirilmiş Müslüman bir kişiydi. Yetkilerini Lefkoşa kadısının başkanlığında çalışan Lefkoşa Şer'i Meclis'nden almaktaydı. Kanunen kendisine Şer'i meclis tarafından denetleme yetkisi dışında cezalandırma yetkisi verilmişti.²

* Doç. Dr. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Bolu, Türkiye, ademkara19@gmail.com

¹ Mustafa Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", *Bellekten*, LV/212, Ankara 1991, s. 91-92.

² M. Akif Erdoğan, "The Servants and Venetian Interest in Ottoman Cyprus in the Late Sixteenth and the Early Seventeenth centuries", *Quaderni Di Studi Arabi*, 15, supplemento, Venezia 1997, s. 108.

Lefkoşa muhtesibin en önemli görevi fiyatları belirlemek, ölçü ve tartı aletlerini denetlemektir. Bilindiği gibi, adalıların en çok tükettikleri gıda hububatıdır. Adanın hemen her köyünde iklimin elverdiği ölçülerde buğday ve arpa ziraatı yapılmıyordu. Ancak, adada üretilen hububat ada halkına yetmemekteydi. Özellikle adada görev yapan askerler zaman zaman hububat kıtlığıyla karşılaşabiliyorlardı. Devlet bu tehlikeyi önlemek için Lefkoşa şehrinde bir hububat ambarı yaptırmış ve içeri sürekli hububatla dolu tutar hale gelmişti. Ambarda bazen hububat çürümeye başladığı zaman hububatın çıkarılması gerekirdi³.

Muhtesibin başka görevlerinden biri de adada enflasyonu yükseltmemektir. Zaten, fethinden sonraki yıllarda Anadolu için cazibesini epeyce kaybetmiş olan adada enflasyon eğer artarsa adalıların adayı terk etmesi ve resmi iskân politikasının başarısız kılması mümkündür. Fiyatları mümkün olduğu ölçülerde dengeli tutmak muhtesibin görevidir⁴.

Muhtesibin hazırladığı fiyat listelerine göre Lefkoşa pazarında çok çeşitli gıda maddeleri satılmaktaydı. Kavun, karpuz, armut, erik, hıyar, kabak, fındık, elma, incir, ayva, şeftali, hurma, nar, limon, lahana, şalgam, badem, havuç, nohut, nişasta, mercimek, kadayıf, kaymak, leblebi, süt, tulum peyniri, tahin, tereyağı, baş peyniri, susam yağı, Karaman yağı, kaysı, ceviz, iğde, mum, fındık, kestane, kızılıçık, sırlağan yağı, keten, havyar, süt, ahlat armudu, dağ armudu, lahana, biber, zafiran, mastaki, kimyon, anason, çörekotu, tarçın, yaprak kına, tuzlu balık, yılan balığı, kefal gibi gıda maddelerini Kıbrıs pazarlarında bolca bulmak mümkündür. Bunların bir kısmı adada üretiliyor ya da yetiştiriliyor, bir kısmı ise ada dışından ihraç ediliyordu. Buğday meselesinde adanın kendi kendine zor yettiğini sürsat emirlerinden anlamaktayız.⁵

3. Gıda ve Yiyecek Fiyatları:

Sicil kayıtlarından Kıbrıs'ta pek çok ürün çeşidinin bulunduğu görmek mümkündür. İncelediğimiz döneme ait defterlerde pek çok ürün çeşidine dair sayısız belgeye erişmemiz mümkün olmuştur. Burada belli başlı ürünler ve bunların fiyatlarını vermekle yetineceğiz. Bu başlık altında vereceğimiz bilgiler muhtelif Kıbrıs Şeriyeye Sicil defterlerinden istifade edilerek buraya nakledilmiştir.

Belgelerde bir malın cinsine bir kıyye ya da bir adedinin birim fiyatı yazılmıştır. Yine bir narh dönemi içerisinde malın fiyatına uygulanan zam veya tenzil çoğunlukla tarihi de zikredilmek suretiyle bu listelerde belirtilmektedir. Muhtesibin çarşı pazarda satışa sunulan her türlü mamulün fiyatını denetlemektedir. Bazı durumlarda aykırı davranışların ortaya çıktığı, narha uygun olmayan satışların önlenmesi adına tedbirler alındığı ve bunların mahkeme marifetiyle sorgularının yapıldığını görmekteyiz. Elimizdeki belgelerden hareket ederek yıl bazında bu fiyat değişimlerinin tespiti yanında ortaya çıkan değişimlerin sebepleri üzerinde de fikir yürütmemiz gerekmektedir.

Kıbrıs'ta, pazar ve çarşılarında gıda üzerine pek çok çeşit ürünün bulunduğunu görmek mümkündür. Bu ürünlerin narhları, muhassıl, miralay, defterdar ve ihtisab emini tarafından

³ M. Akif Erdoğan, "Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adasında Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, 13-17 Kasım 2000*, haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi yayını, s. 246.

⁴ M. Akif Erdoğan, "A.g.tebliğ", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*, s. 247.

⁵ M. Akif Erdoğan, "Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus from the Evkaf Archives in Nicosia city (February 1606- March 1609)", *Epetrida*, XXV, Lefkoşa 1999, 159.

belirlenmektedir. Yine ahalinin ileri gelenlerinin de görüşlerinin alındığını belgelerde görmek mümkündür.

Pazarlarda sebze olarak; bögürlice, lahana, biber, soğan, pancar, patıcan, bamya, kabak, sarımsak, salatalık, pırasa, ıspanak, havuç, limon ve marul gibi ürünler yer almaktadır. Bakliyat olarak, bulgur, pirinç, nohut, mercimek, bakla, kişniş. Meyve olarak; incir, erik, kavun, karpuz, üzüm çeşitleri, ayva, zerdali, kayısı, elma, armut, nar. Kuruyemiş olarak ise; badem, ceviz, fındık, leblebi, hurma. Ayrıca bunlar dışında her çeşit zeytin yağı, pekmez, yoğurt, balık, sucuk, peynir çeşitleri, değişik içli börekler, pastırma ve kadayıf gibi ürünler satılmaktadır.

XVII ve XVIII. yüzyılda fiyatların normal akışında çok küçük oynamalarla değişmediği görmekte birlikte 1725⁶ ve 1789⁷ yıllarında bazı ürünlerde %100'e varan değişimler dikkat çekmektedir. Hatta 1789'da pirinç bulunmadığı kaydı düşülerek dışarıdan alınan bedel üzerine bir akçe narh verilmiştir. 1798 sonrası sicillerde ürünlerin alım ve satım fiyatları birlikte verilmeye başlanmıştır.

XIX. yüzyıla geldiğimizde ise fiyatların daha fazla dalgalandığını görmekteyiz. Mesela bulgur 1807'de⁸ 1 kıyyesi 6 para, 1816'da⁹ 18 para, 1818'de¹⁰ 14-15 para, 1824'de¹¹ 14 para, 1832'de¹² 7 kuruş, 1839-40'da¹³ 36-40 para, 1847'de¹⁴ 1849'da¹⁵ 28 paradır.

Pirinç 1807'de 1 kıyyesi 25 para, 1808'de¹⁶ 18 para, 1816'da 26 para, 1818'de 22-24-26 para, 1824'de 27 para, 1832'de 56 para, 1839-40'da 96-104 para, 1847'de¹⁷ 7 guruş 6 paradır.

Nohut 1807'de 1 kıyyesi 10 para, 1808'de 10 para, 1816'da 16 para, 1818'de 12-14 para, 1824'de 18 para, 1832'de 20 para, 1839-40'da 40-56 para, 1847'de 7 guruş 2 para, 1849'da 40 paradır.

Soğan 1807 de 16 adedi 1 para iken 1808'de 1 kıyyesi 2 para, 1816'da 3 para, 1818'de 2-3 para, 1832'de 6 para, 1839-40'da 7-8 para, 1847'de 1guruştur.

Yoğurt 1807'de 1 kıyyesi 10 para, 1808'de 4 para, 1816'da 6 para, 1818'de 8 para, 1841'de¹⁸ 28 paradır.

Ekmeğin 1807'de 120 dirhemi 2 para, 1808'de 116 dirhemi 2 para, 1816'da 80 dirhemi 2 para, 1818'de 65 dirhem 2 para, 1832'de 80 dirhem 4 para, 1839-40'da 1 kıyye 25 para, 1849'da 93 dirhem 6 paradır. Hellim 1807'de 1 kıyyesi 14 para, 1808'de 24 para, 1816'da 36 para, 1818'de 30-36 para, 1832'de 60 para, 1841'de¹⁹ 5 guruştur.

Sadece birkaç ürün örneğinden hareket ederek baktığımızda bile pek çok çıkarımda bulunmamız mümkündür. Ekmeğin fiyatının arttığı ve gramının düştüğü, bulgurun yarma bulgur

⁶ KŞS, 12, Hüküm 354-356, Tarih: 1 Muharrem-29 Zilhicce 1137 (20 Eylül 1724-8 Eylül 1725), 24 Rebiulahir 1139 (19 Aralık 1726).

⁷ KŞS, 19, Hüküm:300, Tarih: 1 Muharrem 1204 (21 Eylül 1789), s.148.

⁸ KŞS, 26, Hüküm: 50, Tarih: 23 Muharrem 1222 (2 Nisan 1807), s.25.

⁹ KŞS,29,Hüküm:117, Tarih: 29 Şaban 1231 (25 Temmuz 1816), s.64.

¹⁰ KŞS,30, Hüküm:72, Tarih: 21 Muharrem 1234 (20 Kasım 1818), s.20.

¹¹ KŞS,31, Hüküm:5, Tarih: 25 Şaban 1239 (25 Nisan 1824), s.1-A.

¹² KŞS, 1-B, Hüküm 138, Tarih: 7 Şaban 1247 (11 Ocak 1832), s.81.

¹³ KŞS,38, Hüküm:38, Tarih: 1 Receb 1255 (10 Eylül 1839), s. 52.

¹⁴ KŞS,41, Hüküm:88, Tarih: 2 Rebiülâhir 1263 (2 Mart 1847), s.66.

¹⁵ KŞS,42, Hüküm:47, Tarih: 8 Şaban 1265 (29 Haziran 1849), s.21.

¹⁶ KŞS,26, Hüküm:185, Tarih: 23 Rebiülahire 1223 (18 Haziran 1808), s.90.

¹⁷ KŞS,41, Hüküm:88, Tarih: 2 Rebiülâhir 1263 (2 Mart 1847), s.66.

¹⁸ KŞS,38, Hüküm:232, Tarih: 1 Cemaziyelevvel 1257 (21 Haziran 1841), s.199.

¹⁹ KŞS,38, Hüküm:238, Tarih: 1 Ağustos 1257 (13 Ağustos 1841), s.203.

olarak pazara girmesi, bazı ürünlerin farklı kalitede ve fiyatlarla tezgâhlarda yerini alması gibi somut durumlar söz konusudur. Bu sürecin devletin içinde bulunduğu süreçle yakından alakalı olduğu ve Kavalalı isyanı ve balkan devletleri ile mücadele edilen süreçte fiyatların yaşanan kıtlık sebebi ile yıl içinde dahi farklılıklar gösterdiğine şahitlik etmekteyiz.

XIX. yüzyılın ortalarında ekonomide yaşanan sıkıntılar ve peyda olan sorunların çarşı pazarda da açıkça ortaya çıktığı görülmektedir. 1840 yılında Kıbrıs Muhassılı Mehmed Talat Efendi'nin, pazar yerlerinde satılmakta olan erzak ve meyveye konan narhın korunması ve narhdan fazlasına satış yapan esnafa verilecek cezalar hakkında görevlilere ve esnaf temsilcilerine bir buyruldu yollamıştır. Alınan tüm önlemlere karşın Pazar esnafı içinde belirlenen narhların dışında fiyatların oluştuğu ve buna karşı tedbir alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu şekilde belirlenen fiyatlar üzerinde satış yapanların tayin edilecek casuslar vasıtası ile belirlenerek, emre uymayanların önce uyarılmaları, ikinci seferde 10 gün hapis cezası üçüncü kez aynı suç olursa 1 ay hapis ile cezalandırılmaları istenmiştir. Eğer dördüncü kez şahıs bu eylemde devam ediyorsa esnafıktan çıkarılması kararlaştırılmıştır. Yine 1839-41 yıllarında sıkça bazı tüketim maddelerinde narh belirlemesine gidilmiş olması da kayıtlara geçmiştir. Bu dönemi içeren 38 numaralı sicilde pazar yerlerinde satılmakta olan çeşitli gıda maddelerine verilen narh 32 kez yeniden belirlenmek zorunda kalmıştır ki bu durum yaşanan sorunu açıkça ortaya koymaktadır. Fiyatı devamlı gündeme gelen ürünler ise ekmek, zeytin, zeytin yağı, bulgur, soğan, sabun, nohut, tuz, yağ mumu, kömür, şeker odun, arpa, saman, un, piriç yer almaktadır. Bu tarihler itibariyle artık pazarda yarma bulgurun satışa girdiği de başka bir ayrıntıdır.²⁰

Sonuç

Osmanlı devletinin egemenliğinin hakim olduğu bu dönemde Kıbrıs pek çok ürün ve bunlarında pek çok çeşidine sahip görülmektedir. Hem yöresel ürünler hem de dışarıdan gelen ürünler Kıbrıs pazarlarında yer alabilmektedir.

Fiyatların incelediğimiz dönemde dikkate değer bir artış gösterdiğini söylememiz mümkün görünmemektedir. İncelediğimiz yüz elli beş yıllık zaman diliminde ürünlerin fiyatları pek büyük bir değişikliğe uğramamıştır. Bazı ürünler kalitesi, menşei farklılıklarından dolayı farklı fiyatlarla karşılaşmaktayız.

Kıbrıs'ta dikkat çeken bir diğer husus fiyatların belirlenmesi konusuna gerekli intizamın gösterilmiş olduğudur. Ayrıca her meslek grubu bu narh belirleme sürecinde gerekli taahhütlerle kaliteli ve hilesiz ürün üreteceklerine dair teminat vermektedirler. Bu konudaki uyarılarında dikkate alındığı belgelere yansımıştır.

Lefkoşa Şer'i Mahkemesi tutanaklarından sağlanan bu dağınık bilgiler, adada esnaf ve zanaatkarların organizasyonunu açıklamamasına rağmen, fetihten hemen sonra, ada ekonomisinin Anadolu kökenli Müslümanların eline geçtiğini ortaya koymaktadır.

²⁰ KŞS,38, Hüküm:163, Tarih: 3 Zilkade 1256 (27 Aralık 1840), s.157.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Kıbrıs Şer'iyye Sicilleri

B. Kitap ve Makale

Erdoğan, M. A. (2000). "Osmanlı Hakimiyetinin İlk Yıllarında Kıbrıs Adasında Temel İhtiyaç Maddelerinin Fiyatları Üzerine", *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi*. Haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları: 245-264.

Erdoğan, M. A. (1997). "The Servants and Venetian Interest in Ottoman Cyprus in the late Sixteenth and the Early Seventeenth Centuries", *Quaderni Di Studi Arabi*, 15, supplemento, Venezia.

Erdoğan, M. A. (1998). "Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607)", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 12.

Erdoğan, M. A. (1999). "Unpublished Ottoman Documents on the History of Cyprus from the Evkaf Archives in Nicosia city (February 1606- March 1609)", *Epetrida*, XXV.

Jennigs, R. (1994). *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World -1571-1640*.

Küpel, Ö. (2000). "XIX. Yüzyıl Ortalarında Karahisar-ı Sahib'de Fiyatlar (1844-1854)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II-1.

Öztürk, M. (1991). "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlihi", *Belleten*, LV/212.

EKLER

EK:1

Sahife No: 21
Hüküm No: 47
Tarihi: 8 Şaban 1265 (29 Haziran 1849)

Sabun 1 aded 5,5 guruş	A'lâbeyâzReşid pirinci, 1 kıyye 2 guruş	Kırmızı piriñç 1 kıyye 70 para	Kahve 1 kıyye 6 guruş	Sâde yağ 1 kıyye 8 guruş, 10 para
Toz şekeri 1 kıyye 6 guruş	Kara biber 1 kıyye 6 guruş	Tuzla-kârihâs makarna, 1 kıyye 2 guruş	Kışniş 1 kıyye 64 para	Hâs şehriye 1 kıyye 2 guruş
Âdi şehriye 1 kıyye 60 para	Yerli aseli 1 kıyye 5 guruş	Karşı aseli 1 kıyye 3 guruş	Nohud 1 kıyye 40 para	Yerli böğrölce 1 kıyye 56 para
Karşı böğrölcesi 1 kıyye 40 para	Bulgur 1 kıyye 28 para	Mercimek 1 kıyye 40 para	Susam 1 kıyye 96 para	Bakla 1 kıyye 36 para
Badem 1 kıyye 100 para	Leblebi 1 kıyye 66 para	Hellüm 1 kıyye 120 para	Zeyt yağı 1 kıyye 216 para	Susam yağı 1 kıyye 240 para
Zeytun, 1 kıyye 64 para	Lahm, 1 kıyye 60 para	Yağ mumu, 1 kıyye 4,5 guruş		

Ekmekçiesnâfları:

Nân-ı hâss, 93 dirhem 6 para	Nân-ı âdi, 91 dirhem 5 para	Hâss çörek, 100 dirhem 5 para
---------------------------------	--------------------------------	----------------------------------

EK:2

Sahife No : 120
Hüküm No : 222
Tarihi : 29 Muharrem 1260 (19 Şubat 1844)

Nân, 1 kıyye 21 para	Gûşt, 1 kıyye 60 para	Erz, 1 kıyye 80 para	Revgan-ı sâde 1 kıyye 320 para	Zeytunyağı 1 kıyye 200 para
Nohud, 1 kıyye 40 para	Soğan, 1 kıyye 7 para	Tuz, 1 kıyye 7 para	Kömür, 1 kıyye 6 para	Yağmumu 1 kıyye 200 para
Yarma bulgur 1 kıyye 36 para	Sabun, 1 kıyye 240 para	Hatab, 1 çeki 9 guruş	Şa'ir, 1 kile 30 guruş	Saman, 1 kıyye 3 para

EK:3

Sahife No : 124				
Hüküm No : 227				
Tarihi : 4 Rebiulevvel 1260 (24 Mart 1844)				
Nân, 1 kıyye 24-23 para	Lahm, 1 kıyye 60-60 para	Erz, 1 kıyye 80-80 para	Revgan-ı sâde 1 kıyye 320-320 para	Zeytunyağı 1 kıyye 200-200 para
Yağmumu 1 kıyye 200- 200 para Fî Mart-Nisan sene [12]60	Sabun, 1 kıyye 240-240 para	Nohud, 1 kıyye 40-40 para	Soğan, 1 kıyye 8-10 para	Kömür, 1 kıyye 6 para
Tuz, 1 kıyye 7-7 para	Yarma bulgur 1 kıyye 36-36 para	Hatab, 1 çeki 360-360 para	Saman, 1 kıyye 3-3 para	Şa'ır 1 kile 40-32 guruş Nisan

EK:4

Sahife No : 159		
Hüküm No : 272		
Tarihi : 14 Şaban 1260 (29 Ağustos 1844)		
Harcîetmek, 1 kıyye 23 para	Hâsetmek, 1 kıyye 28 para	Lahm, 1 kıyye 60 para
Besilieti, 1 kıyye 80 para	Erz, 1 kıyye 80 para	Revgan-ı sâde, 1 kıyye 320 para
Zeytunyağı, 1 kıyye 160 para	Asel-iKıbrıs, 1 kıyye 160 para	Sabun, 1 kıyye 230 para
Hâmkahve, 1 kıyye 240 para	Şeker, 1 kıyye 220 para	Kara büber, 1 kıyye 240 para
Kuşüzümü, 1 kıyye 60 para	Badem, 1 kıyye 80 para	Fındık, 1 kıyye 80 para
Hâşşa'riye, 1 kıyye 80 para	Harcışa'riye, 1 kıyye 70 para	Soğan, 1 kıyye 5 para
Tuz, 1 kıyye 8 para	Kömür, 1 kıyye 9 para	Nohud, 1 kıyye 36 para
Bulgur, 1 kıyye 32 para	Tarhana, 1 kıyye 80 para	Hellüm, 1 kıyye 140 para
Bakla, 1 kıyye 20 para	Böğrölce, 1 kıyye 40 para	Mercimek, 1 kıyye 40 para
Leblebi, 1 kıyye 72 para	Dânehurma, 1 kıyye 80 para	Sirke, 1 kıyye 18 para
Harrûbpekmezi, 1 kıyye 36 para	Üzümppekmezi, 1 kıyye 48 para	Yağmumu, 1 kıyye 200 para
Tâzeüzüm, 1 kıyye 10 para	Tâzeincir, 1 kıyye 8 para	Kuru Lefkarainciri, 1 kıyye 40 para
Kuru Dağinciri, 1 kıyye 32 para	Gilanüzümü, 1 kıyye 48 para	Dağüzümü, 1 kıyye 36 para
Simit çörek, 1 aded 85 direm 8 para	Hâspeksimet, 1 kıyye 80 para, harcı 60 para	Kadâ'if, 1 kıyye hâs, 60 para harcı, 48 para
Bamya, 1 kıyye 10 para		

EK:5

Sahife No : 73				
Hüküm No : 116				
Tarihi : 13 Cemaziyelevvel 1160 (23 Mayıs 1747)				
Revgan-ı sâde yerli 1 kıyye 17 para	Revgan-ı sâde karşılı 1 kıyye 18 para	Karşüzümü 1 kıyye 4 para	Kışnic 1 kıyye 24 para	Nohud 1 kıyye 5 para
Sabun 1 kıyye 16 para	Kil 1 kıyye 3 para	Badem 1 kıyye 18 para akçe	Karşındığı 1 kıyye 7 para	Hurma 1 kıyye 36 para akçe
Leblebi 1 kıyye 8 para	Mercimek 1 kıyye 17 para	Bakla kıyye 2 para	Pirinç 4 para	Peynir 150 kıyye 15 akçe
Sirke 1 kıyye 1 para	Zift 1 kıyye 2 para	Bardak 2 aded 1 para	Sağırdesti 1 para	Kebirdesti 2 para
Esdamlı (?) 3 para	Kâse 4 akçe	Kabahasır 4 para	Dimi hasır 5 para	A'lâkörük 3 para
Esfelkörük 11 para akçe	Üzümbetmezi 1 kıyye, 4 para	Tuz 1 kafız, 5 para	Zeytûn 1 kıyye, 4 para	Sumak 12 akçe
Mislühüçitlemik				

EK:6

Sahife No : 103				
Hüküm No : 381				
Tarihi : 1 Şaban 1153 (22 Ekim 1740)				
Nânü'l-hâssi'l-hâssi- 1 aziz 60 dirhem meblağ 100	Harc-ı nân-ı aziz 1 dirhem 75 çürükakçe	Şirûgan 1 kıyye 1 meblağ 52	Asel-iKıbrıs 1 kıyye meblağ 40	Asel-i Anadolu 1 kıyye meblağ 25
Revgan-ı sâde 1 kıyye meblağ 90	Sabun-ı Remle 1 kıyye meblağ 80	Sabun-ı Kıbrıs 1 kıyye meblağ 60	Badem 1 kıyye meblağ 20	Fındık 1 kıyye meblağ 32
Mercimek 1 kıyye meblağ 10	Şa'riye 1 kıyye meblağ 20	Böğrölce 1 kıyye meblağ 15	Nohud 1 kıyye meblağ 15	Bakla 1 kıyye meblağ 8
Nişasta 1 kıyye meblağ 30	Kayısı 1 kıyye meblağ 45	Zift 1 kıyye meblağ 10	Sirke 1 kıyye meblağ 5	İncir 1 kıyye meblağ 10
Kına 1 kıyye meblağ 25	Leblebi 1 kıyye meblağ 24	Soğan 1 kıyye meblağ	Tuz 1 kıyye meblağ 2	Şem'-irevgan 1 kıyye meblağ
Kereviz 6 aded 1 bağ meblağ 1	Pazı 4 aded, 1 bağ meblağ 1	Ispanak 4 bağ meblağ 1	Başsoğan 13 aded meblağ 1	Sarımsak 8 adedmeblağ 1
Başlahanasi 1 kıyye meblağ 2	Pırasa 8 aded meblağ 1	Pancar 1 kıyye meblağ 3	Marul 5 aded meblağ 1	Ermenika 4 aded meblağ 1

Yoğurt 1 çanak meblağ 5	Süt 3 kıyye meblağ 15	Havuç 5 aded 1 bağ meblağ 1	Turp 2 bağ meblağ 1	Fî16 C. sene 1149
Kulakas 1 kıyye meblağ 8	Tere 2 bağ meblağ 1	Pirinç 1 kıyye meblağ 16	Asel-iKıbrıs 1 kıyye meblağ 40	Asel-i Anadolu 1 kıyye meblağ 30
Revgan-ı sâde 1 kıyye meblağ 80	Sabun-ı Remle 1 kıyye meblağ 75	Sabun-ı Kıbrısî 1 kıyye meblağ 56	Badem 1 kıyye meblağ 14	Fındık 1 kıyye meblağ 28
Mercimek 1 kıyye meblağ 10	Şa'riye 1 kıyye meblağ 19	Böğrölce 1 kıyye meblağ 15	Nohud 1 kıyye meblağ 14	Bakla 1 kıyye meblağ 8
Nohud 1 kıyye meblağ 20	Nişasta 1 kıyye meblağ 30	Hellüm 1 kıyye meblağ 20	Kayısı 1 kıyye meblağ 35	Zift 1 kıyye meblağ10
Sirke 1 kıyye meblağ 5	İncir 1 kıyye meblağ 10	Kına 1 kıyye meblağ 25	Leblebi 1 kıyye meblağ 24	Soğan 1 kıyye meblağ 3
Tuz 1 kıyye meblağ 2		Şem'-irevgan 1 kıyye meblağ		

(-----)	Sabun 1 kıyye	Üzüm 1 kıyye	Revgan-ı sâde 1 kıyye Kıymet 70	Asel 1 kıyye Kıymet 37
Badem 1 kıyye Kıymet 14	Fındık 1 kıyye Meblağ 25	Hurma 1 kıyye Kıymet 30	Leblebi 1 kıyye Kıymet 30	Güşt 1 kıyye Kıymet 15
Nohut 1 kıyye Kıymet 15	Mercimek 1 kıyye Kıymet 13	Nişasta 1 kıyye, Kıymet 40	Şa'riye 1 kıyye Kıymet 20	İncir-iKıbrısî 1 kıyye Kıymet 10
İncir-iKarşuyaka 1 kıyye	Peynir-ikelpe Meblağ	Lorpeyniri 1 kıyye	Karşuyakabaklası 1 kıyye Kıymet 10	Kıbrısbaklası 1 kıyye Kıymet 12
Kıl 1 kıyye Meblağ 15	Siyahüzüm- iKıbrıs 1 kıyye	Soğan 1 kıyye	Sarımsak 1 dizi	Sucuk-ı Karşuyaka 1 kıyye
Sucuk-ı Kıbrıs 1 kıyye	Köfter 1 kıyye	Hellüm 1 kıyye, Meblağ 20	Revgan-ı zeyt 1 kıyye Meblağ 40 ba'dehû 44, ba'dehû 48	Kızılüzüm 1 kıyye
Zeytun 1 kıyye Meblağ 16	Tahin 1 kıyye Meblağ 25	Tuz 1 kıyye Meblağ 2	Üzümpekmezi 1 kıyye Meblağ 16	Harnûbpekmezi 1 kıyye Meblağ 8
Kayısı- yıKarşuyaka 1 kıyye Meblağ 40	Şem'-iasel 1 kıyye Meblağ 241	Revgan-ı şem' 1 kıyye Meblağ 40	Lahm-ı hâdım 1 kıyye Meblağ 12	Lahm-ı keçivekancık 1 kıyye Meblağ 8, 10 Minvâl- imuharrerüzreverilmiştir.
Besilikoyunhâdımı 1 kıyye 3 para	Revgan-ı zeyt 1 kıyye 72 guruş Fî 14 Muharrensene 1137	Şirûgan 1 kıyye Meblağ 54 Fî 10 Safer sene 1137	Limason'dangelenasel 1 kıyye Kıymet 36 guruş Fî 14 Muharrensene 1137	Şirûgan 1 kıyye Kıymet 48, 52, 23

Şirûgan 1 kıyye Meblağ 44 Fî 5 Safer sene 1138	Revgan-ı zeyt 1 kıyye Meblağ 32 Fî 4 Rebi'ü'l-evvelsene 1138	Getürüpmahalledefürûhtiden 1 kıyye Meblağ 28
---	---	--

XIX. Yüzyılda İngiliz-Rus Münasebetlerinde Herat'ın Stratejik Önemi

Aysel ERDOĞAN*

Giriş

Rusya, XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'ye karşı Türkistan'da güçlü bir konum elde etmek adına İran'ı kullanma ve bu devlet üzerinden Afganistan başta olmak üzere Hindistan havalisinde problemler çıkmasını sağlayarak İngiltere'yi güç duruma düşürmeye çalışmıştır. İngiltere ise Rusya'nın İran ve Afganistan'ı kullanarak Türkistan'da hâkim olma stratejisi karşısında bu bölgede stratejik açıdan kendisi için önemli olan mevkiiler üzerindeki nüfuz alanını güçlendirme politikasını sürdürmüştür (Driault, 2010: 374-380). Bu noktada özellikle Herat meselesi, İngiltere'nin bu dönemdeki Türkistan politikasının önemli bir cephesini oluşturmuştur. Bu dönemde olaylar ağırlıklı olarak İngiltere, İran, Rusya, Fransa ekseninde şekillenmiştir. Herat meselesinin temelinde İran'ın yaşadığı sıkıntılı durumlar ve Osmanlı Devleti'nin de o zamanki şartlara göre iç ve dış problemlerle meşgul oluşu etkili olmuştur (Uluerler, 2015, s.807). Bu durum Batılı güçlerin savunmasız durumdaki bölgeyi kontrol altına alabilmek için mücadele etmelerine ve bölgenin ciddi sıkıntılar yaşamasına sebep olmuştur.

Herat'ın İngiltere'nin Türkistan politikasındaki yeri ve öneminin anlaşılabilmesi adına şehrin coğrafi konumu ve tarihi geçmişine kısaca baktığımızda; burasının konum itibarıyla kuzeybatı Afganistan'da yer alan, oldukça eski bir tarihe sahip bir şehir olduğu görülmektedir. Şehir, stratejik açıdan bulunduğu konumu ile her zaman dikkat çekmiştir. Herat, İslam devrinde gelişmeye başlamış olup tarih boyunca gerek ticari açıdan ve gerekse ilmi yönden yetiştirdiği ilim adamlarıyla tanınmıştır. Şehir, özellikle Timurular döneminde büyük gelişmeler göstermiştir. Genel itibarı ile Gazneli, Selçuklu, Gurlu, Moğol, İlhanlı, Timur devirlerinde Herat, bu havalide hâkim olan devletlerin ellerinde tutmak istedikleri yerlerin başında gelmiştir (Togan, 1997, s.429-440; Najimi, 1988, s. 19-29). Herat, bu konumu ile İngiltere'nin Türkistan politikasında ve Hindistan güvenliğini sağlama noktasında önemli bir rol oynamıştır. Kırım savaşı öncesinde imzaladığı anlaşma ile İran'ın bu savaşta tarafsız kalmasını sağlayan Rusya, aynı zamanda Osmanlı Devleti ile gireceği savaşta İngiltere'yi meşgul etmek için İran'ı Herat'ı almaya teşvik etmiştir (Karadeniz, 2009, s.58). Kafkaslar, İran ve Türkistan'da ele geçirdiği yerler ile nüfuzu Hindistan sınırına ulaşan Rusların ilk hedefinde Afganistan'ın batısında bulunan ve stratejik açıdan oldukça önemli olan Herat şehri yer almıştır. Bu şehrin Hindistan'a girmek isteyen ordular nezdindeki önemini iyi bilen İngilizler ise bu şehri korumak için ellerinden geleni yapmışlar, Herat; İngiltere ve Rusya arasında en büyük rekabetin yaşandığı şehirlerden biri olmuştur (Yazıcı, 2001, s.111). Bu dönemde İngiliz politikası ve İran'ın çıkarları karşılaşmış ve bu karşılaşmalarda Herat oldukça zarar görmüştür (Thornton, 1955, s.55). Nitekim XIX. yüzyılda Herat iç çekişmeler ile Rus ve İngiliz sömürge siyasetinin etkisi altında kalmıştır (Uslu, 1998, s.216).

* Dr. Öğrt. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Tarih Bölümü, ayselerdogan@osmaniye.edu.tr.

XIX. Yüzyılda İngiliz-Rus Münasebetlerinde Herat'ın Stratejik Önemi

XIX. yüzyılda Hindistan'a uzanan en uygun güzergâhın İran ve Herat olduğu anlaşılmaktadır. Herat'tan gelen yollardan birisi Kandahar, Kuetta ve Bolan Geçiti boyunca uzanmakta olup oradan İngiliz bölgesine geçmektedir. Bunun dışında da alternatif güzergâhlar bulunmaktadır. Bütün bu yollar yeterince kullanılabilir olmakla birlikte İngiltere, İran ya da Rusya'nın Herat'a yerleşmesinden oldukça tedirgin olmuştur. İngiltere, yalnızca Rus ilerleyişini durduracak güçte olmayışından değil aynı zamanda bu güzergâhların Ruslar için açılmasından da endişe etmiştir. Rusya'nın Merv yoluyla Herat'a ilerleme olasılığı İngiltere'yi faaliyet alanı ile ilgili sabit bir hat oluşturmaya zorlamıştır (Terentyef, 1876, s.82-83).

İngiltere'nin Herat konusundaki stratejisinde bölgeye göndermiş olduğu temsilcilerin raporları da etkili olmuştur. G. J. Alder'in, Arthur Conolly'nin Eylül 1830'da İngiltere üzerinden Afganistan boyunca Hindistan'a buradan Herat'a ulaşmasına kadar Herat'ın Hindistan savunmasındaki stratejik önemi konusunda kimsenin bir girişimi olmadığını söylediği belirtilmiştir. Ancak bu durumun doğru olmadığını belirten yazar hem Malcolm hem de Macdonald'ın Herat'ın Hindistan'ın anahtarı olarak oynadığı rolün farkında olduklarını vurgulamıştır. Ancak Conolly'nin seyahatleri sonucunda yaptığı yayınlar ve 1831'de Hindistan hükümetine yazdığı bir dizi yazıya kadar Hindistan savunmasında Herat rol oynamamıştır. Ancak hem Malcolm hem de Macdonald, daha önceki yıllarda Asya'daki büyük oyunun başlangıcında burayı ele geçirmeye çalışmışlardır. Bu kişiler Heytesbury gibi Hindistan'a yönelik Rus tehdidinin dolaylı olduğunu, Türkistan değil İran'a yönelik bir doğrudan tehdidin bulunduğunu ifade etmişlerdir. Malcolm; Canning'in İngiltere'nin Tahran'daki etkisini kaybetmesine yol açacak olan Rus-İran savaşları sırasında müdahaleyi reddetmesi konusunda Wellington'u uyarmıştır. Macdonald, Rusya'nın İran şahının üzerinde olacağı ve onu bir araç olarak kullanacağını öngörmüştür. Malcolm ise Rusya'nın Hindistan'ı işgal etmek için boşuna bir çaba asla harcamayacağı, çünkü Hindistan'daki üstün gücün denize bağlı olduğunu bildiklerini, uygun oldukları her zaman Avrupa'da huzursuzluğa yol açacaklarını belirtmiştir. Malcolm, Rus işgallerini ve yayılmasını önlemek için karşı politikalara ihtiyaç duyulduğu ve işgale karşı en iyi savunma şeklinin Yakınoğu devletlerindeki kargaşa ve güçsüzlük olduğu şeklinde bir ikilem yaşamıştır. Kabil veya Buhara'yı güçlendirmeye çalışmanın işgal tehlikesini azaltmayacağını, Rusların daha çok yerleşmesine sebep olacağını düşünen Malcolm kariyeri boyunca reform politikalarına karşı çıkmıştır (Ingram, 1979, s.68-69).

Hindistan savunmasında İran üzerinde odaklanılmasında politik sebeplerin yanı sıra askeri sebepler de etkili olmuştur. Coğrafya hakkında yeterli bilgiye sahip olunmayıp, bölgenin doğru bir haritasının bulunmayışı Herat konusunda endişe yaratmıştır. Malcolm, düzenli bir ordunun Hindikuş'u geçemeyeceğini, onların Herat'ı alarak geri dönmek zorunda kalacaklarını, İran Şahının da bunu denemek isteyebileceğini düşünmüştür. 1826 yılında Herat hâkimi, İranlıların Horosan'ın eyaleti olduğunu iddia ettikleri en doğu şehri Ghorian'ı ele geçirmiştir. Malcolm, Herat'ın düşüşüne izin verilmemesi konusunda sert bir tavır takınmıştır. Malcolm'un burada bir Rus- İran ordusu ya da Ruslar tarafından inşa edilmiş bir İran ordusunun İndus'a iki sefer gerçekleştirebileceğini, Herat'ı savunmanın en iyi yolunun İran üzerinde hâkimiyet için Rusya ile savaşmak değil Avrupa'da misilleme yapmakla tehdit ederek onu geri tutmak olduğunu söylediği ifade edilmiştir. O, bu politikanın yalnızca

Hindistan'ın güvenliğini değil aynı zamanda İngiltere'nin Asya monarşisi üzerindeki politikasını da koruyacağını, İngiltere'nin gücünün Rusya'nın Avrupa'da ilerleyişini durduracağını belirtmiştir. Malcolm, yalnızca Teke Türkmenlerinin İran'ı sindirmek için Ruslara yardım etme ihtimaline karşı Türkistan'a dikkat edilmesi gerektiğini savunmuştur. O, İngiltere için Türkistan'da hayati öneme sahip, Meşhed, Buhara, Kunduz ve Herat olmak üzere dört bölgeden oluşan bir dikdörtgen tespit etmiştir. Malcolm, onların Kafkasya ve Hazar üzerinde kazandıkları görkemli zaferlerden dolayı Rusların Orenburg üzerinden Buhara'ya ilerlemeyeceklerini, güneydoğuya doğru ilerlemeleri durumunda Kafkasya'da ve Hazar üzerinde durdurulabileceklerini düşünmüştür. Netice olarak sabit bir bariyer oluşturularak Rusya'nın ilerlemesinin önüne geçilmesi öngörülmüş olup Rusya'yı durdurmak için önerilen bu dikdörtgen Asya'daki Büyük Oyun'un en önemli amaçlarından biri haline gelmiştir. Büyük Oyunun başlarında 1828- 30 yıllarında İngiltere'nin Yakındoğu'daki politikası Bombay hükümeti ve yönetim kurulu tarafından kontrol edilmiş, Hindistan hükümeti neredeyse hiç dâhil edilmemiştir. Hükümetin önerileri sorulmuşsa da görmezden gelinmiştir. Bu durum çatışmalara yol açmıştır (Ingram, 1979, s.69-70).

İran ordusu, Rusya'nın teşviki ile 1833 baharında Abbas Mirza kumandasında Herat üzerine yürümüştür. Ancak Abbas Mirza'nın ani ölümü üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bir yıl sonra da İran'daki taht değişikliğinden istifade etmek isteyen İngilizler, seçkin subaylardan oluşan bir heyeti bölgeye göndermişlerse de başarılı olamamışlardır (Saray, 1997, s.54-56). Tahran'daki İngiliz elçisi Ellis, Hindistan Hükümetinin İran ve Hindistan arasında kalan ülkelerle herhangi bir askeri işbirliğinin olmadığı konusunda bilgilendirilmiştir (Colvin, 1895, s.80). Rusların teşvik ve yardımlarıyla İran'ın 1833'de Merv ve Herat'ı işgal girişimleri, İngiltere'nin Hindistan'ın savunması için merkezini Afganistan'a nakletmesine yol açmıştır. Herat'a yapılmış olan bir sefer, İngiltere ve Hindistan'a yapılmış sayıldığından bu durum İngiltere'nin İran'daki nüfuz kaybına da yol açmıştır (Çetin, 2000, s.3).

Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda İngiltere'yi sıkıntıya sokmak adına görünüşte İran'ı destekleyerek Afganistan ve Hindistan'da etkinlik kurmaya çalışmıştır. İran'da hâkimiyeti elinde tutan Kaçar Hanedanı zamanında, Herat'a yönelik çok sayıda askeri harekât (1837-1838, 1842-1843, 1856-1857) gerçekleştirilmiştir. İranlılar, Herat'a yönelik bu girişimlerinden kesin sonuç alamamış, her defasında İngiltere'yi karşısında bulmuştur. İngiltere, çoğu zaman bu bölgeye asker göndermek yerine, bölgedeki yerel güç unsurlarını İran'a karşı harekete geçirerek ve diplomatik yönden etkinliğini kullanarak Hindistan ile Afganistan'daki üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır (Togan, 1997, s.441-442). Rusya'nın girişimleri sebebiyle Wellesley, düzensiz süvarileri piyade birlikleri ile destekleyerek İran ordusunu yeniden düzenlemek istemiştir. Onların fonksiyonu yarı askeri olarak kabileler üzerinde hanedanın ve hanedan üzerinde İngiltere'nin etkisini arttırmaktır. Şahın dış işleri ile ilgili meselelerdeki temsilcisi ikinci oğlu Azerbaycan valisi Abbas Mirza olup kendisi bu görevi yerine getirmemiştir. Nitekim 1834 yılında Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah tahta geçtiğinde İngiltere, İran'da sivil savaş için hazırlık yapmak zorunda kalmıştır. Kaçar hanedanının İran'da hâkim olduğu dönemde İran'ın özel vilayet ve şehirleri Şahın oğulları tarafından idare edilmekte olup onlar Tahran'a yıllık belirli miktarda haraç göndermekteydi. Bizans Kaçar mahkemesi üzerindeki güç dengesinin muhtemel etkisiyle herhangi bir askeri reform önerisi nin şiddetli bir anlaşmazlığa yol açabileceği düşünülmüştür. Wellesley, güçlü bir emperyal hükümetin denge unsuru olabileceğini, sivil savaşın teşvik edilmesinin İran'daki rahatsızlığı arttıracığının muhtemel olduğunu varsaymıştır (Ingram, 1979, s.25-26). 1834

yılında İran hâkimi Feth Ali Şahın ölümünün ardından yerine Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Şah geçmiştir. Rusya'nın İran üzerinde oluşturduğu nüfuz ve dış politikada İran'ı etkileme gücü, Feth Ali Şah zamanında (1797-1834) Rusya ile yapılan Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) ile belirginleşmiştir. Rusya'nın İran üzerindeki bu nüfuzu, Muhammed Şah (1834-1848) zamanında da devam etmiştir (Uluerler, 2015, s.808).

İran tarihi, Yakınoğu'da İngiliz politikasının, yerel siyasette kargaşadan kaçınılması ve İngiliz Hindistanının savunması için olacak planların anlaşılması bakımından iyi bir örnek olmuştur. Wellesley, İran'ın İngiliz üreticilerin malları ile reforme edilmesini planlamıştır. Kısa bir sürede askeri heyetlerle yakın bağlantı takip edilerek artan ticaretle İran'daki düzenin devamı sağlanacak, İngiliz iç politikasında kargaşa yaşanmaksızın Kafkasya'da güç dengesi sağlanabilecekti. Kaçar hanedanı; Azerbaycan, Gilan ve Mazenderan'da kontrolünü sağlamlaştırmırken İran'ın kuzeybatı sınırının ötesindeki Müslüman hanlıklar da Rusları sınırda tutabilirdi. Bu kez Rusya'nın, Kafkasya ve Azerbaycan arasında tatmin edici tek stratejik bariyer olan Aras'a doğru ilerlemesi mümkün olup bu durum risk yaratabilirdi. Bu politika, Ellenborough'un yirmi yıl sonra Türkistan'ı ucuz demir eşyalarla donatmak için Hindistan'ı İngiliz tüccarlara açma girişiminin habercisi olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında Kaçarların, güçleri Farslara dayanan Zandlar üzerindeki zaferinin politik dezavantajlarının farkına varan Wellesley, İngiliz mallarını Ruslardan almaya dayanan İran geleneklerini görmezden gelerek onları İngilizlerin deniz yoluyla Bushire göndermesinden çok daha uyguna gelecek şekilde karadan Azerbaycan'a göndermiştir. Wellesley bu girişimi ile Kafkasya'daki Rus-İran sınırını dengelemeyi düşünmüştür (Ingram, 1979, s.27-28).

Ruslar, İranlıların daha önce kendilerine kaptırdıkları toprakları geri alma çabalarına karşı onları doğuda Türkmenler ve Afganlar aleyhine genişlemeleri ve Hindistan'a yayılmaları doğrultusunda teşvik etmeye başlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda Rus Büyükelçisi Kont Simoniç, İran veliahdı Prens Abbas Mirza vasıtasıyla İran Hükümetine, İran'ın Herat ve Merv istikametinde topraklarını genişletmesi durumunda Rusya'nın kendisine yardım etmeyi ve İran'dan almakta oldukları savaş tazminatının geri kalan kısmından vazgeçmeyi teklif ettiğini bildirmiştir. Rusların teklifini kabul eden İranlılar doğruya doğru genişlemek ve Herat'ı almak için sefer hazırlıklarına başlamışlardır (Saray, 1997, s.3). İngilizler ise Hindistan'ın kapısı olarak gördükleri Herat'ın, İran'ın kontrolüne geçmesini istememişlerdir (Aydoğmuşoğlu, 2011, s.134). 30 Aralık 1835'te İran Başbakanı ve İran Dışişleri Bakanı parlamentoda, Afganların bir hükümet olarak düşünülmesine karşı çıkarak Afganistan'ın büyük bir kısmının İran Şahına ait olduğunu, Şahın Afganlarla ilgili meselelerde karar alma özgürlüğüne sahip olduğunu belirtmiştir. Ellis'in, bu tarihte Hariciye Vekili Palmerston'a yazdığı mektupta, Hindistan'ın güvenliği için, İran monarşisinin Afganistan'a doğru genişlemesine İngiliz Hükümetinin izin vermeyeceği belirtilmiştir (Hansard's Parliamentary Debates, Third Series, 1842, LXIV, s.474) (Ellis'in bu mektubunda Rus elçisi Kont Simoniç'in İran Şahını Herat seferine çıkması için teşvik ettiğini, kendisine Herat'a yapılacak bir seferi düşmanca bir hareket olarak göreceklarını söylediği ifade edilmiştir. Ancak bu konuda başarılı olamayınca İngiltere, Tahran elçiliğine Sir John McNeill'i getirmiştir (Saray, 1997, s.54- 56). Babası Abbas Mirza tarafından 1832- 33 yıllarında Horasan ve Herat seferlerine katılan Muhammed Şahın da en büyük arzusu da Afganistan'ın batı sınırı üzerinde yer alan bağımsız Herat prensliğini ele geçirmek olmuştur. Afgan topraklarının kalıntısı olan Herat, hala meşru kraliyetin bir parçası olarak varlığını sürdürmekteydi (Fröbes, 1892, s.2). Muhammed Şah, Herat'ın

hâkimi Kamran Mirza'nın Feth Ali Şah zamanında taahhütlerini yerine getirmemesi ve bazı İranlıları esir almasını gerekçe göstererek, Türkistan'da kalıcı bir güç haline gelmeye başlayan ve güneye yönelen Rusya'nın da etkisiyle 22 Temmuz 1837'de Herat seferini başlatmıştır. İran güçlerinin Herat'a kadar ilerlemesi, sömürgesi olan Hindistan'ın savunması için Afganistan'ı Rusya ile arasında tampon bölge olarak gören İngiltere'yi endişelendirmiştir. Daha önce İran'a Afganistan ile anlaşmazlığında tarafsız kalacağını resmen bildirmesine rağmen hemen harekete geçen İngiliz hükümetinin İran nezdindeki diplomatik teşebbüsleri Herat kuşatmasını önleyememiştir (Özgüdenli, 2000, s.571-572). Şehzadeligi zamanından beri Herat'ı almak isteyen Muhammed Şah ise Rusya desteğine de güvenerek gerçekleştirdiği bu sefer İngiltere'yi oldukça rahatsız etmiştir. Gelişmelerden oldukça rahatsız olan İngiltere, öncelikle Sir John McNeill'i İran'a göndererek ve diplomatik bir üslupla Muhammed Şah'ı Herat seferinden döndürmek için uğraşmıştır. Fakat McNeill de Şah'ı Herat seferinden vazgeçirmeyi başaramamıştır. 1837 yılında durumu Palmerston'a rapor eden McNeill'in, Herat'ın Hindistan'ın güvenliği noktasında büyük öneme sahip olduğunu, İran Şahlığının eline geçmemesi gerektiğini söylediği belirtilmiştir (Sykes, 1940, s.431-432; Bala, 1997, s.36-37; Saray, 1997, s.54-56). Mart 1836 yılında Lord William Bentinck'in yerine Hindistan Genel Valisi olarak atanan Lord Auckland İran'daki bu durumun raporları Londra'ya ulaşmadan, Kalkuta'ya hareket etmiştir. Orta Doğu ve Hindistan olaylarından sorumlu Gizli Komite, Lord Auckland'a verdiği emirlerde, Hindistan'ın güvenliği konusunda Rus tehdidinin öneminden bahsettikten sonra İngiliz politikasını, Afganistan'daki Rus nüfuzuna karşı gerekli tedbirleri almak şeklinde tanımlamıştır Saray, 1997, s. 61- 62; Fraser- Tytler, 1950, s.90-91).

Rusya'nın teşviki ile İran tarafından gerçekleştirilen Herat seferlerinin asıl amacının Hindistan olduğunu gören İngiltere, harekete geçmiştir. Durumun ciddiyetini ve Hindistan'ın tehdit altında bulunduğunu McNeill'in, Palmerston'a bir kez daha bildirmesi üzerine İngiliz Hükümeti, kendisinden İran Şahına, bu harekâta devam etmeleri durumunda İngiltere'nin gerekli her türlü tedbiri alacağını bildirmesi istenmiştir (Saray, 1997, s. 61- 62). Nitekim hemen ardından İngiltere, İran'ı tehdit ederek Basra Körfezi'nden başlamak üzere bütün İran'ı işgal edeceğini bildirmiş ardından da savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermiştir. Diğer yandan ise İran'ı zor duruma sokmak ve Şah'ı Herat seferinden döndürmek için bu coğrafyada Safevî Devleti'nin kuruluşundan beri Şii İran'a karşı var olan muhalif aşiretleri harekete geçirmiştir. İngiltere'nin bu tavrı etkili olmuş ve İran'a karşı bu havalide başlayan isyanlar, Muhammed Şah'ı zor duruma sokmuştur. İngiltere, bir taraftan Afganistan'daki emirleri İran'a karşı birleştirmeye çalışırken diğer taraftan da Basra körfezine donanma göndererek İran'ı savaşa tehdit etmiştir. İngiltere'nin bu girişimleri sonucunda Rusya'dan beklediği desteği de bulamayan Muhammed Şah, yaklaşık on aydır süren Herat muhasarasını kaldırmak zorunda kalmıştır. Kuşatma zaten iyi gitmeyen ülke ekonomisini iyice sıkıntıya sokmuştur. Kont Simoniç ise bu girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Petersburg'a geri çağırılmış, Tahran'da yeni Rus elçisi olarak Duhamel tayin edilmiştir (Özgüdenli, 2000, s. 571- 572; Saray, 1997, s. 61- 62; Uluerler, s.808).

Rusya ve Hindistan arasındaki asıl çatışma 1838 yılında, Rusya'nın önerileri ile Ruslar tarafından yönetilen ve güçlendirilen İran ordularının Herat'ı ele geçirme girişimlerinin ardından başlamıştır (Krausse, 1899: 220- 221; Forbes, 1892, s.2). Bu dönemde İngiltere ve Rusya'nın rekabet sahasına dönüşen İran'ın oldukça sıkıntı içerisinde olduğu, iç politikasının İngiltere ve Rusya'nın Türkistan ve Hindistan'daki çıkarları doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Rusya, kendisine bağlı zayıf bir İran

yaratarak İran'ı istediği zaman İngiltere'ye karşı kullanmak hem de kendi çıkarları doğrultusunda hedefinde olan bazı yerleri ele geçirmek istemiştir. Nitekim kendi teşviki ile gerçekleşmesine rağmen Rusya, İran'ın Herat seferi sürecinde ve sonrasında çıkan isyanlarla uğraşmasından istifade etmiştir. İngiltere ise kendi ekonomik ve stratejik çıkarlarını ön planda tutarak hayati öneme sahip olan Hindistan'ın herhangi bir tehdiye maruz kalmasını önlemek amacıyla hareket etmiştir. Bu dönemde İngiltere, kendisi için en büyük tehdit olan Rusya'ya karşı Afganistan'ı bir tampon bölge gibi kullanma niyeti taşıdığını Herat meselesinde açıkça göstererek, buraya yönelik bir tehdidi görmezlikten gelmeyeceğini de belli etmiştir. İngiltere'nin İran'a yönelik politikası İran'ın kendi coğrafyasında zayıf noktaların nereler olduğunu çok iyi bildiğini ve bu durumu ustaca kullandığını göstermiştir.

İngiltere'nin kararlı duruşu ve Eldred Pottinger'in yeteneği sayesinde ile Afganistan üzerindeki ilk Rus planı olan Rusya'nın İran vasıtasıyla Herat'ı ele geçirme girişimi başarısızlıkla sonuçlanmışsa da bu durum İngiltere'nin Rusya'nın amaçlarının farkına varmasını sağlamış ve önemli gelişmelere yol açmıştır. Çarı, diplomatik anlamda yenmenin gerekli olduğunu fark eden Lord Palmerston, İran Şahı ile anlaşma ve Afgan Emiri ile işbirliği yapılması için talimat vermiştir. Önceden bu konuda herhangi bir zorluk yokken bu dönemde Kabil halkı kendi arasında ayrılmış olup Dost Muhammed Hanın tahtı tehlikeye düşmüştür. Bu nedenle de Hindistan Hükümeti, Şah Şüca-ül Mülk ile ilişkiler kurarak kendisini desteklemiştir. Bu durum tahtta değişiklik yapma isteğinden ziyade tamamıyla Rusya'nın Afganistan içlerine ilerleyişini durdurmak amacı ile gerçekleştirilmiş olup Şah Şüca desteklenerek İngiltere'nin güvenilir bir müttefiki haline getirilmek istenmiştir (Krausse, 1899, s.220-221; Saray, 1997, s.3). Ancak 1836 yılında Hindistan Genel Valisi olan Lord Auckland'ın Afganlara karşı olan tutumu, Burnes'in bütün uyarılarına rağmen değişmemiştir. Sihlerle işbirliğinde kararlı olan Auckland, Dost Muhammed'i Afgan emirliğinden atarak yerine Şüca'ül- Mülk'ü getirmeyi tasarlamıştır. Öncesinde ise Sih lideri Rancit Singh ile Şüca'ül Mülk'e iyi geçineceklerine dair bir dostluk anlaşması imzalatmıştır. 1838 Ekim ayında hazırlıklar tamamlanmış aynı dönemde Herat kuşatmasının kaldırılıp İran kuvvetlerinin geri çekildiği haberi Hindistan'a ulaşmıştır. Hindistan'ın güvenliği konusundaki sorunun ortadan kalkmasına rağmen Auckland, Sihler ile Şüca'ül- mülk düşmanı olan Dost Muhammed'in tahttan indirilmesi kararından vazgeçmemiştir. (Saray, 1997, s. 63-65; Clark, 1867, s.12). İngiltere'nin bu dönemde bölgeyi ziyaret etmiş olan Burnes'in önerilerini dikkate almayarak Afganları birlik halinde tutabilecek olan Dost Muhammed yerini Şüca'ül Mülk'ü desteklemesi İngiltere'nin Afganistan'da hâkimiyetini güçleştirmiştir. Nitekim sonraki süreçte bu politikanın yanlışlığının farkına varan İngiltere, Dost Muhammed konusunda tutumunu değiştirecektir.

Gerek Rusya gerekse İngiltere Herat'ı Hindistan'ın anahtarı olarak kabul etmiştir. Sir Henry Harnley, Sir Frederick Roberts, Sir Charles MacGregor, Lord Napier of Magdala ve diğer büyük İngiliz Generalleri Herat'ın stratejik açıdan taşıdığı büyük öneme dikkat çekmişlerdir. MacGregor, 1875 yılında Herat'ın Hindistan'ın anahtarı olarak taşıdığı önemin sebeplerini açıklarken Hindistan'ın işgali için en iyi ve en yakın nokta olduğunu, Hindistan'a giden yol üzerinde stratejik bir konumda yer alan bu bölgenin iklim ve coğrafya açısından Asya'nın en güzel ve verimli alanı olduğunu, Hazar'dan Indus'a kadar uzanan alanda en güçlü nokta olduğunu belirtmiştir. O, bu özellikleri ile Herat'ın İngiltere'yi Hindistan'da tehdit etmek için en uygun nokta olduğunu düşünmüştür. (Charles Marvin, *The Russians At The Gates Of Herat*, London And New York :Frederick Warne And Co., 1885, s. 96- 107).

Sonuç olarak XIX. yüzyılda Hindistan'a uzanan en uygun güzergâhın İran ve Herat olduğu görülmüştür. Nitekim İran ve Afganistan'ın bu rekabette önem kazanmasında, etkin unsurun buldukları coğrafyanın Türkistan ve Hindistan'ın güvenliği noktasında taşıdığı önem olduğu dikkat çekmiştir. Bu rekabette İran ve Afganistan'ın İngiltere ve Rusya'ya olan tutumunda ise toprak bütünlüklerini koruma endişesi etkili olmuştur. Her iki devlet de toprak bütünlüğünü korumak adına bu devletlere karşı farklı politikalar uygulamıştır. Netice olarak İran ve Afganistan; İngiltere ve Rusya arasında Orta Asya'da yaşanan üstünlük mücadelesinde en çok zarar gören devletlerden olmuşlardır. Öyle ki İran, İngiltere'nin pasif tutumu ve Rusya'nın kararlı tavrı ile Ruslar tarafından işgal edilirken Afganistan toprakları da iki defa İngiliz işgaline maruz kalmıştır. Bu işgallerde Herat'ın Rus tehdidi altına girmiş olması etkili olmuş olup İngiltere'nin bölgedeki temsilcilerinin Herat'ın Türkistan'ın önemi konusundaki raporları Herat'a İngiliz politikasını şekillendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Aydoğmuşoğlu, C. (2011). Abbas Mirza (1789- 1833) ve Dönemi, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S.19, 127- 137.
- Bala, M. (1997). “Kaçar” , İslam Ansiklopedisi (MEB), C, VI, Eskişehir, ss 36-37.
- Çetin, H., (2000). “1863-1873 Döneminde Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, bilig-15.
- Colvin, S. A., (1895). The Last Lieutenant- Governor of North West under the Company, Oxford, 425s.
- Driault, E., (2010). Şark Mese’lesi, Çeviren Nâfız, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınları, Ankara.
- Forbes, A., (1892). The Afghan wars, 1839-42 and 1878-80 (1892), Seeley and Co., London. Hansard’s Parliamentary Debates, Third Series, 1842, LXIV.
- Ingram, E. (1979). The Beginning of the Great Game in Asia 1828- 1834, Clarendon Press, Oxford , 389s.
- Karadeniz, Y. (2009). “İran ve Türkistan’da İngiliz Rus Mücadelesi (1856- 1869)”, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi, S.20, ss.53- 68.
- Krausse, A. (1899). Russia in Asia: A Record and A Study 1558- 1899, London: Grand Richards, 567s.
- Markham, S. C. R. (1874). A General Sketch Of The History of Persia, Longman. Green: London, 432s.
- Marvin, C. (1885). The Russians At The Gates Of Herat, London And New York: Frederick Warne And Co., 384s.
- Najimi, A. W. (1988). Herat: The İslamic City: A Study in Urban Conservation, Curzon Press..
- Özgüdenli, O. G. (2000). “Muhammed Şah”, DİA, C. XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 571- 572.
- Saray, M. (1997). Afganistan ve Türkler, Kitabevi, İstanbul.
- Sykes, P., (1940). A History of Afghanistan, C.1, Macmillan& Co. LTD, London, 289s.
- Terentyef, M. A. (1876). Russia and England in Central Asia, Translator, F.C. Daukes, Vol: 2, Calcutta: Foreign Department Press.
- Thornton, A. P. (1955). “British Policy in Persia 1858- 1890”, The English Historical Review, Oxford University Press, Vol. 70, No. 274, 55- 71.
- Togan, Z. V. (1997).“Herat” maddesi, İslam Ansiklopedisi (MEB), C. V-I, Eskişehir, 429-440.
- Uluerler, S. (2015).“Herat Meselesi ve İran- İngiliz Savaşının (1856- 1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri”, Turkish Studies, C.10/1, 803- 824.
- Uslu, R. (1998). Herat, DİA, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 17, 215- 218.
- Yazici, O. (2001). Rusların Sıcak Denizlere İnme Çabaları I: Afganistan’ın Uluslararası Politik Alanda Yerini Alışı, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları, S.I, 95- 112.

Osmanlı Devleti'ne Göç Eden Ahıska Muhacirlerinin Afyonkarahisar ve Kültür Hayatına Uyumu

Zübeyde YEGÜL*

Giriş

Göç olgusunun sebeplerinde farklılaşma gözlemlense de zaman içinde artarak devam etmiş, uluslararası krizleri tetiklemiştir. Zira tarihte milletlerin fütuhata ve muhaceretleri, meralar arayan bir hayvan sürüsü gibi, yiyecek aramak neticesi, yahut sadece tabii hadiselerin, mesala iklim değişmesinin, kuraklık, açlık, zelzele, nehirlerin mecralarını değiştirmesi gibi tabii amillerin tesiri altında vaki olursa da bu gibi hadiselerde aynı zamanda ruhî ve manevî amiller, mesela kendi iradeleri, ihtiras, cihangarlık emelleri, ecdaddan kalan göç ve istila ananeleri, dinî hissiyat ve saire de müesser olur. (Akkoyun, 2018, s. 82) Göç, şahısların hayatlarının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere, bir iskan ünitesinden diğerine yerleşmek suretiyle yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir. (İpek, 1991, s. 97) Uluslararası münasebetlerde göç olgusunun ortaya çıkışı XIX. yüzyıl başlarında olmakla beraber, meselenin aslında XVIII. yüzyıl sonlarında müslüman Türk nüfusuna karşı Kırım ve Kafkasya'da uygulandığı görülür. Rusya İmparatorluğu'nun sıcak denizlere inmesini ve Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit oluşturmasını engelleyen Kafkas halkları var oldukları sürece Ruslar'ın bu iddialarının gerçekleşmemesi demektir.

Rusya'nın beklediği 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında (Edirne Anlaşması 1829) Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış olan Kafkasya'da özellikle savaş sonrasında Rusya Kafkasya halkını kendi emperyal siyaseti içerisinde yerlerinden yurtlarından etmek için işgallere başlamıştır. Rusya'nın izlediği yayılma politikası Balkan ve Kafkas coğrafyasında siyasi olduğu kadar ticari alanlarda da sürdürüyor, Avrupa'nın hububat ticaretini kontrol altında tutmak amacıyla Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki hristiyan halklarının da kendi siyasal ve ticari emellerine alet etmekten geri kalmıyordu. Sonuç olarak "Rusların Kırım'da Kafkaslarda XVII. yüzyıl sonlarından itibaren uyguladıkları Ruslaştırma siyaseti buralarda bulunan toplulukların XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ne göç edip iskan edilmelerine sebep olmuştur. Kırım Türkleri, Çerkesler, Ahıska Türkleri Rus mezaliminden kaçarak Türk halkına sığınmıştır. (Şimşir, 2015, s. 102) 1856 Kırım Savaşı ile 1865 yılları arasında gerek Kırım'dan gerekse Kafkaslar'dan bir milyondan fazla kişi Osmanlı Devletine göç etmiştir. (Selçuk, 2015, s. 62 - 63)

1876 yılından başlayarak Kırım'dan Romanya'ya oradan Bulgaristan'a ve nihayet Türkiye'ye göç eden Kırım Tatarları çoğunlukla İstanbul, Eskişehir ve Ankara, Afyonkarahisar civarında yerleşmişlerdir. Afyonkarahisar Çay ilçesinin Orhaniye köyüne yerleşen Kırım Tatarları, yüzyıldan daha fazla bir zamandır bu mekanda yaşıyorlar. Yüzyıllarca süren komşuluklar neticesinde birbirine uyum sağlayan beraberlerinde getirdikleri adet ve geleneklerini korumuşlardır.

* Araştırmacı, Zübeyde, Yegül, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih, zubeydeyegul@gmail.com

1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbini müteakiben hem Kafkasya hem de Balkanlar'da Rusya'ya karşı mağlubiyet ve toprak kayıpları neticesinde Osmanlı Devleti, Kırım ve Kafkasya muhacirlerine ilaveten Balkanlar'dan da göçlerin başlamasıyla, yeni büyük göç hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ayrıca, savaş esnasında Kars, Ardahan ve Batum gibi yerlerin Rusya'ya bırakılması da bu bölgelerden çok sayıda muhacirin Anadolu'ya gelmesine sebep olmuştur. (Güneş, 2014, s. 424)

Türklüğün ikinci anavatanı Anadolu'da meydana getirdiği siyasi, idari, ictimai – maddi belirsizliklere dayalı bir halde ortaya çıkardığı avantajın Afyonkarahisar nazarındaki kültürel uyum ve bölgeye kattığı değer açısından yerleşim yerleri sadece toprak parçasından ibaret olmadığını onu anlamlandıran o topraklarda yaşayan ve toplumları oluşturan insanlardır. XIX. yüzyılda göçe zorlanan Kırım ve Ahıska Türkleri Afyonkarahisar ve çevresine yerleştirildiklerinde çektikleri güçlüklerle rağmen yaşadıkları uyumlarda görebiliriz.

2.Kafkasya ile Anadolu

Kafkasya ile Anadolu tarih boyunca göçlerin beşiği “yolların birleştiği” (Berkok, 1958, s. 10) sınır coğrafyalarıdır. Konuları gereği birçok medeniyete ev sahipliği yapmışlardır. Dünya devletleri politik karar alırken, Kafkasya ile Anadolu'yu dikkate almak zorunluluğu hissetmişlerdir. Arapların “Mavera-i Kafkasya”, Avrupalıların “Transkafkasya”, Rusların “Zakafkasya” olarak adlandırdıkları aynı zamanda “zengin bir petrol havzasına sahip”olan coğrafya tarihi ve kültürel öneme sahip bir bölgededir.

Kafkasya, Rusya için Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olmasının yanında, Karadeniz ve Hazar denizine kıyısının olması nedeniyle Rusya'nın Karadeniz – Boğazlar – Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalına inebilmesine imkan sağlaması sebebiyle Rusya'nın yıllardır hayalini kurduğu sıcak denizlere inme isteği doğrultusunda stratejik menfaatleri açısından da son derece önemli jeopolitik bölgedir. Kafkasya denince ilk akla gelen husus dağlık arazisi ile birbirini kesen, irtibatı oldukça müşkülâtli vadilerdir. Jeopolitik olarak Rusya'nın iştahını arttıran Kafkasya coğrafi olarak korunaklı olması kültürel olarak bir sığınak olmuştur.

Kültürler dış tehditlerden, doğal şartların da tesiriyle koruyabilmiş, etrafta yer alan devletler arasında tampon bölge olarak kendisini kabul ettirmiştir. Kafkasların; sert mizaçlı, savaşçı topluluklara kendisini kabul ettirmesi rahat olmayacaktı. Kafkasya'nın coğrafi yapısı tabii bir kale gibi kabul edebiliriz. Bölgenin etnik yapısını üç bölümde incelemek gerekirse;

- Türkler
- Hristiyan Topluluklar
- Müslüman olmuş Kafkas Toplulukları

Türk topluluklarının tarih boyunca hareket (Akkoyun, 2015, s. 85 - 86) halinde olmuşlardır. Türk toplumlarının (Kafalı, 1972, s. 19) göçleri ile Kimmerler, İskitler, Hunlar, Hazarlar; Kafkasya ya da Türk kültürünü kabul ettirmiştir. Oğuzların Anadolu'yu Türklüğün ikinci anavatanı haline getirmelerinde sıçrama ve geçiş noktası Kafkasya olmuştur. Kırım Savaşı sonrası kendisini Kafkaslar'da

tamamen serbest hissedilen Rusya, büyük bir yayılma siyasetini uygulamaya koyan Rusya, Kafkaslarla daha yakından ilgilenmiştir. Bölgenin nüfusunda istem dışı meydana gelen hareketlenme, birçok tarihi gelişmeye zemin hazırlamıştır.

Kafkaya'nın yakınçağ tarihindeki göçlerinde ve Kafkas toplumlarına karşı uzun yıllar sürdüreceği olan daimi taaruzların başlatılmasında da önemli tarihlerden birisi olan Şeyh Şamil liderliğindeki bir avuç müslüman gunib kuşatılmasında silah bırakması olmuştur. Şeyh Şamil'in direnişi ne Kafkasya'da ne Moskof ne de Türk – İslam dünyasında unutulmuştur. Bu savunma coğrafyanın başkaldırısı, bir kahramanlık, özgürlük timsali olarak insanların hafızasında yer etmiştir. Kafkaslarda doğan hürriyet güneşi, kırılmaz, çelik gibi irade, inancı uğruna girilen amaçsız özgürlük savaşı, teşkilatçılığı çağını ve coğrafyasını aşarak günümüze ulaşmıştır. (Akkoyun, 2015, s. 100)

Kırım ve Kafkasya, Azak Boğazının ayırdığı ve birbiriyle coğrafi sınırları olmayan iki bölgedir. Ancak özellikle Kırım Harbi, Kırım'da yaşayan Türkler ile Kafkaslardaki Türklerin kaderini birleştirmiştir. (Taşkesenoğlu, 2015, s. 557)

Kırım'ın 1783'te Çarlık Rusya'sına katılmasından sonra, XVIII. yüzyıl sonucu ve XIX. yüzyıl boyunca buradan Türkiye'ye olan büyük göç sebebiyle, eski Kırım Hanlığı topraklarında nüfus 3,5 milyondan 1897 yılında 564,592'ye kadar düşmüştür. Kırım aydınları arasında çıkan Gaspralı İsmail Bey (1851 - 1914) Türkçülük akımının güçlenmesinde etkili olan Tercüman gazetesini çıkarmıştır. (Kocaoğlu, 2015, s. 66)

3.Göç, Sürgün, Muhacir

Türk Dil Kurumu sözlüğünde göç kavramı ekonomik toplumsal, siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret olarak tanımlanmıştır. (Oğuzoğlu, 2015, s. 569)

Tarihin en eski devirlerinden itibaren başlayan Türklerin göç mecrasının en acılı evresi Osmanlı'nın son döneminde başlayıp sonuyla nihayete ermeyen ve bugüne dek taşınan dönemdir. (Çağ, 2015, s. 693) XIX. yüzyılda meydana gelen kitlesel göçlerin temel sebeplerinden birisi, ırk ve din ayrımının, göç ettirmenin bir gerekçesi olarak algılanmasıdır. (Karpas, 2003, s. 6) Bu algıyı harekete geçiren faktörler savaşlardır. Edirne antlaşması (1829) ile Osmanlı hakimiyetinin Kafkasya'nın tamamında veya çeşitli bölgelerinde ortadan kalkması sonucu halkın büyük bir bölümü müslüman olan Kafkasya'nın hakimiyeti Rusya'ya geçmişti. (Demirtaş, 2015, s. 700) Bu tarihten itibaren Kafkas halkının Ruslara karşı zaman zaman meydana gelen direnişler ve başkaldırıları gerekse Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan savaşlar nedeniyle Rusya'nın Kafkasya halkının üzerindeki baskıları artması sonucu XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında meydana gelen savaşlar içinde Kırım Savaşı ve 93 Harbi olarak isimlendirilen bu savaşlar, yaptıkları etkiler ve meydana getirdikleri sonuçlar bakımından büyük öneme sahiptir. Dolayısıyla her iki savaş nedeniyle Osmanlı Devleti'nin geleceğini doğrudan etkileyen büyük nüfus hareketlerinin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. 93 Harbi ile başlayan büyük göç, Muhacirin komisyonunu aktif hale getirmiş ardı arkası kesilmeksizin gelmekte olan Muhacirlerin İdaresinin sorumlu İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. (Akkoyun, 2015, s. 86) Rusya'nın Kafkasya'ya hakim olmasıyla bir buçuk milyondan fazla halkın yarısına yakını "hastalık, açlık ve kötü hayat şartlarından hayatlarını kaybetmiştir." (Saridere, 2015)

Planlı bir şekilde organize edilen imha ile Osmanlı ülkesine göç ettikleri insanların yerlerine Ruslar yerleştirilmiştir. Karadeniz sahillerinden içerilere doğru, daha ziyade Müslüman Türkler yurtlarını terke zorlanmıştır. Göç ettirilenlerin aralarında anlık, kalıcı düşmanlıklar ortaya çıkaracak tohumlar ekilmeside Ruslar tarafından ihmal edilmemiştir.

Savrulan Kafkas halkları bölgelerinden başka bölgelere gitmeleri ve yerleşmeleri sonucunda meydana gelen belirsizlikler ve göçün özünde bulunan çaresizlikler hem güneyinden hem de kuzeyinden göç yollarının geçtiği binlerce yıldır toplumların nakil, karşılaşma ve çarpışma alanı gibi gözükmektedir. Bölgede dengelere müdahale edildikten sonra "istikrarlı istikrarsızlık" (Tavkul, 2002, s. 102) politikalar kamuoyundan gizli tutularak uzun vadeli hedeflerine varmak için müslüman halkı yok etmek için amaçlarına ulaştıklarında Kafkas müslüman toplulukları ya kendilerine gösterilen yerlere ya da Anadolu'ya göç etmekten başka başka bir yol bırakılmamıştı. Çaresizlik ile zorunluluk tam anlamıyla bir kayıtsızlığı getirdiğinden bu göç yolunda ne kadar insanın mağdur olduğunu belirtmek mümkün değildir.

Türkiye coğrafi bölge olarak Kafkasya'nın dışında olmasına rağmen siyasi iktisadi, kültürel, sosyolojik açıdan yakından ilgilenmek durumunda kalmış ve bundan sonra da ilgilenmeye devam edecek olduğu görünmektedir.

Anadolu'ya yerleşen Kafkas göçmenlerinin yerleşim alanları beş grupta toplanmaktadır.

1. Sakarya (71 köy), Bolu (69 köy), Kocaeli (14 köy), İstanbul (6 köy).
2. Bursa (32 köy), Bilecik (14 köy), Balıkesir (82 köy), Çanakkale (15 köy).
3. Ankara (6 köy), Eskişehir (39 köy), Kütahya (4 köy), Konya (21 köy).
4. Manisa (4 köy), İzmir (6 köy), Aydın (10 köy), Denizli (2 köy), Afyon (4 köy), Antalya (2 köy).
5. Sinop (25 köy), Samsun (120 köy), Çorum (34 köy), Amasya (16 köy), Tokat (66 köy), Yozgat (22 köy), Sivas (34 köy), Kayseri (66 köy), Kahramanmaraş (24 köy), Adana (17 köy), Hatay (3 köy). (Selçuk, 2015, s. 62)

Anadolu'nun dışında Suriye, Ürdün, Mısır, Bulgaristan, Romanya, Arnavutluk topraklarına yerleştirildiler. 1877 – 1878 Osmanlı – Rus savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması gereğince yakın geçmişte Balkanlara yerleştirilen Kafkasyalı müslüman göçmenler yeniden gemiye bindirilerek bu defa da Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. (Akkoyun, 2015, s. 87) 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşından sonra İskan-ı Muhacirin Talimatnamesi yayımlandı. Muhacirin yerleştiği yerleri terk etmemesi gerektiği şeklinde emir verildi. Muhacirlerin kalabalık olduğu yerlere ayrıca Talimat-ı Mahsusa gönderilmiştir. II. Abdülhamit Yıldız Kasrı'nda bir Umumi Muhacirin Komisyonu tesis etmiştir. Komisyonun görevi; muhacirlerin iskan ve işlerine dair genel kararlar ile iskan mahallerinin tespiti ile gerekli tedbirleri almaktır. (Aydingün & Aydingün, 2013, s. 162) Osmanlı Devleti içinde bulunduğu zorluklara rağmen, muhacirlerin problemsiz bir şekilde yerleşmeleri için uygulanabilir tedbir almak için uğraşmıştır. Zamansız ve çok sayıda muhacirin gelmesiyle plansızlık yüzünden sevk ve iskanlarının zamanında yapılamaması, mevsim olumsuzlukları yaşansa da muhacirlerin sorunsuz olarak iskan edilmesi için ne kadar uğraşılsa da bütün çabalara rağmen Türk kültüründeki "göç yolda

düzülür” kaidesi bir kere daha tezahür etmiştir. Tartışmasız “bahusu bu vatanın evlatları” (Akkoyun, 2015, s. 87) kabul edilmiştir.

Osmanlı Devletine göç eden Kırım Tatarları Rumeli'ye, Anadolu'ya, Suriye'ye ve geniş Osmanlı vilayetlerine yerleştirildiler. Göçleriyle kendi vatanlarını boşaltan bu muhacirler Osmanlı imparatorluğu'nun demografik dengesinde Türk Müslüman unsuru lehine ciddi değişikliğe yol açtılar. Bugün Türkiye'nin hemen her yerinde Kırım muhacirlerinin soyundan gele insanlara ve onlar tarafından kurulmuş yerleşim yerlerine rastlamak mümkündür. (Kırımlı, 2015, s. 527)

4. Karahisarı Sahib

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan Kafkasya'dan zorunlu göç kervanı Osmanlı sınırları içinde dağıtıldı. O yıllarda önemli ulaşım aracı olan demiryolu ileri büyük şehirlere bağlanan Afyonkarahisar yöresine de Kafka muhacirlerden, Çerkeslerden, Ahıskalılardan, Türkmenlerden iskan için 1885 yılında göç almıştır. Yeni birey ve toplumların katılımıyla mahali kültürü daha da renklenmiştir. Öyle ki yeni gelen topluluklar jeopolitik önemi yanı sıra dil, din, etnik açıdan dünyanın en zengin, hareketli, canlı bir coğrafyasından gelmişlerdir. Afyonkarahisar havalisinde Emirdağ, Sandıklı, Bayat, İşçehisar, Çay, Şuhut gibi yerlerin Kafkasya halkının geçimi için yaylaları hayvancılığa uygundu. (Küpeli, 2001, s. 145) Ahıska Türkleri 1886 senesi eylülüne doğru Karahisar-ı Sahib'de iskân edilmek üzere 35 hane kadar Ahıska Muhaciri, Bavurdu ve Doğanlar köyü arasında bulunan Eşekçi İnleri olarak bilinen sarıçayır yaylası isimli mevkideki 5801 dönümlük boş araziye yerleştirilmiş. Bu yeni kurulmuş köye Selimiye adı verilmiştir. 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşını takip eden dönemde Türkiye'ye kaçan (Aydıngün & Aydıngün, 2014) Karahisar-ı Sahib'e iskan edilen Ahıskalılardan 214 kişi, 28 Mayıs 1894' te kendilerine yerleşmeleri için gösterilen Aziziye Kazası'na bağlı Şuhut Nahiyesi'ni istemeyerek “Mandıra” denilen yer ile “Küpeciler Çiftliğinde” iskan edilmek istediklerini bildirdiler. Söz konusu çiftlik ve yerin “Arazi-i Hakani (Bugünkü Sarıçayır.)” olmasından dolayı Nurettin Paşa ne yapılması gerektiği hakkında Meclis-i İrade-i Live ve Defter-i Hakani Nezareti'ne müracaat etti. Gerekli işlemlerin yapılmasına kadar ise muhacirlerden 63'üne mal sandığından, 151'ine de çevre köylerdeki ahali tarafından yardım edilerek işleri temin edilse de işlemlerin uzaması muhacirlerin zor günler geçirmesine sebep oldu. Hatta salgın hastalık tehlikesi baş gösterdi. Paşa, muhacirleri durum belli olana kadar küçük gruplar halinde köylere dağıtmak istedi, ancak göçmenler buna karşı çıktı. Zor durumda kalan Nurettin Paşa'nın (Bölgedeki Nuri Paşa) Durfelli Çiftliği'ne yerleşmiş Ahıska muhacirlerine, müdahalede bulunması, muhacirlerin de konuyu şikâyet etmeleri üzerine Hüdavendigâr Vilayeti'ne 25 Temmuz 1895'te konuyla ilgili souşturma başlatılması emredildi. Daha sonra boşaltılarak muhacirlerin yerleştirildiği çiftlikteki odalara herhangi bir müdahale olmaması için gerekli tedbirlerin alınması emri ilgililere verildi. Öte yandan arazi ile ilgili davanın bir süre devam ettiği anlaşılıyor. Buna göre davanın sonucuna göre muhacirlere ev ve ziraat için sent karşılığında yardım edilmesiyle teşkil edilecek köyün “Kuzu Pınarı” adıyla anılmasına dair tahrirat 9 Kasım 1895'te hazırlanarak 2 Aralık 1895'te ilgili makama arz edilmişti. Ancak dava devam ettiği için iskan izni daha önce çıkmış olmasına rağmen arazi tahsisi yapılamamıştı. Davanın aklaşık sekiz yıl sonra sonuçlanmasının ardından Ahıska muhacirlerine senet karşılığında ziraî yardım yapılmasını Dâhiliye Nezareti tarafından 19 Şubat 1903 tarihinde Hüdavendigâr Valiliği'ne emredildi. (Günay, 2010, s. 57 - 58) Hükümet tarafından farklı köylere iskân

edilmiş olan muhacirlerle yerli halk arasında arazi anlaşmazlıkları yaşanabildiği gibi muhacirler birbirleri ile de anlaşmazlığa düşebiliyorlardı. Böyle bir olaya 1908 yılında Karaisar-ı Sahib'de rastlandı. Buna göre Latif Köyüne iskan edilmiş olan Ahıska muhacirleriyle bu köye sınır olan Göynük Köyü ahalisi arasında arazi anlaşmazlığı çıktı. Latif köylüleri temsilci olarak seçtikleri Coşkun oğlu Osman aracılığıyla kendilerine verilen arazinin Göynük köylülerince işgal edildiği öne sürülerek daha önce imzaladıkları arazilerle ilgili senetlerin iptal edilmesi taleplerinde bulundular. XX. yüzyılın başlarında muhacirlerin Osmanlı ülkesi içindeki hareketliliği hala dikkati çekmektedir. Kafkasya'dan Anadolu'ya göçen Türkler, gelmeden önce oradaki gayri menkullerini satmaya muvaffak olabildiği gibi bazen bu mümkün olamayabiliyordu. Malını satarak gelenler arazi satın alabiliyorlardı. Ancak onlar da mahkemelik olabiliyordu. Kumrallı'daki arazinin mahkemesi bittikten sonra Karahisar-ı Sahib sancağına yerleştirilen Ahıska Muhacirlerinin teşkil ettiği köyün adı 2 Ocak 1904 de Ümraniye olarak belirlendi. Ümraniye Köyü Çobanlar köyüne çok yakındı. Köye toplam 38 hane Ahıska Türkü aile... yerleşmişti. Ümraniye adıyla kurulan Değirmendere Köyü bu şekilde kurulmuştur. (Günay, 2010, s. 62) Karahisar Sancağı Bolvadin Kazasına iskan olunan Karaçay göçmenlerine Sultan II. Abdülhamit zamanında Türkiye'ye yerleşen fiziki açıdan açık tenli siyah saç ve gözlü Karaçay – Malkarların çekirdeğini meydana getiren Kıpçaklar, Bulgarlar ve Alanlar ile birleşerek oluşmuşlardır. (Akkoyun, 2015, s. 90) Boş arazilere yerleştirilen Kafkas halkı sıfırdan köyler oluşturuyor, kendi içlerinde kapalı yaşayan Kafkas halkı beraberlerinde getirdikleri kültürlerini köylerinde yaşatmaya çalışırken geldikleri coğrafyanın hususiyetlerini korumaya çalışmışlardır. Bu bölgede alışkın oldukları tarım ürünlerinin yanında at yetiştiriciliğiyle uğraşmışlardır.

İl merkezi ile ilçelerinde tespit edilen Kafkasya yerleşim yerleri şunlardır.

Barçınlı Kazasında Çifteler Çiftliği – Çerkesler – (1843)

Döğer Köyü Sarıcaova Mevki – Çerkesler – (1864)

Şeyhlü Kazası – Çerkesler – (1864)

Geyikler Kazası Genç Ali Mezrası- Çerkesler – (1864)

İsaklı Kazası Akbabalı Mezrası – Çerkesler – (1864)

Seydisoyu (İhsaniye) – Çerkesler – (1864)

Hanbarçun Kazası Ağlarca Mevkii – Çerkesler – (1864)

Sandıklı Kazası Belkavak Mevkii – Çerkesler – (1864)

Sarıçayır Yaylası – Ahıskalılar – (1886)

Karaçay (1899)

Çobanlar Köyü Turfelli Çiftliğini – Ahıskalılar ile Bulgaristan Muhacirleri – (1893)

Hanbarçun Paşoh Mevkii – Ahıskalılar – (1893) (Akkoyun, 2015, s. 92)

Ahıska Türkleri Karahisar-ı Sahip'e yerleşmelerinin ardından devletle ilişkilerini düzenleyerek vergi verme, askerlik yapma gibi sorumluluklarını yerine getirmeye başladı. Balkan Savaşları'na katılanlar arasında Ümraniye Köyü'nden Şevket Efendi de vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla köyde yaşayan birçok erkek askere gitti. Bunlardan Behçet oğlu Necati ve mollaogullarından Abdurrahman oğlu Aşır 3 Kasım 1916'da Çanakkale'de, Mehmet Yemen'de ve Bilal Doğu cephesinde

Ermenilerle savaşırken şehit düştü. Sabri, Mehmet, Mustafa ve Haydar Muharrem geri dönmeye muvaffak oldu. (Günay, 2010, s. 62)

XIX. yüzyılın başlarından başlayarak Osmanlı Devleti'ne gerçekleştirilen göç hareketi dönemin sosyo – politik ve ekonomik yapısını değiştirmiştir. Bu göç hareketleri değişen doğum ve ölüm oranları, dikey hareketlilik bağlantılı birçok değişiklik meydana getirmiştir. Göç sonucu kültürlerin çatışması, bazen iki kültürün karışımı söz konusudur. Kafkas ve Türk halkı arasında kurulan ilişkilerde. Düşünce ve değer aktarımı gibi ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamı yeniden şekillendirir.

Ahıska ve Kırım Türkleri milli ruhunu, birliğini koruyan ve onları vatanlarına bağlayan en önemli unsur folklor olmuştur. Onlar ayrıldıkları topraklara duyulan bu hasreti, vatan hatırasını yaşattıkları folklorlarda örf, adetlerinde canlı tutup, gittikleri her yerde beraberinde Anadolu'ya getirmişlerdir. Kırım Tatar muhacirlerinden ve onların soyundan gelenlerin bir çoğu Kırım'la psikolojik ve kültürel bağlarını kaybetmemiştir. Bilhassa Kırım muhacirlerinin toplu olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinde Kırım Tatar dil ve kültürünün ana unsurlarını günümüze kadar muhafaza edilmiştir. (Kırımlı, 2015, s. 527) Afyonkarahisar ilinin Çay ilçesinde bağlı Orhaniye (Bodrum) Köyü (Boz, 2007, s. 264) ve Sandıklı – Yeni Belkavak'ta (Gökçebay, 2006, s. 37) bir Kırım Tatar yerleşkesidir.

Göç sonrası değişim ve içe kapanıklık hususunda tarihin hiç bir döneminde tüm olumsuzluklara rağmen Türklüğünden ve Müslümanlığından asla taviz vermeyen Anadolu'ya kitleler halinde göç eden Ahıskalılar akla gelmektedir. Havalinin ekonomik hayatına kısa zamanda uyum sağlamakla birlikte, yerli halkla ilişkilerini geliştirmeyerek köyde kendi kültürlerini kapalı olarak devam ettirdiler. Evlilikler ya köy içerisinden ya da çevre köy ve vilayetlere yerleştirilen diğer Ahıska Türkleri arasından yapılmaktaydı. Ahıska Türklerinin düğünleri kadın - erkek ayrı yapılırdı. Düğünlerde Kafkas halklarına özgü cirit, bıçak oyunu gibi eğlenceler tertip edilirdi. Ahıska Türklerinin yemekleri tamamen kendine özgüdür. Bu yemeklerden bazıları: kete, cızmana, siron, cadı, kercoş, bişi, papa, hasıl ve döğmeçtir. En önemli yemekleri ise hinkel (hıngel) denen hamur ve kıymayla yapılan yemektir. Bugün Afyonkarahisar'daki Ahıska Türkleri bu yemeği sucukla yapmaktadır. İşçehisar'a bağlı Bahçecik Köy sakinleri de Ahıskalı olup, hayvancılık, tarım faaliyetleri, yemek kültürleri ile mahalli kültüre zenginlik ve renk katmaktadır. (Akkoyun, 2015, s. 90 - 91)

Türk geleneklerine göre, söz nişan, nikah, gelin olma, gelin indirme, düğün, gerdek, sağdıçlık son derece önemli evlenme tören ve gelenekleridir. İslamiyet öncesinde bu törenlerde görülen pek çok motif, bugün de canlı olarak bütün Türk toplumlarında yaşanmaktadır. Ahıska Türkleri Orta Asya'ya sürgün edilen etnik grupların en kapalı topluma sahip olanları olarak gözükmektedirler. Özellikle evlilik konusunda çok tutucu oldukları ortaya çıkmaktadır. Günümüzde evlilik ve evlenme Ahıska Türklerinde hala eski geleneksel önemini korumaktadır. "Fakat yine de kültürler arası etkileşimin gerçekleşmesi kaçınılmaz olmuştur." (Devrisheva, 2018, s. 4)

Ahıska Türkleri sürgün edildikten sonra kültürlerini ve kimliklerini kaybetmemişlerdir. Sürüldükleri ya da zorunlu göç ettikleri ülkelerde yaşayan halkla kız alıp vermemeye dikkat etmiş evlilikler daha çok kendi aralarında gerçekleşmiştir. Bu durum evlilik ve düğün törenlerinin geleneklere bağlı kalarak sürdürülmesinde önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda dünyanın hangi coğrafyasında olursa olsun Ahıska Türklerinin evlilik ve düğün törenlerinde ki benzerlikler dikkat çekicidir.

Ahıska Türklerinin birlikte yaşadıkları toplumların kültürlerinden, dillerinden, gelenek ve göreneklerinden etkilenmemesi mümkün değildir. Ahıska Türklerinin, yaşanan sürgün ve göçler nedeniyle geleneksel giysilerini yanlarında taşıma imkanlarının olmadığı, geleneksel giysi ile gelenlerin de zaman içerisinde günümüz yaşam şartlarına ve buldukları çevreye uyum sağlayarak giyim kuşamlarının değiştiği görülmüştür. Bunlar arasında düğünlerde giydikleri geleneksel gelinlikleri de bulunmaktadır. Ancak yanlarında "katha, leçeg, naznazi" gibi taşıması kolay yer kaplamayan gelinin başını süslemede kullanılan geleneksel başlık ve örtüleri getirenler bulunmaktadır. Bu eşyalar hala, teyze, abla gibi aile büyüklerinden, evlenen genç kızlara verilmekte, böylece kültürel miras aktarımı gerçekleşmiştir. (Kahvecioğlu, 2017, s. 214)

Ahıska Türkleri'nin ölüm ve ölüme dair inanışlarını günümüze kadar sürdürmeleri, ortak yaşayışımızın izlerinin onlarda daha belirgin olduğunun göstergesidir. Ahıska Türkleri'nde ölüme dair geleneklerin benzerleri ülkemizde de devam etmektedir. Ahıska Türkleri, cenaze törenlerinde sevdiklerine karşı son görevlerini en iyi şekilde yerine getirmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Ölenin arkasından yapılanlar, ölene son görevin yerine getirilmesi kabul edildiğinden, hazırlıklar büyük bir titizlik içerisinde yapılmıştır. Dolayısıyla masraf ya da zahmetten kaçınmamışlardır. Ahıska Türkleri için vatandan ayrı kalmanın acısı, tekrar vatan topraklarına dönme isteği, sürgünde birçok ailenin parçalanması ve insanların sevdiklerini kaybetmeleri, çektikleri acılar vb. konular yaktıkları ağıtlarda dile getirilmiştir.

Ahıska Türkleri, kaderine düşen birçok zorluk ve sürgünlere rağmen zor şartlar altında yeni yerlere yerleşme, yeni bir çevrenin yanısıra kendisi gibi Türk ve Müslüman olan halkla bir arada yaşam, yeni dil, kültür, sosyal hayat ve kültürel çevrede kendi kültür, dil, örf, adetini unutmamışlardır.

5.Sonuç

Rusya'nın beklediği 1820 – 1829, 1853 – 1856 ve 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaş'ı sonrasında Kafkaslar'da ruslaştırma siyaseti zemini oluşmuştur. XIX. yüzyılda beşeriyeti utandıracak şekilde yaşananlar neticesinde ortaya çıkan zorunlu göç, dünyanın dört bir tarafına savrulan Kafkas anasırlarından Afyonkarahisar'da da göç dalgası sonraki zamanlarda da devam etmiştir. İnsan ve insan toplulukları beraberlerinde yaşam tarzlarını yani kültürlerini de getirmişlerdir. Kafkas ve Kırım göçünün yoğun yaşanmadığı Afyonkarahisar ve çevresindeki yerleşim alanlarında elde edilen verilerden eğlence, beslenme, dil, sanat, ölüm ritüelleri gibi kültürel uyum içinde yaşamışlardır.

Türklüğün ikinci anavatanı Anadolu'da meydana getirdiği siyasi, idari, ictimai – maddi belirsizliklere dayalı bir halde ortaya çıkardığı avantajın Afyonkarahisar nazarındaki kültürel uyum ve bölgeye kattığı değer açısından yerleşim yerleri sadece toprak parçasından ibaret olmadığını onu anlamlandıran o topraklarda yaşayan ve toplumları oluşturan insanlardır. XIX. yüzyılda göçe zorlanan Kırım ve Ahıska Türkleri Afyonkarahisar ve çevresine yerleştirildiklerinde çektikleri güçlüklerle rağmen yaşadıkları uyumlarda görebiliriz.

Ahıska ve Kırım Türkleri milli ruhunu, birliğini koruyan ve onları vatanlarına bağlayan en önemli unsur folklor olmuştur. Onlar ayrıldıkları topraklara duyulan bu hasreti, vatan hatırasını yaşattıkları folklorlarda örf, adetlerinde canlı tutup, beraberlerinde Anadolu'ya getirmişlerdir. Kırım Tatar muhacirlerinden ve onların soyundan gelenlerin bir çoğu Kırım'la psikolojik ve kültürel bağlarını

kaybetmemiştir. Bilhassa Kırım muhacirlerinin toplu olarak yaşadıkları yerleşim yerlerinde Kırım Tatar dil ve kültürünün ana unsurlarını günümüze kadar muhafaza edilmiştir. (Kırımlı, 2015, s. 529)

Ahıska Türkleri sürgün edildikten sonra kültürlerini ve kimliklerini kaybetmemişlerdir. Sürüldükleri ya da zorunlu göç ettikleri ülkelerde yaşayan halkla kız alıp vermemeye dikkat etmiş evlilikler daha çok kendi aralarında gerçekleşmiştir. Bu durum evlilik ve düğün törenlerinin geleneklere bağlı kalarak sürdürülmesinde önemli bir etken olmuştur. Aynı zamanda dünyanın hangi coğrafyasında olursa olsun Ahıska Türklerinin evlilik ve düğün törenlerinde ki benzerlikler dikkat çekicidir.

Ahıska Türkleri'nin ölüm ve ölüme dair inanışlarını günümüze kadar sürdürmeleri, ortak yaşayışımızın izlerinin onlarda daha belirgin olduğunun göstergesidir. Ahıska Türkleri'nde ölüme dair geleneklerin benzerleri ülkemizde de devam etmektedir. Ahıska Türkleri, cenaze törenlerinde sevdiklerine karşı son görevlerini en iyi şekilde yerine getirmek için ellerinden geleni yapmışlardır.

Ahıska Türkleri Tarih boyunca büyük göçler ve bu göçlerin getirdiği büyük acılara rağmen Türklüklerinden asla ödün vermeyerek, yerleştikleri bölgelere zenginlik katmışlardır.

KAYNAKÇA

- Akkoyun, T. (2018). Uluslararası Suriye Mültecileri Meselesinin Tarihi Değerlendirmesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 81-97.
- Akkoyun, T. (2015). Kopuş – Birleşme Çizgisinde Kültürel zenginlik ve Renklilik: Kafkasya – Afyonkarahisar. . *Yeni Türkiye*, 85 - 99.
- Aydınğün, A. v. (2014). *Ahıska Türkleri Ulusötesi Bir Topluluk; Ulusötesi Aileler*. Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Yayınları.
- Berkok, İ. (1958). *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Mabaası.
- Boz, E. (2007). Afyonkarahisar İli Çay İlçesi Orhaniye Köyü Kırım Tatar Ağzı. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 263 – 281.
- Çağ, G. (2015). 19. Yüzyılda Çerkes ve Nogay Göçmenlerinin Anadolu'daki İskanı Çabaları. *Yeni Türkiye*, 693 – 699.
- Gökçebay, Ö. (2006). Türkiye'ye Yerlesen Tatarlarda Dini Hayat Ve Adetler (Konya Yöresi Örneği). *Yüksek Lisans Tezi*.
- Demirtaş, M. (2015). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kafkasya'dan Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Yaşadıkları Zorluklar. *Yeni Türkiye*, 700 – 718.
- Günay, N. (2010). *Karhisar-ı Sahip Sancağına Yerleştirilen Ahıska Türkleri . Milli Mücadele ve Büyük Taarruzda Afyonkarahisar Sempozyumu*.
https://www.academia.edu/32936029/KARAH%C4%B0SAR-I_SAH%C4%B0P_SANCA%C4%9EINA_YERLE%C5%9ET%C4%B0R%C4%B0LEN_AHISKA_T%C3%9CRKLER%C4%B0 adresinden alındı
- Güneş, M. (2014). Kafkasya Muhacirlerinin Karahisarı Sahipte İskanı Ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895). *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 421 – 452.
- İpek, N. (1991). Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900). *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 97 – 134.
- Kafalı, S. (1972). Tarihte Türk Göçleri ve Neticeleri. *Töre*, 1- 49.
- Kahvecioğlu Sarı, H. (2017). Honaz'da Yaşayan Ahıska Türklerinin Düğün Törenleri Üzerine Bir Araştırma. *SOBİDER*, 205-215.
- Karpat, K. (2003). *Osmanlı Nüfus (1830-1914) demografik ve sosyal özellikleri*. İstanbul: Tarih vakfı yurt yayınları.
- Kırımlı, H. (2015). Kırım'dan Türkiye'ye Kırım Tatar Göçleri. *Yeni Türkiye*, 523 – 529.
- Kocaoğlu, T. (2015). Rus İhtilalleri ve Türk Halkları – Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti. *Yeni Türkiye*, 63 – 87.
- Küpelı, Ö. (2001). *Osmanlılar Döneminde Afyonkarahisar, Afyonkarahisar Kütüğü*. Afyon: AKÜ Yayınları.
- Oğuzoğlu, Y. (2015). Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler. *Yeni Türkiye*, 659 – 579.
- Pul, A. (2013). 1877 – 1878 Osmanlı – Rus Savaşı Sonrasında Beykoz'da Muhacirler İçin İskan Yeri Çalışmaları. *Tarih Okulu*, 152 – 182.
- Sarıdere, Ş. (2015, Temmuz 20). Kafkas İlhakı ve Moskof Cinayetleri. *Afyon Yenigün*.
- Selçuk, H. (2015). Kayseri'ye (Aziziye - Pınarbaşı) İskan Edilen Kafkas Göçmenleri ve 1927 Tarihli Nüfus İstatistiğine Göre Kayseri'de Çerkesler. *Yeni Türkiye*, 62 – 67.

Şimşir, N. (2015). Osmanlı Arşiv Vesikalarına Ggöre Kafkasya'dan Balıkesir ve Çevresi'ne Göçen Nüfus. *Yeni Türkiye*, 100 – 116.

Tavkul, U. (2002). *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Karayollarının Durumu (1882)

Şenay ATAM*

Giriş

İngilizler elçilikleri vasıtasıyla diplomatik ilişkilerini yürüttükleri devletlerle ilgili siyasetlerini takip ederken bir yandan o ülkenin siyasi, iktisadi, ticari birçok alanda bilgilerini toplamıştır. İngiliz arşivlerinde Osmanlı ve Türk tarihine ait belgelerin bulunduğu Foreign Office (FO) kısmına bakıldığında belgelerin 1780'lerden itibaren FO 78, FO 195, FO 424, FO 881, FO 198 ve FO 371 numaralı dosyalarda muhafaza edildiği görülmektedir. Bu dosyalardaki belgeler siyasi, askeri, ticari, konsular ve özel gibi konular esas alınarak tasnif edilmiştir. Belgeler mektup veya telgraf olmak üzere, çeşit olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tasnif dışında kalan çeşitli belgeler “miscellaneous” yani muhtelif adı altında toplanmıştır. Bilindiği gibi İngiltere'nin politikası özellikle 1878-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra değişmiş, özellikle Osmanlı topraklarındaki Ermenileri destekler tavır sergilemiştir. 1878 Berlin Antlaşmasının bilhassa Ermenilerle ilgili maddelerinin uygulanıp uygulanmadığını rapor etmek üzere birkaç İngiliz konsolos Anadolu'ya gönderilmiştir. Bu yüzden 1878-1881 yılları arasında Anadolu ve burayı çevreleyen coğrafya hakkında İngiliz arşivinde oldukça yüklü miktarda malzeme bulmak mümkündür (Kutluoğlu, 1998: 225-229). İncelediğimiz belge yukarıda saydığımız doğrudan Osmanlı'yı ilgilendiren dosyalar arasında yer almamaktadır. Bu dosya genel olarak Avrupa'da yolların durumu ile ilgili olarak Avrupa ülkelerinde bulunan İngiliz elçileri tarafından merkeze gönderilmiş raporların toplu olarak bulunduğu yazıları ihtiva etmektedir ve miscellaneous dosyasında "2" numarada yer almaktadır. Bu dosyanın içerisinde Osmanlı'nın yanında Avusturya, Macaristan, Belçika, Yunanistan, Fransa, İtalya ve Almanya'nın yolları ile ilgili bilgiler de yer almaktadır (Parliamentary Papers, 1882).

Osmanlı Devleti'nin yollarına dair bilgiler George Hugh Wyndham tarafından hazırlanarak Londra'ya gönderilmiştir. Hugh Wyndham 1880 ile 1885 yılları arasında İstanbul'da elçilik sekreteri olarak görev yapmıştır. Wyndham raporunu soru-cevap şeklinde hazırlamıştır. Soruların cevabını yine kendisi vermiştir. Raporun sonuna ise uzunca bir tablo ile Osmanlı Devleti'nde bulunan yolların toplam uzunluğunu ve bunların yapılan kısımlarının miktarını kilometre cinsinden vermiştir.

Osmanlı Devleti 18. yüzyıla kadar yol yapım faaliyetlerini düzenli bir şekilde yürütmüş ve yolların bakımına özen göstermiştir. (Miroğlu, 1997: 241-252; Koloğlu, 2002: 443-456; Yazıcı, 1992: 366-377; Çadircı, 1991: 153-167). Fakat 18. yüzyıldan sonra devletin içerisine girdiği siyasi ve mali sıkıntılar diğer alanlarda olduğu gibi yolların yapım-bakım ve onarımında gerilemeye sebep olmuştur. Devletin 19. yüzyılda yeniden bir yapılanmaya girdiği süreçte ulaşımın kesintiye uğramaması için,

* Dr. Öğrt. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, email: senayatam@osmaniye.edu.tr

demiryolu, liman ve karayolları ile bir bütün halinde ilgilenecek Batı tarzında bir bakanlığın oluşturulmasıyla bir kalkınma amaçlanmıştır. Kurulan bu bakanlığın adı Nafia Nezaretidir. 1848 yılında kurulan Nafia Nezareti (Atam, 2015: 15-26) her ne kadar Osmanlı idari yapısının henüz oturmayışı nedeniyle aralıklarla başka bakanlıklarla birleştirilse de artık yollar ile ilgilenen bir kurum teşkil olunarak yol yapım teknikleri, düzenlemeleri gibi konularla ilgilenmiştir. Bu sayede artık yol bir uzmanlık alanı olarak görülmeye ve ülkede yol inşasında çalışacak teknik elemanlar yetiştirilmeye başlanmıştır. Fakat ulaşımın kesintisiz tesis edilebilmesi özellikle maddi ve siyasi sıkıntılar nedeniyle istenilen düzeyde gerçekleştirilememiştir. (Çetin, 2017: 267). Wyndham'ın bu hazırladığı rapor da bize Osmanlı'nın karayollarındaki durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

George Hugh Wyndham Tarafından Hazırlanan Osmanlı Yollarına Dair Rapor

Wyndham raporuna öncelikle Türkiye'de yolların nasıl yapılmakta ve korunmakta olduğu sorusuna cevap ile başlamıştır. Yolların yapım işi yukarıda da belirtildiği üzere Nafia Nezareti tarafından her vilayette görevli mühendislerce yürütülmektedir. Vilayetlerde yapılacak yollar için finansmanın nereden sağlandığını, merkezden mi yoksa yerel yönetimler tarafından mı karşılandığı konusunda ise Maliye Nezareti tarafından ödemenin yapıldığını ancak Nafia Nezareti'nin bu konudaki esas belirleyici olduğunu kaydetmiştir. Yolların bakımının yapıp yapılmadığı konusunda ise aslında prensipte onarım yapılması gerektiğinin bilincinde olduğunu, müfettişlerin bu konularda raporlar hazırladığını fakat yolların bakımının yapılmasındaki engelin mali yetersizlik olduğunu vurgulamıştır. Bu yüzden de "yollar acı çekmektedir" deyimini kullanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde yolların yapım ve bakımında yol mükellefiyeti denilen bir uygulama mevcuttu. Yolların inşası için 18 ile 60 yaş arasında sağlıklı her Osmanlı vatandaşı erkek sene 4 günden 5 senede 20 gün olmak üzere yollarda çalışmakla yükümlü idi. Wyndham bu uygulama hakkında da bilgi vererek Yolları düzenli tutmak için önceden böyle bir uygulamanın olduğunu ancak artık zorla çalıştırmanın bırakıldığını yazmıştır. Yalnız Wyndham'ın verdiği bu bilgi yanlıştır. Zira tam aksine amele-i mükellefe dediğimiz bu usulde Osmanlı yeni düzenlemeler yapmıştır. Ancak uygulamada yaşanan sıkıntılar nedeniyle 1890 yılında bedenen çalışmak yerine halka yol vergisi denilen bir vergi yüklenerek halkın yol inşasında çalıştırılmasından vazgeçilmiştir.

Wyndham Osmanlı Devleti'nde yol yapımının kurallara bağlı olduğunu; ancak son yirmi yılda hükümet tarafından büyük meblağlar harcanmasına, zorunlu olan amele-i mükellefe sistemi bir dönem uygulanmış olmasına rağmen, Asya Türkiye'sinde hükümet tarafından yaptırılmış tek bir taşımacılık sistemi bulunmadığını ifade etmiştir.

Wyndham, Osmanlı Döneminde inşa edilen bazı güzergâhlar hakkında detaylı bilgi vermiştir. Buna göre Breh Company tarafından inşa edilen ve işleyen tek yolu Beyrut ile Şam arasında olduğunu; Trabzon ile Erzurum arasında on yıl önce bir yol yapılmış olmasına rağmen bakımsızlıktan bu yolda araba geçişinin mümkün olmadığı anlatmıştır. Yaklaşık altı yıl önce Diyarbakır, Mardin, Harput ve Malatya arasında Vali İsmail Hakkı Paşa'nın gayretleri ile bir yol inşa edildiğini fakat yine tamiri yapılmadığından bu yolun da tekerlekli araçlarca kullanılmasının uygun olmadığını belirtmiştir. Son yirmi yıl boyunca aceleci tasarlanmış, yalnızca kısmen uygulanmış ve daha sonra tamamen terk edilmiş projelere harcanan büyük meblağların boşa gittiğini; bütün imparatorluğun ana yollarında

uygulanan amele-i mükellefe sisteminin amele-yi yollara sevk edecek, amelenin çalışmasından sorumlu memurların suiistimalleri ve yolsuzlukları nedeniyle başarısız olduğunu vurgulamıştır. (Parliamentary Papers, 1882: s. 85-86). Wyndham'ın bu bilgileri ise tamamen doğrudur. Zira Osmanlı arşiv belgelerinde de buna dair birçok belgeye rastlamak mümkündür.

Wyndham raporunda Osmanlı Devleti'nin bu dönemde İran ticareti ile ilgili olarak çok doğru bir tespitte bulunmuştur. Wyndham, Erzurum-Trabzon yolu derhal tamir edilmedikçe yakın zamanda bölgenin ticari hâkimiyetinin İran'a geçeceğini ve Osmanlı'nın bundan dolayı yaşayacağı ekonomik kaybın yolun bakımı için gereken meblağın on katından fazla olacağını belirtmiştir (Parliamentary Papers, 1882: 86). Bundan sonra da tablo şeklinde hazırlanan Osmanlı yolları rapora eklenmiştir. (Parliamentary Papers, 1882: 87-92). Aslında böyle bir bilgiyi Wyndham'ın nereden aldığı da ayrı bir sorudur. Zira bu bilgiler resmi kayıtlara benzemektedir. Nafia Nezareti'nden alması muhtemeldir.

Rapora geçmeden önce 1880-1881 yıllarında Osmanlı Devleti'nin sınırları ve hangi vilayetlerden oluştuğu konusunda kısaca bilgi vermek faydalı olacaktır. Bilindiği üzere 19. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıplarına uğradığı bir dönemdir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Sırbistan, Karadağ ve Romanya bağımsızlıklarını kazanmış, Kıbrıs İngiltere'ye devredilmiş, Kars, Ardahan ve Batum Rusya'nın eline geçmiş, Bosna ve Hersek ise Avusturya-Macaristan'ın denetimine girmiştir. Yine bu dönemde Tuna ve Niş vilayetlerinin bir kısmı Bulgaristan ile birleştirilerek özerk bir statü kazanmıştır. Tunus 1881 yılında Fransızlar, Mısır ve Sudan da 1882 yılında İngilizler tarafından işgal edilmiştir. Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması ile 287.510 km² toprak kaybetmiştir. (Armaoğlu, 1999: 523-542). Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılmış geniş bir coğrafyaya hükmeden bir devletin de yaptığı yollara dair bilgi vermek elbette kolay değildir. Wyndham'ın genel olarak demiryollarını karayollarına bağlayan hatlar ile denize kıyılı olan yerlerde limanlara ulaşan güzergâhlar ve önemli ticaret yolları hakkında bilgi verdiği görülmektedir.

1296 (1880-81) Yılı Sonunda Osmanlı Devletinde Yapılmış ve İnşa Edilmiş Yol Tablosu

Vilayetin İsmi	Yolun İsmi	Toplam Uzunluk	Yapılan Yol
Bursa	Bursa-Mudanya	30 km	30 km
	Bursa-Mihalıç	34,500 km	34, 500 km
	Bursa-Gemlik	70 km	5 km 300 m
	Bursa-Kirmastı	65 km	1 km 300 m
	Bursa-Kırarlı	180 km	300 m
	Mudanya-Trilye	11 km 300 m	4 km 900 m
	Sanderme?-Balıkesir	115 km	12 km 400 m
	Gemlik-Yenişehir	60 km	4 km
	Bursa Vilayeti Toplam	565 km 800 m	92 km 700
Aydın	İzmir-Birunabad	7 km 500 m	7 km 500 m
	Ayvalı-Bergame-Germencik	120 km	29 km
	Aydın Vilayeti Toplam	17 km 500 m	36 km 500 m
İzmit	İzmit-Geyve	54 km 300 m	61 km 500 m
	41. kmdenAdapazarına	7 km 200 m	

	İzmit Sancağı Toplam	61 km 500 m	61 km 500 m
Üsküdar Asya	Darıca-Gebze-İstasyon	7 km 200 m	5 km 900 m
	Tuzla-İstasyon	2 km 200 m	
	Sandık-İstasyon	500 m	
	Üsküdar Asya Toplam	9 km 900 m	5 km 900 m
Kastamonu	İnebolu-Kastamonu	89 km 500 m	70 km
	Kastamonu-Çankırı	110 km 500 m	23 km 700 m
	Sinop-Boyabat	98 km 600 m	10 km 800 m
	Kastamonu Vilayeti Toplam	297 km 600 m	110 km 500 m
Konya	Konya-İstanbul-Akşehir	151 km 100 m	29 km 300 m
	Konya-Silifke-Karaman	128 km	
	Antalya-Isparta-Burdur	150 km	
	Konya-Meram	7 km 400 m	
	Konya Vilayeti Toplam	436 km 500 m	29 km 300 m
Şam	Malaka-Balbek	33 km 300 m	33 km 300 m
	Tripoli-Hama	100 km	40 km
	Beyrut-Damar	115 km	115 km
	Şam Vilayeti Toplam	248 km 300 m	188 km 300 m
Adana	Adana-Mersin-Tarsus	66 km 500 m	70 km 900 m
	Tarsus-Kayseri-Akköy	269 km	
	Silifke-Peçeli-Taşucu	11 km 800 m	
	Toplam	338 km 300 m	70 km 900 m
Halep	Halep-İskenderun	150 km	65 km 900 m
	Halep-Birecik	140 km	
	Halep Vilayeti Toplam	290 km	65 km 900 m
Diyarbakır	Diyarbakır-Harput	150 km	354 km 200 m
	Harput-Kebanmadeni	60 km	
	Harput-Malatya	90 km	
	Malatya-Sivas	170 km	
	Diyarbakır-Siverek	90 km	
	Siverek-Urfa	100 km	
	Diyarbakır-Mardin	90 km	
	Mardin-Cizre	180 km	
	Diyarbakır-Devek	60 km	
	Sürt-Bitlis	70 km	
	Diyarbakır Vilayeti Toplam	1.000 km	
Sivas	Sivas-Samsun Vilayet sınırı	201 km	70 km
	Sivas-Malatya	70 km	
	Giresun-Karahisar	125 km	25 km
	Toplam	396 km	95 km

Canik	Samsun-Sivas vilayet sınırı	60 km	5 km 700 m
	Samsun-Çarşamba	40 km	2 km 600 m
	Canik Sancağı Toplam	100 km	8 km 300 m
Trabzon	Trabzon-Balahor	15 km	500 m
	Ordu-Sivas vilayet sınırı	88 km	5 km
	Ünye-Niksar	100 km	5 km
	Trabzon Vilayeti Toplam	20 km	10 km 500 m
Trabzon-Erzurum Yolu	Trabzon-Erzurum	319 km	319 km
	Batum-Kars-Ardanuç	425 km	100 km
	Trabzon-Erzurum Toplam	744 km	419 km
Ankara	Ankara-İzmit	200 km	4 km
	Kayseri-Mersin	80 km	5 km
	Yozgat-Mersivan	115 km	3 km
	Ankara Vilayeti Toplam	395 km	12 km
Osmanlı Asyasında Karayolları Toplam		5.273 km 400 m	1.560 km 500 m
Avrupa-Türkiye			
Yanya	Yanya-Salavna-Arta	80 km 600 m	50 km 500 m
	Aya Serende par Delvino	110 km	59 km 300 m
	Yanya-Larisa-Metsovo	180 km	100 m
	Larissa'dan Volos'a	54 km 200 m	67 m
	Toplam	424 km 800 m	110 km
Manastır- İškodra	Üsküp-Köprülü	40 km	10 km
	Üsküp-Kaçanik	40 km	13 km 300 m
	Kumanova--Vragna	60 km	20 km
	Prizren-işkodra	30 km	16 km 700 m
	Durazzo (Dures)-Tiran	38 km 622 m	38 km
	Toplam	208 km 622 m	98 km
İstasyonlara bağlantılı ana yollar			
Manastır	İştib-Köprülü	32 km	32 km
	Üsküp-Kumanova	41 km	41 km
	Üsküp-Kalkandelen	45 km 900 m	45 km 900 m
	Kaçanik-Vragna-Kılan	59 km 500 m	59 km 500 m
	Prizren-Veresoviç-İstimia	50 km 500 m	
	İstimi-Kurşunlu-Priştine	67 km 800 m	67 km 800 m
	Mitroviç-İpek	57 km 800 m	57 km 800 m
	Manastır-Graçko İstasyon hududu-Sertebe	54 km 900 m	54 km 900 m
	Radoviç-Sutrumniç	15 km	15 km
	Toplam	424 km 400 m	354 km 300 m
Selanik	Selanik-Manastır (sınır)	120 km	119 km 600 m
	Vilayet sınırından Manastır'a	40 km	40 km

	Selanik-Serez	90 km 800 m	53 km 400 m	
	Kavala-Drama	38 km 800 m	38 km 800	
	Drama-Nevrekop	95 km	13 km 300 m	
	Toplam	387 km 600 m	265 km 100 m	
	İstasyon hatlarına bağlanan ana yollar			
	Topşin-Manastır istasyon hududu	600 m	600 m	
	Kılkiç-Amatova istasyon hududu	26 km 300 m	26 km 300 m	
	Toyran-Kazasulu istasyon	33 km 700 m	33 km 700 m	
	Mayadağ-Gevgili istasyon	11 700 m	11 km 700 m	
	Strumniç-Misoviç istasyon hududu	40 km 200 m	40 km 200 m	
	Graçko istasyonundan Manastır hududuna	46 km 600 m	46 km 600 m	
	Köprülü istasyonundan Stip'e	8 km 600 m	8 km 600 m	
	Strumniç istasyonundan Radoviç'e	11 km 700 m		
	Toplam	179 km 400 m	167 km 700 m	
Edirne	Edirne-Pazarcık-İhtiman-Sofya-Niş	218 km 100 m	216 km 900 m	
	Edirne-Rodosto-Babaeski	119 km 800 m	77 km 100 m	
	Edirne-Şumla-Yanbolu	170 km 400 m	12 km	
	Edirne-kesehamza?	16 km 800 m	3 km 100 m	
	Edirne-Taşlümüsellim	22 km 600 m	9 km 800 m	
	Uzunköprü-Gelibolu-Keşan	120 km	3 km 500 m	
	Mustafapaşa-Koyunlu	35 km 100 m	800 m	
	Pazarcık-Samakof	34 km	34 km	
	Filibe-Kızanlı-Kalofer	93 km 100 m	90 km 100 m	
	Filibe-Burgaz-Silivna	224 km	195 km 500 m	
	Edirne-İstanimaki	17 km 300 m	17 km 300 m	
	Yenizağra-Tirnova-Elena	50 km	3 km 700 m	
	Semen-Easkizağra	20 km	20 km	
	Uzuncaova-Hasköy	6 km 400 m	6 km 400 m	
	Dimetoka-Orlou istasyonu	12 km 900 m	1 km 500 m	
	Karahacıhalil-Emledin	5 km 700 m	5 km 700	
	Toplam	1.166 km 200 m	697 km 400 m	
		İstasyon bağlantı hatları		
		Vize-Saray-Çerkezköy	39 km 600 m	1 km 300 m
		Çorlu-İstasyon	2 km 600 m	2 km 400 m
		Rodosto-Muradlı istasyon hattı	23 km 500 m	8 km 600 m
	Lüleburgaz-Üsküp-Pınarhisar	52 km 200 m	21 km 900 m	
	Albolu istasyon-Babaeski-Kırkkilise	45 km 800 m	38 km 900 m	
	Albolu-Malkara-Hayrabolu	62 km 400 m	6 km 100 m	
	Havza-Sablaköy istasyonu	25 km 400 m	9 km 700 m	
	Uzunköprü-istasyon hattı	2 km 500 m	2 km 500 m	

	Sofular-Urla istasyon hattı	6 km	----
	Orlou istasyonu-Edirne	27 km 600 m	5 km 900 m
	Edirne-İstasyon	4 km 500 m	4 km 500 m
	Edirne istasyonu-Lidya-Ortaköy	39 km 600 m	21 km 500 m
	Dimetoka-istasyon hattı	2 km 100 m	2 km 100 m
	Dimetoka-Karahacıhalil	18 km	18 km
	Dimetoka-Bidigli-Sofilu	48 km 800 m	32 km 100 m
	Şamköy-?	6 km 300 m	6 km 300 m
	Saraycık-istasyon	1 km 100 m	1 km 100 m
	Mustafapaşa-Edirne istasyon hattı	19 km 500 m	19 km 500 m
	Tirnova-İstasyon hattı	2 km 500 m	2 km 500 m
	Tirnova istasyonu-Eskizağra	29 km	20 km 700 m
	Kayacık-Hasköy istasyon hattı	16 km 300 m	16 km 300 m
	Uzuncaova'dan önceki rotaya	6 km 400 m	6 km 400 m
	Çırpan-Taçburnu-Hisarlı istasyon	12 km	7 km 500 m
	Hacılar istasyonu-DerbendYenimahal	4 km 500 m	4 km 500 m
	Papazlı-Çırpan hattı	13 km 600 m	12 km 200 m
	Katoniç-Stanimaka	10 km 500 m	10 km 100 m
	Filibe-istasyon	1 km 100 m	1 km 100 m
	Filibe istasyonu-Derindere	9 km 900 m	1 km 700 m
	Hisar Haman-Kızanlık	25 km 800 m	17 km 700 m
	Karlova-Kızanlık	9 km 300 m	1 km 700 m
	Pazarcık istasyon	1 km 600 m	1 km 600 m
	Pazarcık istasyonu-Sestere-Batak	39 km	24 km 200 m
	Pazarcık-Huronköy (Hasanköy)	41 km	18 km 200 m
	Sarembey istasyonu-Samakof	6 km	4 km 100 m
	Yanbolu istasyonu-Silivna	27 km 100 m	25 km 700 m
	Kırmenli istasyonu-Yenizağra-Silivna	13 km 400 m	13 km 400 m
	Yenizağra-istasyon	1 km 100 m	1 km 100 m
	Rami Mahallesi istasyonu-Semen-Eskizağra	27 kmm 100 m	8 km 100 m
	Karapınar istasyonu-Sülemişli	22 km 500 m	5 km 200 m
	Karapınar istasyonu-kerjonli	21 km 600 m	10 km 500 m
	Toplam	768 km 200 m	422 km 900 m
Kaza-i Erbaa-(İstanbul)	Küçük Çekmece-Büyük Çekmece	16 km 300 m	16 km 300 m
	İstasyon ve Tramvay hatları		
	Çatalca-İstasyon	2 km 300 m	2 km 300 m
	Sinekli istasyonu-Sutrunca	22 km 300 m	3 km 700 m
	Toplam	40 km 900 m	22 km 300 m
Girit	Hanya-Selene	45 km	4 km 500 m
	Hanya-Kisamu	40 km	600 m

	Hanya-Halessa	2 km	2 km
	Hanya-Mornes	3 km 500 m	300 m
	Aziziye-Tersane	1 km 100 m	1 km 100 m
	Hanya-Gikalariya	2 km	200 m
	Kandiye-Pedyä	26 km	1 km 200 m
	Toplam	119 km 600 m	9 km 900 m
	Avrupa Türkiye Toplam	3.719 km 722 m	2.147 km 600 m

Tabloda gösterildiği üzere bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Bursa, Aydın, İzmit, İstanbul'un Anadolu kısmı, Kastamonu, Konya, Şam, Adana, Halep, Diyarbakır, Sivas, Canik, Trabzon ve Ankara vilayetlerini kapsayan bölümünde toplam 5.273 km 400 m metre yol bulunmakla birlikte bunun 1.560 km 500 metresi inşa edilmiştir. Osmanlı'nın Avrupa kıtasında yer alan Edirne, Selanik, Manastır, Yanya, İstanbul'un Avrupa yakası ve Girit'i kapsayan topraklarında ise 3.719 km 722 m yolun 2.147 km 600 metresi inşa edilmiştir. Wyndham, raporunda Girit vilayetinin özerk yapısı nedeniyle yapılan yollar hakkında net bir bilgi edinilemedi notunu düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarının coğrafi olarak kapladığı alan düşünüldüğünde Avrupa kıtasında daha fazla yolun inşa edildiği görülmektedir. Bu raporda özellikle Edirne'de olan yolların-özellikle istasyon bağlantı hatlarının- çok detaylı verilmiş olması da dikkate değer bir noktadır. Ancak Edirne vilayetinde bile 768 km'lik yolun ancak 422 km'si bitirilebilmiştir. Aslında bu raporun hazırlandığı yıllar itibariyle Osmanlı Devleti bayındırlık alanında yeni bir atığa kalkmış, bu dönem Nafia Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa ülkede karayollarından demiryollarına hatta bataklıkların kurutulmasına kadar geniş çapta bir proje hazırlayarak II. Abdülhanmid'e sunmuştur (Dinçer, 1971: 153-176). İşte bu rapor tam da bu döneme rastlamıştır.

Sonuç

1882 yılına ait bu belgede Osmanlı Devleti'nde yol inşasının ne suretle yapıldığına dair kısa bir bilgi verildikten vilayetleri önemli merkezler, limanlara ve demiryollarına bağlayan yolların kilometre cinsinden uzunluğu ile 1881 yılına kadar ne kadar yol inşa edildiğine dair tablo eklenmiştir. Yalnız burada Osmanlı Asya'sından ziyade Balkanlarda yer alan coğrafyada yol yapımı ile ilgili daha detaylı bilgi verildiğini söylemek gerekir. Özellikle Edirne vilayeti içerisinde ayrıntılı şekilde gösterilen istasyon bağlantı hatları yeni oluşturulan Doğu Rumeli Vilayeti içerisinde yer almaktadır ki İngilizlerin bu dönemde bölgeyi ne kadar yakından takip ettiğini buradaki güzergâhları tek tek çıkarmalarından anlamak mümkündür.

Aslında İngiliz elçiliği tarafından hazırlanan bu raporda Osmanlı'nın tüm yolları mevcut değildir. Burada özellikle imparatorluğun tüm yollarını kapsayan bir rapor olmadığını, İngilizlerin ilgi alanlarının yoğunlaştığı bölgelerdeki güzergâhlarla ilgili bilgi verildiğini vurgulamak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Atam, Ş. (2015). *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Niğde.
- Çadırcı, M. (1991). "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, s. 153-167.
- Çetin, E. (2017). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Anadolu'da Karayolu Ulaşımı*, TTK., Ankara.
- Dinçer, C. (1971). "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler*, C. V-VIII, S. 9-12, s. 153-176.
- House of Commons Parliamentary Papers, Reports For The Construction and Maintenance of Public Roads In European States*, Miscellaneous, Nr. 2, London 1882.
- Koloğlu, O. (2002). "Ulaşım ve Haberleşme", *Osmanlı Uygurluğu*, Haz. Halil İncalcık, Ankara s. 443-456.
- Kutluoğlu, M. H. (1998). "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakındönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", *Osmanlı Araştırmaları*, C. XVIII, İstanbul, s. 225-238.
- Miroğlu, İ. "Osmanlı Yol Sistemine Dair", *İ.Ü.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1997, S. XV, s. 241-252.
- Yazıcı, N. (1992). "Tanzimatta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM*, S. 3, s. 333-377.

1880-1920 Yılları Arasında Kırım Türklerinde Kadın Kimliğinin Şekillenmesi Üzerine Çarlık Rusya ve İslamiyet Etkisi

Özge ÜVENLİCAN*

Giriş

XIX. Yüzyılın sonları XX. Yüzyılın başları genel anlamda Rusya ve içinde yaşayan topluluklar için değişim ve dönüşüm yılları olması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışma için özellikle 1880-1920 yıllarının belirlenmiş olmasının sebebi; Rusya içerisinde yaşayan Müslümanlarda bilinçlenmenin ilk tohumlarının atılmaya başlandığı yıllar olması ve Rusya’da bu süreçte meydana gelen ihtilallerle birlikte yeniden şekillenmenin başlamasıyla, Türklerin taleplerinden vazgeçmeye başladığı yıllar olmasıdır. Rusya’da yaşayan Müslümanlar arasında Kırım önemli bir kilit noktasıdır. XIX. Yüzyılın sonlarına denk gelen ve Bütün Rusya Müslümanlarını harekete geçiren Aydınlanma hareketi Kırım’da İsmail Gaspıralı tarafından başlatılmıştır. Bu hareket dahilinde İsmail Gaspıralı’nın kızı olan, Şefika Gaspıralı önderliğinde Türk kadın hareketi de şekillenmiştir. Burada ki kadınların hak taleplerinde bulunması elbette ki bir tesadüf değildir. O dönemde Kırım’da yaşayan kadınların durumlarına genel anlamda bakıldığında üzerlerinde mutlak bir din etkisi ve Çarlık Rusya etkisi olduğunu görmek mümkündür.

1880-1920 yılları arasında Rusya’daki genel duruma bakılacak olursa; XIX. yüzyılın sonları aslında buradaki Türkler açısından canlanmanın başladığı dönemlerdir. Bundan önce ki dönem Kırım halkı göz önüne alındığında çok iç açıcı değildir. Kırım halkı bu süreçte sosyal, siyasi, dini, kültürel pek çok boyutta ağır yara almış bir halk haline gelmiştir. Dolayısıyla da genel manada sindirilmiş bir durumda kalmışlardır. Kendi dil ve tarihlerini bile öğrenme hakkı olmayan Kırım halkı için bir uyanış yaşanması çok da kolay olmamıştır. Her şeyden önce Çarlık, burada herhangi bir uygarlaşmanın izine bile rastlanılmaması hususunda oldukça dikkatli çalışmış ve XIX. Yüzyılın sonlarına kadar da amacına ulaşmıştır. Fakat bu noktada Çarlığın gözünden kaçan ayrıntı, Kırım dışında Avrupa’da veya İstanbul’da eğitim gören, gezerek farklı uygarlıklardan medeniyet öğrenebilecek kişileri yok saymış olmasıdır. Nitekim eğitimi, gerekli kültürel birikimini tamamlayıp kendi milleti adına mücadele etmekten çekinmeyerek Kırım’a dönen İsmail Gaspıralı ve onunla aynı düşünceyi paylaşan aydınların neler yapabileceğini düşünmemiştir. Bu noktada İsmail Gaspıralı, gerek cesareti, gerekse fikirleri, zamanlaması ve düşüncelerini pratiğe dökebilme kabiliyetiyle Kırım halkı için adeta bir önder olmuştur. Rusya bu dönemde Kırım başta olmak üzere bütün Türk bölgelerini, asimile etmeye çalışan politikalar uygulamış, halkın uyanmaması için elinden gelen tüm imkânları kullanmıştır.

Kırım bölgesel bakımdan çok eski dönemlerden itibaren Türk yurdu olarak var olmuş ve her dönemde Türk milleti için önemli bir bölge olma niteliği taşımıştır. Tabi ki Kırım aynı zamanda Ruslar için de stratejik bir nokta olması bakımından önem taşımıştır. Bu yüzden bu bölge için şiddetli

*Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ozgeuvenlican@gmail.com

mücadeleler yaşanmıştır. Bu mücadeleler kuşkusuz sadece karşı karşıya savaştan ibaret olmayıp, dönem dönem değişiklik göstererek siyasi, sosyal bir takım stratejileri de beraberinde getirmiştir. Kuşkusuz Rusya bu stratejiler için fazlaca çaba harcamış olmasına rağmen, Rusya Müslümanlarının kadınlar dahilinde aydınlanma hareketinin önüne geçememiştir.

1-İslamiyet Öncesinde Türk Kültüründe Kadın

Türk kültürüne genel olarak bakıldığında siyasette ya da günlük hayatın her alanında kadının önemli rol oynadığı aşikârdır.¹Özellikle ‘Arap tarihçisi el-Ömerî’nin ‘Kadının rolü Moğollarda o kadar büyüktü ki, dünyada bunun başka bir örneği yoktur.’²şeklindeki cümlesi, bu durumu net bir şekilde yansıtmaktadır.

Türk devletlerinde genel olarak kadınlar, kağandan sonra gelmiştir. Savaşlarda da bakıldığında, kağanların yanında yer aldıkları bilinmektedir. Hatta zaman içinde orduya komuta ederek de katkı sağlamışlar, bunun yanında eski Türk devletlerinde erkeklerin birkaç kez evlendiği, içlerinden sadece birisinin baş hatun olduğunu da söylemek gerekir.³Bu örnekler bize şunu göstermektedir ki; Türk devletlerinde kadın çoğu zaman erkekle yanyana durmuş ve birlikte hareket etmiştir. Herhangi bir ayırım durumunun yaşanmamış olmasına, orduya komuta etmesi çok yerinde bir örnektir. Çünkü askerî anlamda savaşlara katılmama durumu iki cinsiyet arasında bir fark gibi gözükmese de, eski Türk devletlerinde durumun böyle olmadığına kanıt oluşturmuştur.

İslam öncesi Türk toplumlarında kadının bir dokunulmazlığı yoktur. Bu sebeple de kadın, erkeğin yanında savaşta, avda, ziyafette kısacası her türlü faaliyette bulunmuştur. Dolayısıyla birbirlerinin tamamlayıcısı konumunda olduklarını söylemek doğru olacaktır.⁴Sosyal, ekonomik, siyasi, askeri hayatta kadınla erkeğin hemen hemen eşit olduğu açıktır. Hatta ‘eski Türk inancına göre gök ve güneş kadın Tanrıların; yer ve ay erkek Tanrıların sembolü kabul edilmiştir.’⁵Bu durum da eşitliğin ve iki cins arasındaki dengenin toplum içinde sağlandığını kanıtlar niteliktedir.

2-İslamiyet Sonrası Türk Kültüründe Kadın

Türklerin İslamiyet’i kabul etmesiyle birlikte kültürel anlamda bir karışıklığın yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Milli temele dayalı olan, Türk kültüründen zaman içinde uzaklaşma görülmesinin yanı sıra Türklerin İslamiyet’i kabul etmeleri aslında Arap ve Fars kültürünün yayılmasını da bir nevi kolaylaştırmıştır.⁶ Bu noktada Türkler ve tabii ki Türk kadını örfüne, âdetine, geleneğine bağlı kalmayı önemsemişken, aynı zamanda hem Arap, hem Fars hem de Türk kültürünün birleşerek oluşturduğu İslam medeniyetine de uyum sağlamak için uğraşmıştır.⁷ Bu uyum sağlama tabii ki sadece Türk kadınına değil, dolayısıyla sosyal anlamda yaşayışı derinden etkilemiştir. Bir takım farklılaşmaları

¹Kamalov, İlyas. 2009. *Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi)*. İstanbul: ÖtükenYayınları, 314.

²Kamalov, 2009, 314.

³Gömeç, Saadettin. 2006. *Türk Kültürünün Ana Hatları*. (1.Baskı) Ankara: AkçağYayınları, 72.

⁴Sevinç, Necdettin. 1987. *Eski Türkler’de Kadın ve Aile*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 30.

⁵İnan, Afet. 1975. *Tarih Boyunca TürkKadınının Hak ve Görevleri*. (3.Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 28.

⁶Turan, Osman. 1946. *Türkler ve İslamiyet*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 481.

⁷İnan, 1975, 33.

da beraberinde getirmiş, uzun yıllar Türk kadınının alışık olduğu geleneklerinden uzaklaşarak farklı bir yapıyı benimsemesi din temelli olmasından kaynaklı çok da zor olmamıştır. Yeni dinin oluşturmuş olduğu etkiyle Türk kültürü unutulmaya yüz tutma noktasına gelmiş olsa da halk arasında Müslümanlık adı altında eski gelenekler birçok alanda sürdürülmeye devam edilmiştir.⁸

Türk kadınının statüsünün, Türkler Müslüman olduktan sonra da devam ettiğini söylemek genel anlamda mümkündür.⁹ Fakat kadının kendi dünyasında bir takım kısıtlamalar söz konusu olmuştur. İslamiyet'i kabul etmek sadece bir dini kabul etmekle sınırlı kalmayarak aynı zamanda, uzun yıllar alışıla gelmiş bir takım geleneklerin de değişmesine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu değişiklik sadece dinden kaynaklı bir değişim olmayıp, daha önceki dönemlerde İslamiyet'in yayıldığı Arap ve İran kültürünün de bir karışımı olan mevcut değişimi meydana getirmiştir. Sonraki dönem için bu birbirine geçmiş olan yapıyı ayırmak veya farklı yorumlamalara gitmek oldukça zor olmuştur. Bu birleşimlerin sonucunda da İslamiyet daha çok erkeklerin değil fakat kadınların sosyal-siyasal hayattaki yaşayışını doğrudan etkilemiştir. Kadınların hem aile içinde hem devlet içinde ki görünüşleri, faaliyetleri eskiye oranla azalma göstermiştir. Örneğin erkeğe çok eşlilik uygulaması kabul görmüş ve bu uygulama dolayısıyla kadını sosyal statü kaybına uğratmış, sindirmiştir. Fakat burada şu ayrıntıyı göz ardı etmemek gerekir ki, çok eşlilik aslında sanıldığı gibi İslam'ın kadınlara bir dayatması değildir. Bu uygulama Araplarla, Hintliler ve diğer milletlere bakıldığında erkeğin kaç tane kadınla evlenebileceğinin sınırlanmadığını görüyoruz. Ayrıca Kuran-ı Kerim'de bir eş ile evlenmenin hayırlı olduğu, en fazla 4 olabileceği söylenmiştir.¹⁰ Fakat bu durumun gerekli görüldüğü halde gerçekleşebileceği sonucunu çıkartmak çok da zor olmasa gerek. Bu noktada çokeşlilik uygulamasının İslam toplumlarında devam ettiriliyor olması, erkeklerin Arap ve diğer milletlerin geleneklerini sürdürüyor olmasından ileri gelmektedir. Çünkü ortadadır ki, İslâm'da geçen çok eşlilik durumu keyfi bir pratik içermemektedir. Kadının cahil bırakılması, keyfi çok eşlilik uygulamaları veyahut İran'da ki gibi kadının gözlerini, parmaklarını bile kapatması¹¹ vb. bir takım uygulamalar hem gerçek İslam'ı yansıtmamakta hem de suistimale açık konular olması bakımından son derece hassas davranılması gereken konulardır. Örneğin İran'da ki gibi kadının gözlerine kadar kapatılması durumuyla ilgili olarak, cedidcilerden Rızaeddin Fahreddinyüz örtüsünün İslam diniyle alakalı bir emir olmadığını sonraki din bilginlerinin fitne korkusu sebebiyle bunu dine mal etmeye çalıştıklarını söylemiştir. Bu duruma kanıt olarak da hacda ihramdayken yüz örtüsü kullanmadıklarını gösterir.¹² Musa Carullah ve Rızaeddin Fahreddin kadınların bir takım haklarının zaman içinde ellerinden alındığını ve bir toplumun iyileştirilebilmesinin, ilerlemesinin mutlak suretle kadınların eğitimiyle alakalı olduğunu vurgulamaktadırlar. Ayrıca kadınlara sosyal-siyasi hakların verilmesinin İslam hukukunun onlara verdiği en temel haklar olduğuna da vurgu yapmaktadırlar.¹³ Bu sebeple dinin özünü iyi kavrayıp, ancak o şekilde pratiğe dökmek en uygunu

⁸Barthold, W. 2004. *İslam Medeniyeti Tarihi*. (3. Basım) . Ankara: Akçağ Yayınları, 183.

⁹Sevinç, 1987, 35.

¹⁰Sâmi, Şemseddin. 1996. *Kadınlar*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 66.

¹¹Sâmi, 1996, 81.

¹²Aka, İsmail. 2009. *Türk Dünyası Tarihi*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 22.

¹³Aka, 2009, 80.

olacaktır. Bilhassa, bir takım geri kalmış toplulukların yapmış olduğu uygulamaların İslam diniyle karıştırılmasının önüne geçmek çok önemli ve yararlı bir görevdir.

3- Kadın Üzerinde Çarlık Rusya ve Toplum Etkisi

Toplumların kadınlara değer verdiği oranda geliştiğini ve medenileştiğini kabul edip, bunu söylememiz gerekmektedir. Tarih de dönemleri içinde bu durumu kanıtlar pek çok örneği içinde barındırmaktadır. Kadınların uygarlığa giden yolda çalışmıyor olması aslında toplumun yarısından faydalanılmadığı¹⁴ ve diğer yarısının da boşuna çalıştığı anlamına gelmektedir. Günümüzde bile hâlâ çeşitli meslekler için ‘kadın o işi yapabilir mi?’ şeklinde ikilemelerin olması toplumlar adına son derece üzücü bir durumdur.

Çarlık Rusya’sı döneminde Rusya Müslümanlarına bakış açısı ve onları değerlendirme biçiminin olumsuzluklarından, kadınların da nasibini aldığı muhakkaktır. Onlara göre, Müslümanlar kadını köle olarak görmekteydi ve çok eşlilik, harem, peçe gibi uygulamalar bu durumun bir göstergesiydi.¹⁵ Fakat Müslüman kadını böyle gören Çarlık Rusya’sındaki kadınlar için de farklı bir durum söz konusu değildi.

Rusya’da Türk kadınlarının bulunduğu durumu göstermesi bakımından önemli bir örnek de ‘taaddüd-ü zevcât’ tır. Bu erkeklerin dört kadınla evlenmesini onaylayan bir uygulamadır. Ayrıca da ‘şeriat hükmü’nden kaynaklı olarak kadına boşanma gibi bir hak da verilmemiştir. Ve doğal olarak da bu uygulamalar Türk kadını statü bakımından aşağı göstermiştir.¹⁶

Çarlık Rusya’sı bu konuları, halkı İslam’dan uzaklaştırmak için kullanmış, Kur’an’dan kaynaklı olduğunu iddia ettikleri bu düşünceleri kullanarak, kadınları Hristiyanlığa yaklaştırmaya çalışmayı adeta bir görev olarak benimsemişlerdir. Böylelikle erkeklerin de kadınların etkisinde kalarak, peşlerinden gideceğine inanmışlar ve bu amaç uğruna da çok fazla çalışmada bulunmuşlardır.¹⁷ Aslında bu noktada kadının toplum üzerindeki etkisini de görmek mümkündür.

Tarih boyunca görünen o dur ki, geri kalmış bir topluma bakıldığında en temel eşitsizliklerin cinsiyetten başladığı görülmektedir. Bu anlamda da kadınlar aslında toplumun seviyesini belirlemede de birer ölçüttür. Toplumun kadına biçtiği değer, o toplumun kültürü, dini, tarihi ve yaşadığı coğrafya ile de doğrudan bağlantılıdır. Öte yandan eğitim ve bilginin her iki cins için de son derece önemli olduğu muhakkaktır. Tabii olarak cahil bırakılan topluluklardan toplum veya uygarlık için bir katkıda bulunmasını beklemek boşuna bir uğraş olacaktır.

Türklerin tarihine bakıldığında da devletin ana öğelerinden birinin aile olduğu görülmektedir. Bu sebeple de, bu gerçeğin farkında olan Türk toplumu içinde kadın her daim değer görmüştür. Kadına değer vermeyen toplumlarda, cahillik kaçınılmaz olup, uygarlık ve yaratıcılıktan da söz etmek mümkün değildir.¹⁸

¹⁴Sâmi, 1996, 31.

¹⁵Erşahin, Seyfettin. 1999. *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi*. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 258.

¹⁶Hablemitoğlu, Şengül. Hablemitoğlu, Necip. 1998. *Şefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk Kadın Hareketi (1893-1920)*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık, 85.

¹⁷Erşahin, 1999, 258.

¹⁸Arsel, İlhan. 1987. *Şeriat ve Kadın*. İstanbul: Orhanlar Matbaası, 31.

4-Türklerde Aydınlanma

Rusya'da XIX. Yüzyılın sonlarına denk gelen, Aydınlanma döneminin genel anlamda ilerici, yenilikçi, Cedirciler ve onun karşıtı olan geri kalmışlığı, cehaleti ifade eden¹⁹Kadimciler arasındaki anlaşmazlıklara sahne olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Rusların Kırım'ı ilhak etmelerinde sonra Türk dünyası üzerinde uyguladığı politika, genel manada Türk bölgelerine 'medeniyet getirmek' adı altında, kendine bağımlı hale getirerek ilerlemek şeklinde olmuştur. Rusya'nın kendi halkına tanıdığı hakları, bölgedeki Türklere tanımadığı durumu artık aşikâr bir hal almıştır. Bu konuda ki huzursuzluğun giderek artması sonucu da Türklerin hak arama taleplerini iyiden iyiye açığa çıkarmıştır.²⁰

XIX. Yüzyılda Kırım bölgesinde Hristiyan faaliyetleri oldukça artmış, dolayısıyla Kırım'dan çeşitli bölgelere göçler yaşanmaya başlamıştır. Bölgeyi hemen hemen 1.5 milyon insan terk etmiştir.²¹Hâl böyleyken, Kırım'da yenilikçi hareketlerin başlamasına sebep olan ve bu faaliyetlerin fitilini ateşleyen kişi de İsmail Gaspıralı olmuştur. O, aslında uzunca bir süre Rus hükümetine, bölgede bulunan Türklerin taleplerini anlatmak için kanuni yollarla pek çok kez girişimde bulunmuş ise de çabaları maalesef sonuçsuz kalmıştır.

Kırım Tatarları arasında milli hareketin doğuşu XIX. yüzyılın son çeyreğine rastlamaktadır. Kuşkusuz bu hareket aynı zamanda bir Tatar uyanışı olup iktisadi, dini, kültürel olmak üzere hemen hemen tüm alanları kapsamaktadır.²² Aslında bu milli hareketin hem ayrı hem de birbirine bağlı iki hareketten meydana geldiği söylenebilir. Sorunlar bir yandan Müslüman halkla Rus idaresi arasında yaşanırken, diğer yandan Müslüman topluluğu içinde gelenekçi ulema ile modernleşmek için çaba gösteren aydın zümre arasında yaşanmıştır.²³ Bu durum zaman zaman gelenekçi Müslümanlar olan 'kadimciler' ile Rus hükümetinin ortak çıkarları doğrultusunda yaklaşmasına dahi ortam hazırlamıştır.

Kuşkusuz Türklerde aydınlanmadan bahsederken, İsmail Gaspıralı'dan özellikle bahsetmek gerekir. Çünkü kendisi hem aydınlanma hareketinin lideri konumunda, hem de Şefika Gaspıralı'nın babası olması noktasında çok mühim bir kişiliktir. Ayrıca kadın hareketinin başlaması noktasında hem burada yaşayan Türklerin hem de Şefika Gaspıralı'nın en büyük destekçisi olmuştur.

İsmail Gaspıralı, 1851 yılında Kırım, Bahçesaray'ın Avcıköyü'nde dünyaya gelmiş,²⁴ Çok geçmeden ailesiyle Bahçesaray'a yerleşmiştir.²⁵ Sonrasında eğitimine Moskova'da bulunan Rus okullarıyla devam etmekle birlikte Türkiye ve Fransa'da da bulunmuş²⁶, böylece buraları gözlemleme fırsatı da edinmiştir. Eğitimini tamamlamasıyla birlikte Kırım'a dönmüş ve bir süre öğretmenlik

¹⁹Coşkunarslan, H. 1999. 'Türk Dünyasında Kadimciler'. *Kırım Dergisi*, 29, 11.

²⁰Saray, 1987, 19.

²¹Ortaylı, İlber. 1968. *Çarlık Rusyasında Türkcülik Hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey*. Ankara: Milliyetçi Türk Kadınları Derneği Yayınları, 6.

²²Zenkovsky, Serge A. 2000. *Rusya'da Türkcülik ve İslam*. (Çev. Ali Nejat Ongun). Ankara: GünceYayıncılık, 21.

²³Fisher, Alan.2009. *Kırım Tatarları* (Çev. EşrefB.Özbilen). İstanbul: SelengeYayınları, 105.

²⁴Saray, 1987, 1.

²⁵Bozkurt, Giray Saynur. 2008. *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*. (1. Baskı). İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 56.

²⁶Devlet, Nadir. 1999. *RusyaTürklerininMilliMücadeleTarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 17.

yaptıktan sonra Bahçesaray'da Belediye başkanlığı görevinde de bulunmuştur.²⁷ Tabi bütün bunlar, İsmail Bey'e yaşadığı toplumu tanıma aynı zamanda diğer toplumlarla kıyaslama imkânı sağlamıştır. Bu birikimleri sayesinde Gaspıralı, 1883 Nisan'ında Tercüman gazetesini yayımlamaya başlamıştır.²⁸ Gazetinin çıkmaya başlaması aslında Rusya'da yaşayan Müslümanlar için milli bir uyanışın da adımı olmuştur. Çünkü gazete sayesinde Gaspıralı'nın dile, fikirde, işte birlik ilkesi yayılma imkânı bulmuştur.²⁹ Gazete o kadar etkili olmuştur ki, yaklaşık 25 yıl Rusya Türkleri kamuoyunun şekillenmesinde öncü bir rol oynamıştır.³⁰

XIX. yüzyılda Kırım'da bırakın toplumsal kadının statüsünü, eğitimin okuma-yazma düzeyinde dahi olmadığı gerçeği ortadadır, bu dönemde Kırım'da bulunan medreselerde ki dersler de, mekteplerde olduğu gibi tamamen dini olmakla birlikte Arapça öğrenimi üzerine kurulmuş olsa da Arapça bilen kişi sayısı bile çok fazla değildir.³¹

XIX. Yüzyılın sonlarında, Türk kasabalarında bulunan okullardan biri, 'falaka mektepleri' dir. Bu mektepler sadece erkek çocukları için olup, kız çocuklara ise mahalle imamının karısı evlerde bildiklerini aktarmaya çalışırdı. Fakat bu erkek çocuklarının gittikleri okullarda okumalarına daha fazla önem verilirken, yazma ikinci planda gelirdi. Kız çocuklarına yazı öğrenmek ise kesinlikle yasaktı.³² Bu durum kadınların daha çocukluktan itibaren erkeklere oranla daha geride tutulduğuna en önemli kanıtlardan biridir. Rus baskısının yanında, kadınlar aynı zamanda kendi toplumlarının gelenek veya din nedenli kısıtlamalarına da maruz kalmışlardır. Bu durum da onların erkeklerden daha fazla çaba sarfetmeleri gerekliliğini doğurmuştur.

Usul-ü Cedit okullarıyla birlikte, İslam o zamanki geleneklerinden ayrılmış, Arapçanın yerini Türkçe almış ve muhafazakâr kültür yavaş yavaş terkedilmeye başlanmıştır. Bu durum bilindiği gibi 'cedidler' ile gelenekçi düşüncenin devamlılığını savunan 'kadimcileri' de karşı karşıya getirmiştir.³³ Arap kültürünün bırakılmasına yönelik olan değişimler en fazla Tatarlar arasında etki göstermiştir.³⁴ Kırım'da kız çocuklarına ilk usul-ü cedit mektebi açarak, okuma yazma öğreten kişi de İsmail Gaspıralı'nın kız kardeşi Pembe Selime Hanım'dır.³⁵

Rusya Müslümanları 1905 yılından itibaren taleplerini netleştirerek birlikte hareket etmeye yönelik faaliyetlerine hız kazandırmaya başlamışlardır. Bu doğrultuda kongreler düzenlemişlerdir. Bu kongrelerin ilki 15 Ağustos 1905'te düzenlenen I.Rusya Müslümanları kongresidir. Müslümanların sorunları üzerine düzenlenen bu kongre, izinsiz olarak Oka nehri üzerinde gerçekleştirilmiştir.³⁶ Fakat bu kongrede kadınlarla ilgili bir karar alınmamıştır.

²⁷Devlet, Nadir. 1988. *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 18.

²⁸Kerimî, Fatih. 2004. *Kırım'a Seyahat*. Haz. HayriAtaş. (1.Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 84-85.

²⁹Kırimal, Edige. 1962. *Kırında Türk Katliamı*. İstanbul: ToprakDergisiYayınları, 8.

³⁰Zenkovsky, Serge A. 2000. *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. (Çev. Ali NejatOngun). Ankara: GünceYayıncılık, 28.

³¹Kırımlı, Hakan. 1996. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 29.

³²Devlet, Nadir. 1999. *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 17.

³³Zenkovsky, 2000, 31.

³⁴Devlet, 1999, 44.

³⁵Hablemitoğlu, 1998, 26.

³⁶Hablemitoğlu, Necip. 1997. *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*. Ankara: Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları, 51-53.

13-23 Ocak 1906'da düzenlenen Rusya Müslümanları II.Kongresi St. Petersburg'da toplanmıştır.³⁷ Bu kongre de ilki gibi izinsiz olarak düzenlenmiştir. II.Kongre'de kadınlarla ilgili olarak alınan kararlar şu şekildedir:

- Hem ahali erlik, hatunluk, din, kabile, kavmiyet farkı kılınmayıp, kanun karşısında beraberdır.
- Kadınların ve çocukların iş gücünü korumak vazifesine dikkat etmek, sağlığa zararlı işler de erkeklerin de işgücünü himaye ider tedbirler almak.
- Kayd: Hatunların da iştirakleri mümkün olmak için, intihab kanunları edeb şartlarının her birini cemi olmak lazımdır.³⁸

Aslında bu kararlar alınırken de şeriate uygun olup olmadığı konusunda tartışmalar yaşanmış olsa da sonunda kararlar uygun bulunup kabul edilmiştir. Fakat I. Kongrede konuşulmayan kadınlar özelindeki sorunların II. Kongrede ele alınması sosyal hayatın normalleşmesi bakımından önemli bir adım olarak görülmelidir.

Rusya Müslümanları III. Kongresi 16-21 Ağustos 1906'da resmî izin alınarak, NijniNovgorod'da kongre gerçekleştirilmiştir.³⁹ Rusya Müslümanlarının III. Kongresi'nde de kadınlarla ilgili alınan kararlar, bu kez uzun tartışmalara gerek görülmeden onaylanmıştır. Ve şu şekildedir:

- Bir sınıflı mekteplerde erkek kız mecbur olsun.
- Muallimeler hazır itmek için Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi büyük şehirlerde darümuallimatlar olur.⁴⁰

Kongrede bu kararların yanı sıra pedagog ve eğitimci Abdullah Bubi'nin, kadın ve erkeklerin aynı haklara sahip olduğunu vurgulamasıyla din, kadın, erkek ayrımı olmadan kanunlar huzurunda herkesin eşit olduğu fikri kabul görmüştür.⁴¹

Rusya Müslümanları IV. Kongresi 15-25 Haziran 1914'te izin alınarak Petersburg'da toplanmıştır.⁴² Rusya Müslümanlarının IV. kongresinde diğer kongrelere oranla, kadınlarla ilgili konulara daha çok eğilim gösterilmiştir. Bunun sebebi kadınların IV. kongreye ilgisiz kalmamaları ve isteklerini açıkça dile getiren bir dilekçe bırakmalarındır. Bu dilekçede kongreye katılanlardan beklenenlerin bazıları şu şekildeydi; çocuk yaştaki evliliklere izin verilmemesi, evliliklerde karşılıklı isteğin olması, evlenmeden önce kadın ve erkeğin sağlık raporlarının alınması. Kongre sonucunda sadece 'Nikâh esnasında evlenecek erkeğin sağlıklı olduğunu gösterir doktor raporu aranmalıdır'⁴³ talebi kabul görmüştür.

³⁷Kırım, 1996, 79.

³⁸Hablemitoğlu, 1998, 111.

³⁹Hablemitoğlu, 1997, 72-73.

⁴⁰Hablemitoğlu, 1998, 112.

⁴¹Kanlıdere, A. (2000). 'Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)'. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 139-148.

⁴²Hablemitoğlu, 1997, 86-87.

⁴³Hablemitoğlu, 1998, 117.

5-Kırım Kadını Üzerinde İslamiyet Etkisi

Din, içinde yer aldığı toplumlardan, o toplumun özelliklerinden etkilenmekte ve zaman zaman da kendi özelliklerini değiştirerek biçimlenmektedir. Öncelikle bundan dolayı da hangi din söz konusu olursa olsun başlangıçtaki halinden farklılıklar gösterdiğini söylemek mümkündür.⁴⁴

İslamiyet başlangıcından yayılışına kadar olan süreçte çeşitli değişimler göstermiştir. Bu değişimler kuşkusuz ortaya çıktığı toplumun izleriyle birlikte, etkileşimde bulunulan bütün toplumların da etkilerini yansıtmaktadır. Kırım için de durum böyle olmuştur. Ortada bir yandan Türk kültüründen kaynaklı alışlagelmiş değerli bir kadın figürü, bir yandansa doğru yorumlanmayan bir dinin, yanlış uygulamalarına maruz kalan bir kadın figürü. Bunun sonucunda da arada kalıp sıkışmış bir Kırım kadını...

Kırım kadını eğitim verilen medreselere gidemezdi, erkeklerin faydalandığı mekteplerden faydalanamazdı. Doğal olarak eğitim hakkı yok denecek kadar azdı ve elinden alınmıştı. Kadınlara ancak ve ancak cami imamının eşinin okuma bilmesi durumunda, onun evinde okuma öğretilabiliyordu. Bununla birlikte yazı yazmaları tamamen yasak duruma getirilmişti. Fakat Kırım dışındaki bölgelerde kız çocukları okuma öğrenme şansına bile sahip değildi.⁴⁵ Türklerin bulunduğu diğer bölgelere bakıldığında Kırım kadınının bir adım daha ileride olduğunu söylemek mümkün olsa da bu genel anlamda ki gerçeği değiştirecek nitelikte değildi. Bu sebeple Rusların bu konu hakkında çok fazla çaba harcamalarına gerek yoktu. Doğal olarak toplumun tamamına yakını cahil kalmıştı. Bu eksik bırakılma çoğu zaman din unsuru öne sürülerek, dinin dogmatikliğinden faydalanılarak yapılıyordu. Çünkü kadın tek başına düşünülemezdi. Mutlaka ki hem kendisi bir bireydi hem de insanı doğurup, yetiştirmesinden kaynaklı ağır ve önemli de bir görev taşıyordu. Dolayısıyla kadının cahil kalması demek toplumun cahil kalması demektir. Maalesef ki dünyadan izole yaşamaya alıştırılmış Kırım insanı için bu durum bir kader olarak görülmüş ve böyle yaşamaya mahkûm bırakılmışlardı.

Fakat 1905 sonrası söz konusu durumla ilgili olarak, ceditçi aydınların mücadelesi oldukça etkilidir. Hiç kuşkusuz özenle üzerinde durdukları konuların başında kadınların sahip olduğu veya olamadıkları haklarla ilgilidir. Özellikle kadınların eğitilmesi, toplumun içerisinde daha çok yer almalarını sağlamak onların en önemli hedeflerinden biri olmuştur.⁴⁶ Kırım'da ki kadın uyanışının öncüsü ismi Şefika Gaspıralı olmuştur. Müslüman kadınlarının birçok sorunu olmuş olmasına rağmen öncelikli konuları aynı zaman da dünyada eleştirilere sebep olan konuların başında gelen, toplumdaki sosyal-siyasi konuları, örtünme, eğitim, çok eşlilik gibi meselelerdir. Konuyla alakalı olarak, Musa Carullah, İslam dini tarafından kadınlara verilen hakların, zaman içinde çeşitli toplumlarla olan etkileşimler sebebiyle veyahut din bilginlerinden kaynaklı olarak erkeklere göre daha aşağı bir statüye itildiğini söylemiş, kendisi bunlara ek olarak genel manada İslam toplumlarının var olan kötü halinin en önemli sebeplerinden birinin de, bu dengesizlik olduğunu belirtmiştir.⁴⁷

⁴⁴Berktaş, Fatmagül. Nisan 2016. *Tek tanrılı Dinler Karşısında Kadın*. İstanbul: Metis Yayınları, 15.

⁴⁵Hablemitoğlu, 1998, 69.

⁴⁶Alp, A. (2014, 11-13 Kasım). Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları. XI. Milli Türkoloji Kongresinde Sunuldu, İstanbul.

⁴⁷Aka, 2009, 80.

6-Şefika Gaspıralı ve Umum Rusya Müslümanları Kurultayı(1-11 Mayıs 1917)

Kırımdaki kadınların durumuna değinirken mutlaka ki İsmail Gaspıralı'nın özenle yetiştirdiği kızı Şefika Gaspıralı'dan da söz etmek gerekir. 'Şefika Gaspıralı, 21 Kasım 1886'da Kırım'ın Bahçesaray şehrinde İsmail Gaspıralı ve Zühre Gaspıralı'nın kızları olarak dünyaya gelmiştir.'⁴⁸ Annesi Zühre Hanım, yaşadığı döneme göre son derece entelektüel ve kendini geliştirmiş bir Türk kadınıdır. Bundan dolayı kızı Şefika Gaspıralı için çok önemli bir örnek oluşturmuştur. Şefika Gaspıralı, çocukluk yıllarında Usul-ü cedid mekteplerinde eğitim görmüş, okuma yazmayı da burada öğrenmiştir. Aslında İsmail Gaspıralı, tüm yaşamı boyunca mücadele ettiği, toplumsal hayatın modernleştirilmesi, kadınlara statü kazandırılması, eğitim niteliğinin artırılması gibi konularda çaba harcadığı göz önünde bulundurulduğunda, kızını da özel bir eğitimden geçirdiğini ve kendisine bir yardımcı gibi yetiştirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁴⁹ Dolayısıyla Şefika Gaspıralı, Türk dünyasındaki etkisi bakımından sürpriz bir isim değildir. Eğitimi, kültürü, aile yapısı düşünüldüğünde kadınlar konusundaki duyarlılığı, ileri görüşlülüğü ve entelektüel yapısıyla doğal bir sonuçtur.

Şefika Gaspıralı, bir süre sonra radikal sol görüşe sahip olan eşi Nasip Yusufbeyli ile evlenmiştir.⁵⁰ Evliliklerinin üzerinden çok geçmeden, Rusya'daki Türk kadın hareketinin önderliğini yapmaya başlayan Şefika Gaspıralı, eşi Nasip Yusufbeyli'nin imam nikâhı ile başka birisiyle evlendiğini öğrenmiştir. Konuyla alakalı son derece zor ve üzgün zamanlardan geçen Şefika Gaspıralı, yaşamını Kırım dışında sürdürmeye karar vermiştir. Her ne kadar imam nikâhıyla çok eşlilik bir din buyruğu gibi gösterilse de, bu her dönemde kadını yaralayan, değersiz hissettiren bir uygulama olmuştur. Şefika Gaspıralı'da bu uygulamadan nasibini almış, yaşayışı ve birikimiyle eşinin başka birisiyle evlenmesini doğallıkla karşılamamış bilakis bu durum karşısında eşini affetmemiştir. Nasip Yusufbeyli ve Şefika Hanım arasında resmî bir boşanma yaşanmamıştır. Fakat Şefika Gaspıralı bundan sonra kendi kızlık soyadını kullanmaya başlamıştır: Gasprinskaya⁵¹ Şefika Gaspıralı'nın kendi soyadını kullanmaya başlaması aslında XX.yüzyılın başları için, alışılmış bir uygulamaya başkaldırı olarak değerlendirildiğinde son derece cesurcadır. Ayrıca mücadelesini verdiği düşüncelerini kendi hayatında da pekiştirdiğini göstermesi bakımından da önemlidir. Çünkü kadın, hangi dinden, hangi etnik kökenden geliyor olursa olsun, içinde barındırdığı ruhun kabul edeceği ve edemeyeceği bir takım insanî değerlerle dünyaya gelir. Elbette bu değerlerin cinsiyetle değil tamamen insan olmakla alakası vardır.

Şefika Gaspıralı ve onun önderliğinde haklarını arama yoluna baş koyan kadınlar dönem dönem kendi aralarında toplantılar yapıp raporlar hazırlamışlardır. Bu toplantılardan birinde 1Mayıs'ta düzenlenecek olan Umum Rusya Müslümanları kongresine de kadınların hakları için rapor yollanılmıştır.

1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da düzenlenen Umum Rusya Müslümanları kongresi bugüne kadar toplanan kongrelerin içinde en büyüğü olması bakımından önem taşımaktadır ve kongre 900 delegenin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.⁵² Bu kongreye daha önceki kurultayda alınan bir takım kararlar

⁴⁸Hablemitoğlu, 1998, 12.

⁴⁹Hablemitoğlu, 1998, 12-26-32.

⁵⁰Hablemitoğlu, 1998, 26-32-33.

⁵¹Hablemitoğlu, 1998, 54-58-60-61.

⁵²Kanlıdere, 2000, 144.

da yollanılmış ve bu gönderdikleri kararlar kongrede ‘kadın meselesi’ şeklinde diğer önemli konularla birlikte görüşülmüştür.⁵³

Özellikle toplantının dokuzuncu oturumunda Türkistanlıların kadınlarla ilgili itirazlar artmıştır. İtiraz noktası olarak kadınlar ve erkeklerin hukuk önünde eşit olmaları gösterilmiş ve bu durum şeriata aykırı görülmüştür.⁵⁴ Kadınlar hakkındaki söylemlerin veya bir takım taleplerin her geçen gün daha yüksek sesle kendini göstermiş olmasına rağmen bu süreç içerisinde Rusya Müslümanlarının arasında konunun tam olarak bir netliğe kavuşmamış olması üzüntü verici bir durum yaratmıştır.

Söz konusu kadınlara verilecek haklar hususunda toplantının 12. oturumunda söz alan Nasibullah Tuhfetüllin şunları söylemiştir. ‘... Müslüman kadınlarına bu kadar hak verirsek iş çıkmaz. Ben evime dönüp karıma baş eğimem, şeriattan başkasına.’⁵⁵ Bu sözler aslında Rus hükümetinden önce, kadınlara müslüman erkeklerin hak verip vermeme konusunda ikna olma hususunda sorun yaşadıklarını, belki de rahatlarının bozulacağı yönünde kuşkuya kapılanların bile olduğunu ne yazık ki göstermektedir.

Kurultayda ki en önemli ve kuşkusuz en zor karar alınan konuların başında kadınlara verilecek haklar gelmekteydi. Rus hakimiyeti altında yaşayan Türkler arasında, kadına verilen haklar ve önem bölgelere göre değişiklik göstermekteydi. Bu sebeple de karar almak oldukça güçleşmiştir. Bunlar içinde en önemlileri kuşkusuz, kadın ve erkeğin şeriata göre eşit olması, kadınların seçimlere katılabilmeleri, kadın-erkeğin eşit olduğu milletlerin daha güçlü olduğudur.⁵⁶ Yine kongrede kadınlarla ilgili alınan kararların en önemlilerinden biri de artık kadınların da, kadı olarak tayin edilmesinin kabul edilmiş olmasıdır.⁵⁷

Toplanan kurultayda bu konular hakkında konuşulmuş ve görüldüğü üzere birtakım kararlar alınmıştır. Fakat alınan kararlar bağlayıcı nitelikte olmamıştır. Rusya’da Şubat ihtilalinden sonraki özgürlük ortamından yararlanmaya çalışan Müslümanlar bu durumu lehlerine çevirmeyi başaramamışlardır. Sonrasında siyasi gerilimin artmasıyla beraber Ekim devriminin de gerçekleşmesi sonucu, Rusya’da bulunan Müslümanlar tam anlamıyla oluşmayan birliklerini kaybederek, her bölgenin kendi milli mücadelesine girişmesiyle, ortak hareket etme güçlerini yitirmişlerdir. Haliyle durum Rusya lehine dönmüş, 1905 ihtilali sonrası oluşan hava tamamıyla değişmiştir.

Değerlendirme ve Sonuç

1880-1920 yılları Rusya’da yaşayan Müslümanlar açısından bakıldığında son derece önemli tarihlere sahiptir. Bu tarihler aynı zamanda Rus halkı açısından da muhakkak ki dönüşüm yılları olmuştur. Kırım gerek tarihsel gerek coğrafi olarak Türk dünyası açısından her daim ciddi bir yere sahip olmuştur. Söz konusu tarihlerde ve öncesinde uzun yıllar Çarlık Rusya’sının baskısına maruz kalan Türkler, sosyal, siyasi, kültürel bakımdan uyanma yaşamışlardır. Kuşkusuz bu uyanma toplumun her kesimini etkilemekle birlikte kadınları da içine almıştır. Uzun yıllar boyunca kendi kimliklerinden arındırılmaya

⁵³Aka, 2009, 81.

⁵⁴Ilgar, 1990, 431.

⁵⁵Ilgar, 1990, 479.

⁵⁶Ilgar, 1990, 9.

⁵⁷Kanlıdere, 2000, 144.

çalışılan bir toplum içinde ayakta kalmaya çalışmak kuşkusuz ki silahsız mücadelenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır.

Başta Kırımlı İsmail Gaspıralı olmak üzere Rusya'da ki Müslümanların ortak hareket etmelerini sağlamak ve ortak bir bilinç geliştirmeye çabalamak son derece önemli ve ağır bir sorumluluk olmuştur. Bu bilinç ve sorumlulukla hareket eden Rusya'da ki aydınlar ve İsmail Gaspıralı'nın özenle yetiştirdiği kızı Şefika Gaspıralı'da kadınlar özelinde önemli görevler yerine getirmiştir. Başta yüzyıllardır, Müslüman kadınların bir kaderiymiş gibi gösterilen ve zaman zaman Çarlık Rusya'sı tarafından kışkırtma malzemesi olarak kullanılan yanlış uygulamaların düzeltilmesi uğrunda çaba harcamışlardır. Bu uygulamaların başında çok eşlilik, kadınlara boşanma hakkının verilmemesi, peçe takılarak gözlerle kadar örtünmesi, kadınlara okuma yazma öğretilmemesi, oy kullanma haklarının olmaması gibi konular sıralanabilir. Kırım'da yaşayan kadınlar 1905 sonrasında Türk dünyasında yenileşmenin ve değişim taleplerinin yoğunlaştığı bu dönemde, aydınlanmacı erkek liderlerden oldukça büyük destekler görek kendilerinde bulunan mücadele etme gücünü dışarı yansıtabilmişlerdir. Fakat kadınları bu uğurda destekleme hususunda çekimser yaklaşan Müslüman erkeklerle de dönem dönem mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Müslüman erkekler kimi zaman bu istekleri şeriata uygun olmadığı için karşı çıkmakta kimi zaman ise kendi statülerinin sarsılacağından çekindikleri için tereddüt yaşamışlardır. Kuşkusuz burada ki önemli ayrıntılardan biri de kadınlar özelinde ki uygulamaların bir Müslümanlık dayatması gibi gösterilerek, Çarlık Rusya'sının toplumu cahil bırakma çabasına yardımcı olmasıdır. Çünkü bilinen o dur ki kadınları cahil ve bir takım temel haklardan maruz bırakılmış bir toplumun geleceğinin aydınlık olamayacağı muhakkaktır.

Bu bölgede yaşayan Türk kadınları, gerek Arap ve Fars etkisi altında kalmış İslamiyet'in, gerekse Çarlık Rusya'sının etkisiyle, eğitilememiş, birçok sosyal hukuki haktan mahrum bırakılarak değersizleştirilmiştir. Bu durum Çarlık Rusya'sının uzun süre lehine bir toplum yaratılmasına sebep olmuştur.

Rusya'da yaşayan Müslümanlar 1905'ten sonra oluşan kısmi özgürlük ortamından faydalanmak istemişlerdir. Aslında başladıkları noktaya bakılacak olursa da önemli bir yol katetmişlerdir. Fakat sonrasında gerçekleşen Şubat ve Ekim ihtilaliyle birlikte durum neredeyse eskisinden kötü bir hal almış ve halklar taleplerinden vazgeçmek zorunda kalarak hayatta kalma mücadelesi içine girmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Aka, İ. (2009). Türk Dünyası Tarihi. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Alp, A. (2014, 11-13 Kasım). Ceditçi Aydınlara Göre Rusya Müslümanlarının Toplumsal Sorunları. XI.Milli Türkoloji Kongresinde Sunuldu, İstanbul.
- Arsel, İ. 1987. Şeriat ve Kadın. İstanbul: Orhanlar Matbaası.
- Barthold, W. (2004). İslam Medeniyeti Tarihi. (3. Baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Berktaş, F. Nisan (2016). Tektanrılı Dinler Karşısında Kadın. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bozkurt, G. (2008). 1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı. (1.Baskı). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Coşkunarslan, H. (1999). Türk Dünyasında Kadimciler. Kırım Dergisi, 11-29.
- Devlet, N. (1998). 1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Devlet, N. (1999). Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi(1905-1917). 2.Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Devlet, N. (1988). İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914).Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Erşahin, S. (1999). Türkistan'da İslam ve Müslümanlar: Sovyet Dönemi. Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Fisher, A. (2009). Kırım Tatarları. (Çev. Eşref B.Özbilen). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gömeç, S. (2006). Türk Kültürünün Ana Hatları. (1.Baskı) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hablemitoğlu, N. (1997). Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917). Ankara: Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları.
- Hablemitoğlu, N., ve Hablemitoğlu Ş. (1998). Şefika Gaspıralı ve Rusya'da Türk Kadın Hareketi (1893-1920). Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık.
- Hablemitoğlu, N. (1999). 'Kırım Türkleri ve Siyasal Katılıma Çağrı Belgeleri'. Kırım Dergisi, 6-29.
- İlgar, İ. (1990). Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi Tutanakları. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İnan, A. (1975). Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri. (3.Baskı). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Kamalov, İ. (2009). Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kanlıdere, A. (2000). 'Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)'. Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi, 139-148.
- Kerimî, F. (2004). Kırım'a Seyahat. Haz. Hayri Ataş. (1.Baskı). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kırimal, E. (1962). Kırım'da Türk Katliamı. İstanbul: Toprak Yayınları.
- Kırımlı, H. (1996). Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ortaylı, İ. (1968). Çarlık Rusyasında Türkçülük Hareketleri ve Gaspıralı İsmail Bey. Ankara: Milliyetçi Türk Kadınları Derneği Yayınları.
- Sâmi, Ş. (1996). Kadınlar. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Saray, M. (1987). Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Sevinç, N. (1987). Eski Türkler'de Kadın ve Aile. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Turan, O. (1946). Türkler ve İslamiyet. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zenkovsky, S. (2000). Rusya'da Türkçülük ve İslam. (Çev. Ali Nejat Ogun). Ankara: Günce Yayıncılık.

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Britanya İmparatorluğu'nun Uluslararası Kamuoyuna Yönelik Propaganda Faaliyetleri

Ceren UÇAN*

Büyük Britanya İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı boyunca uluslararası kamuoyuna yönelik iki farklı propaganda stratejisi uyguladı. 1914'ten 1918 yılına kadar yabancı toplumların eğitilmiş, çevrelerindeki insanları etkileme gücü olan bireyleri hedef alınırken, 1918 yılından itibaren geniş kitlelere ulaşmak amaçlandı. 1918 yılından önce Britanya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı ve ona bağlı birimler, kitleleri hedef alan propaganda faaliyetlerinde bulunmaktan kaçındı (Sanders ve Taylor, 1982: 101). Dışişleri Bakanlığı, yabancı devletlerin gazeteci, yayıncı, politikacı, öğretmen ve memurları gibi kitleleri etkileme gücü olan bireylerine yönelik yayın yaptı. Bunun sebebi imparatorluğun propaganda ofislerinin bu yöntemin daha etkili olduğuna inanmasıydı. Örneğin, Savaş Propaganda Bürosu (*War Propaganda Bureau at Wellington House*), kitlelere yönelik propaganda yapmanın daha kolay olduğunu ancak bu yöntemin hedef kitleyi etkilemekte başarısız olduğunu düşünmekteydi. Ayrıca Britanya İmparatorluğu, yabancı devletlerin, kendi kamuoylarının kitlesele ölçekte ve açık bir şekilde başka bir ülkenin propagandasına maruz kalmasından rahatsızlık duyacağına inanmaktaydı (Sanders ve Taylor, 1982: 101). İmparatorluk, savaşın ilk yıllarında üstü örtülü ve dolaylı propagandanın önemine inandı (Sanders ve Taylor, 1982: 102). 1918 yılında ise savaşta yaşanan gelişmeler ve ilk yıllarda yapılan propagandanın hedefine ulaşmasıyla propaganda yönteminde değişikliğe gidildi.

Eylül 1914'de çalışmalarına başlayan Savaş Propaganda Bürosu konuşulan diller temel alınarak bölümlere ayrılmıştı. Bu bölümlerin yanı sıra bir yayın temsilcisi, yayın danışmanı ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı (*Admiralty*) ve Savunma Bakanlığı (*War Office*)'nın istihbarat birimleri ile Propaganda Bürosu arasında iletişimi sağlayan irtibat görevlisi bulunmaktaydı. Her bölümün üç görevi bulunmaktaydı. İlk görevleri sorumlu oldukları ülkedeki yabancı basını ve kamuoyunun görüşlerini takip etmektir. İkinci görevleri kamuoyunun Büyük Britanya'nın lehine olan görüşlerini daha da pekiştirmek için materyal hazırlamak ya da var olan materyali kullanmak ve resmi demeç ve dokümanların dolaşımını sağlamaktır. Üçüncü görevleri ise kişiler ile birebir iletişime geçmektir. Örneğin, İngiltere'de bulunan Amerikalı gazeteciler ve bu ülkenin ileri gelenleriyle iletişime geçilerek Britanya'nın haklılığı anlatıldı (Sanders, 1975: 120).

Savaş Propaganda Bürosu'nun yanı sıra 1914'te Dış İşleri Bakanlığı Haber Departmanı (*News Department of the Foreign Office*) ve Tarafsız Ülke Basın Komitesi (*Neutral Press Committee*) de kuruldu. Tarafsız Ülke Basın Komitesi'nin başına *Daily Chronicle*'daki yardımcı editörlük görevinden istifa ederek George Herbert Mair geçti. Komitenin görevi, tarafsız devletlerin basınına savaş ile ilgili haber sağlamaktır. Benzer bir şekilde, Dış İşleri Bakanlığı Haber Departmanı, yabancı gazetecileri bakanlıkta düzenli olarak ağırlayarak onlara savaşla ilgili bilgi vermekteydi (Sanders, 1975: 121-2). Ayrıca Savaş

* Araş. Gör. Dr. Ceren Uçan, Dokuz Eylül Üniversitesi, Buca Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ceren.ucan@deu.edu.tr

Ofisi (*The War Office Directorate of Military Operations Department MI7*) ve Deniz Kuvvetleri Komutanlığı da propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydı. 1917 yılında ise bu bölümler birleştirilerek Enformasyon Departmanı (*Information Department*) oluşturuldu. Daha sonra Mart 1918'de Lord Beaverbrook'un başkanlığında Enformasyon Bakanlığı (*Ministry of Information*) kuruldu ve tüm propagandanda faaliyetlerinin kontrolü bakanlığa geçti. Bakanlık üç bölümden oluşmaktaydı. İlk bölüm yabancı ülkelerdeki propaganda faaliyetleriyle, ikincisi savaş bölgelerindeki propaganda faaliyetleriyle, üçüncüsü ise imparatorlukta propaganda faaliyetleriyle ilgilenmekteydi (Sanders, 1975: 127).

Savaşın ilk yarısında imparatorluk tarafından kullanılan en yaygın propaganda aracı kitapçıklardı. Savaş Propaganda Bürosu kurulmasından hemen sonra 2 Eylül 1914'te Britanya'nın en ünlü yazarları ile bir toplantı gerçekleştirdi (Buitenhuis, 1987: xv). Toplantının amacı, yazarları propaganda materyali üretiminde yardımcı olmaları için ikna etmektir. Toplantı başarıya ulaştı ve William Archer, Anthony Hope, Gilbert Parker ve Gilbert Murray, Arnold Toynbee, Lewis Namier, John Masefield, John Buchan, Ian Hay, Hugh Walpole, Arnold Bennett ve H. G. Wells gibi tanınmış isimler büronun kadrosuna dâhil oldu. Bu yazarlar, Britanya hükümetinin direktifiyle propaganda kitap ya da kitapçıkları yazdılar (Buitenhuis, 1976: 278).

Savaş Propaganda Bürosu, bu kitap ve kitapçıkların bilimsel bir dil ve içeriğe sahip olmalarına özen gösteriyordu. Ayrıca resmi propaganda araçları olduklarını gizlemek ve daha etkili olmalarını sağlamak için büro, bu kitap ve kitapçıklarda yayınevlerinin logosunu kullanıyor ve buharlı gemi şirketleri gibi özel şirketler aracılığıyla dağıtımını sağlıyordu (Buitenhuis, 1976: 278). John Buchan'a ait *The Battle of the Somme*, Sir Arthur Conan Doyle'e ait *To Arms* ve Sir Gilbert Parker'a ait *Is England Apathetic?* adlı kitapçıklar bu propaganda yayın örneklerinin bazılarıdır (Sanders ve Taylor, 1982: 107). Eylül 1914 ve Haziran 1915 arasında yaklaşık iki buçuk milyon adet kitap, kitapçık ve benzeri yayın, on yedi farklı dilde dolaşıma çıktı, Şubat 1916'ya gelindiğinde ise bu sayı yedi milyona ulaştı (Ernsberger, 2019: 70). 1914 yılında 45 yayın, 1915'de 132, 1916'da 202 ve 1917'de 469 yayın basıldı (Peterson, 1939: 17). Ayrıca eş zamanlı olarak resmi raporlar, bakanlıkların ve kralın demeçleri gibi resmi yayınların da basım ve dolaşımı yapılmaktaydı (Sanders ve Taylor, 1982: 108).

Doğrudan propaganda araçlarından olan resmi raporlar da aynı kitapçıklar gibi uluslararası kamuoyunun saygın bulduğu kişilerin adlarını içermekteydi. Örneğin Bryce Raporu olarak anılan, asıl adı *Report of the Committee on Alleged German Outrages* olan komite raporu, Amerika Birleşik Devletleri'nde daha önce altı yıl boyunca büyükelçilik yapmış, bu ülkede saygı gören ve güvenilir bulunan James Bryce'in imzasını taşımaktaydı. Rapor 1200 yazılı ifadeden meydana gelmişti. Bu ifadeler, savaş nedeniyle Belçika'dan ayrılarak Britanya İmparatorluğu'nda yaşamaya başlayan göçmenlere ve İngiliz ve Belçika askerlerine aitti. Raporun bir diğer kaynağı da öldürülen ya da hapsedilen Alman askerlerinin üstünden çıkan günlüklerdi (Wilson, 1979: 372). Raporun Bryce'in imzasını taşıması, raporun etkisinin büyük olmasını sağladı. Charles Frederick Gurney Masterman, Savaş Propaganda Bürosu'nun başkanı, raporun yayınlanmasından sonra Bryce'a bir mektupta "Raporun, Amerika'da çok ses getirdi. Muhtemelen senin de bildiğin gibi yalnızca senin imzan olduğu için en kuşkucu olanlar bile fikirlerinin değiştiğini ifade ediyor"¹ diye yazmıştır (Wilson, 1979: 370). Bu raporun ya da mavi kitabın, uluslararası

¹Your report has swept America. As you probably know even the most sceptical declare themselves converted, just because

kamuoyunu özellikle de Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunu Almanya aleyhine döndürmekte büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir (Mitchell, 2015: 36).

Amerika Birleşik Devletleri, Britanya'nın Alman Dışişleri Bakanı Arthur Zimmermann'ın Meksika'ya yazmış olduğu mesajı Ocak 1917'de deşifre ederek Birleşik Devletler'e teslim etmesinin ardından 6 Nisan 1917'de savaşa girdi (Boghardt, 2012: 1). Deşifre edilen mesajda Almanya, Meksika'ya Amerika Birleşik Devletleri'nin İtilaf Devletleri'nin yanında savaşa katılması durumunda Birleşik Devletlere saldırmasını teklif etmekte ve bunun karşılığında kaybettiği bölgeleri geri almasında yardım edeceğinin sözünü vermektedir (Tuchman, 1958: 3). Ayrıca aynı mesajda Almanya, Meksika'nın Japonya ile iletişime geçerek Japonya ve Britanya İmparatorluğu arasındaki ittifakı bozmaya çalışmasını teşvik etmektedir (Boghardt, 2012: 1).

Büyük Britanya İmparatorluğu'nun propaganda yöntemlerinden biri de yabancı ülkelerdeki gazete ve dergileri finanse ederek yaptıkları yayınları kontrol etmektir (Sanders, 1975: 132). Bunun mümkün olmadığı ülkelerde ise Reuters'ın yabancı ülke basınına haber servis etmesinden faydalanıyordu. Savaş sırasında Reuters ajansı, Britanya hükümetinin kendisine verdiği haberleri yayan yarı-resmi bir organizasyon haline geldi. Özellikle savaş propagandasının ülkelerinde yapılmaması konusunda çok dikkatli davranan Hollanda gibi tarafsız ülkelerin gazetelerine Reuters'ın haber sağlıyor olması, Britanya hükümeti için çok değerliydi (Sanders, 1975:133).

Ayrıca, Reuters'da yönetici olan Roderick Jones Britanya hükümetinin resmi propaganda organlarında da görev aldı. Reuters'ın müdürü Roderick Jones eş zamanlı olarak 1916 ve 1917 yıllarında Enformasyon Departmanı'nda çalıştı. 1918'de Enformasyon Departmanı'nın yerini Enformasyon Bakanlığı'nın almasıyla Jonesbakanlıkta görev yapmaya başladı. Ancak bu süre zarfında Reuters'deki görevine ara verdi (Jones, 1951: 205-7). Bunun yanı sıra, Reuters şirketinin bazı hisselerinin Britanya hükümeti tarafından 1916 yılında satın alınmasının ardından hükümet, Reuters'a 1919 yılına kadar bir görevli atadı (Read, 1999: 131-2). 1917 yılında Enformasyon Departmanı'nın direktörü olacak olan John Buchan (Kruse, 1989: 95), ilk Dış İşleri Bakanlığı Direktörü (*Foreign Office Director*) olarak Reuters'a 1916'da atandı (Read, 1999: 132).

Uluslararası kamuoyunu yönlendirmek için kullanılan bir diğer yöntem ise ittifak içerisinde bulunan ya da tarafsız olan ülkelerde gösterilmek üzere sinema filmlerinin hazırlanması, dağıtımı ve gösterimidir. Ayrıca Britanya, Alman İmparatorluğu'nu eleştiren karikatürleri de yine bu ülkelerin gazetelerinde yayınlamaya çalışıyordu (Sanders, 1975: 137-40). Bunun yanı sıra çeşitli görseller, posterler, fotoğraflar ve kartpostallar da diğer propaganda yöntemlerini oluşturuyordu (Radu, 2009: 67).

Britanya İmparatorluğu, 1918 yılında artık dördüncü yılına girmiş olan savaşı kısa sürede sonlandırmak için propaganda yönteminde değişikliğe gitme kararı aldı. Bunda savaşın öngörülenden uzun sürmesinin yanı sıra Amerika Birleşik Devletleri'nin artık savaşa dâhil olması ve önceki yıllarda imparatorluğun uluslararası kamuoyuna yönelik gerçekleştirdiği propaganda çalışmalarının başarıya ulaşmasının da etkisi vardı. 1918 yılında yapılan propagandayı daha önceki yıllardan ayıran, kitapçıkların daha az, bildiri ve film gibi kitlesel ikna yöntemlerinin ise daha fazla kullanılmasıydı (Sanders ve Taylor,

1982: 134-6).Alman askerlerine yönelik hazırlanmış olan bildiriler, Alman askerleriyle Alman hükümetinin arasını açmayı amaçlıyordu. Böylelikle Alman askerleri teslim olmanın onurlu bir davranış olduğuna düşünenecekti. Bu nedenle bu bildirilerin çoğu Alman hükümetinin kendi çıkarları için barışı bozduğunu dile getiriyordu (Sanders ve Taylor, 1982: 218-9).

Savaşın başından beri üretilen propaganda materyallerinin içeriği ise şöyle özetlenebilir: düşman savaşın çıkmasına neden olmuştur, düşman bir canavardır, Britanya'nın bu canavara karşı aciz ülkeleri ve toplumları koruma sorumluluğu vardır, Britanya kendi çıkarları için değil insani sebeplerden ötürü savaşmaktadır. İngiliz propagandasında Almanlar, Hun olarak anılıyor ve medeni savaş kurallarını bile uygulamaktan aciz barbarlar olarak resmediliyordu. Savaş boyunca Alman olmak barbarlık ile eş tutuldu (Todd, 2014: 140). Belçika'nın Almanlar tarafından istila edilmesi Britanya'nın savaşa girme sebebi olarak propaganda materyallerinde kullanıldı (Ponsenby, 1940: 50). Britanya, Fransa ve Belçika'nın istilası üzerinden kendisinin savaşa dâhil olmasını meşrulaştırdı. Ayrıca ürettiği propaganda malzemesinin çoğunun içeriğini Alman istilası altındaki yerlerde yaşanan mezalimler oluşturdu. Üretilen materyalle düşmana karşı korku ve nefret uyandırılmaya çalışılırken aynı zamanda savaşın uygar insanlar ile barbarlar arasında yapıldığına kitleler ikna edilmeye çalışıldı (Todd, 2014: 141). Örneğin, *Report of the Committee on Alleged German Outrages*, Belçika'da Alman askerlerinin sivilleri öldürdüğünü dile getirmekte, kadın ve çocuklara karşı işlenen suçları ayrıntılı bir şekilde betimlemekte ve Alman ordusunun savaş kurallarını ihlal ettiğini vurgulamaktadır (Committee on Alleged German Outrages, 1915: 28-37). Britanya, özellikle Belçika'nın istila edilmesini hem savaşa girmesini meşru bir zemine oturtabilmek hem de Almanları her türlü vahşeti gerçekleştirebilecek barbarlar olarak resmedebilmek için kullandı. Britanya, oluşturduğu propaganda organizasyonu, yöntemleri ve ürettiği propaganda içeriğiyle uluslararası kamuoyunu Alman İmparatorluğu aleyhine döndürmekte başarılı oldu. Amerika Birleşik Devletleri'nin Britanya'nın yanında savaşa dâhil olmasında tek sebep olarak göstermek mümkün olmasa da bunda İngiliz propagandasının büyük katkısı vardı.

Savaşa dâhil olmadan önce resmi bir propaganda mekanizmasına sahip olmayan Britanya, savaşa girmesinin hemen ardından Savaş Propaganda Bürosu ile başlayarak propaganda organlarını oluşturmaya başladı. Ayrıca uluslararası başarı ve saygınlığa sahip devlet adamlarını, yazarlarını ve gazetecilerini birer kazanç olarak görerek onları da propaganda sisteminin içine dâhil etti. Hızla oluşturduğu kurumları ve özellikle uluslararası saygınlığı olan kişileri kullanması, İngiliz propagandasını Birinci Dünya Savaşı'nda başarıya ulaştırdı.

KAYNAKÇA

- Boghardt, T. (2012). *The Zimmermann Telegram: Intelligence, Diplomacy, and America's Entry into World War I*, Annapolis: Naval Institute Press.
- Buitenhuis, P. (1987). *The Great War of Words: British, American, and Canadian Propaganda and Fiction, 1914-1933*, Vancouver: The University of British Columbia Press.
- Buitenhuis, P. (1976). Writers at War: Propaganda and Fiction in the Great War, *University of Toronto Quarterly*, 45 (4), 277-294.
- Committee on Alleged German Outrages (1915). *Report of the Committee on Alleged German Outrages*, London: Eyre and Sportiswoode, Ltd.
- Ernsberger, Richard. The Fog Factory (2019). *Quarterly Journal of Military History*, Spring, 66-74.
- Jones, R. (1951). *A Life in Reuters*. London: Hodder and Stoughton.
- Kruse, J. (1989). *John Buchan (1875-1940) and the Idea of Empire: Popular Literature and Political Ideology*, Lampeter: The Edwin Mellen Press.
- Mitchell, A. (2015). James Bryce and the Politics of Inhumanity, *History Ireland*, 23 (5), 36-39.
- Ponsonby, A. (1940). *Falsehood in War Time*, London: George Allen and Unwin Ltd.
- Radu, S. (2009). Wellington House and British Propaganda in an Original Document of 1916. *Studia Politica: Romanian Political Science Review*, 9 (1), 63-80.
- Read, D. (1999). *The Power of News: The History of Reuters*. Oxford: Oxford University Press.
- Sanders, M. L. (1975). Wellington House and British Propaganda During the First World War, *The Historical Journal*, 18 (1), 119-146.
- Sanders, M. L., Taylor, P. M. (1982). *British Propaganda During the First World War 1914-1918*, London: The Macmillan Press Ltd.
- Todd, L. M. (2014). The Hun and the Home: Gender, Sexuality and Propaganda in First World War Europe, T. Paddock, *World War I and Propaganda (137-154)* Leiden: Brill.
- Tuchman, B. (1958). *The Zimmermann Telegram: America Enters the War 1917-1918*, London: Penguin Books.
- Wilson, T. (1979). Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-15, *Journal of Contemporary History*, 14 (3), 369-383.

Globalizing Resistance: The Politics of Anticolonial Muslim Nationalism during 1918-1922

Nazar BAĞCI*

This article is about transnational anti-colonialism at the juncture of the Ottoman Empire's end and the reconfiguration of the political map of the Middle East region in the immediate aftermath of World War I. When the Armistice of Mudros ended the armed hostilities between the Ottoman Empire and the Allied powers on October 30, 1918, the Allied Powers (Britain, France, and Italy) began occupying the lands of the Ottoman Empire according to the secret agreements made during World War I, which envisaged the creation of colonial spheres of influence in the former lands of the Ottoman Empire. Cilicia, along with Syria, Iraq, and Palestine were occupied by British and French armed forces according to the Sykes Picot agreement of May 1916, which divided these territories into French and British zones of direct and indirect rule.

My paper focuses on the region of Cilicia, which contains the territories of southeastern Turkey and northwest Syria in today's borders, and portrays how colonial and national actors competed for gaining the allegiance of a variety of communal groups of Turks, Arabs, Armenians, Circassians, and Kurds in the region in order to constitute their institutional hegemony. Since the beginning of their occupation in Cilicia, British and French colonial authorities employed various political and economic strategies in order to gain the cooperation of the ethno-religious groups living in the region with their colonial rule. My thesis examines the historical and socio-economic reasons that conditioned the political agencies of the local actors in either giving consent to colonial occupation or resisting it and portrays the shifting alliances of colonial authorities with the anti-colonial national movements which flourished throughout this period.

Traditionally, the year 1918 has been evaluated as a crucial breakpoint in the history of the modern Middle East. In the aftermath of World War I, the Ottoman Empire, with its age-old institutions of the Caliphate and the Sultanate, perished while new independent states (Kingdom of Hejaz, Republic of Turkey) and new mandates (Transjordan, Iraq, Syria and Lebanon) emerged as sovereign states ruling over its former territories. The Sevres Peace Treaty signed in August 1920 officially partitioned the Empire into French, Italian, and Greek zones of influence; created the British and French mandates in Iraq, Transjordan, Palestine, Syria and Lebanon; and ruled for the establishment of an independent Armenia and an autonomous Kurdistan in Eastern Anatolia. However, the anti-colonial resistance movements that emerged in various parts of the Ottoman Empire gradually got institutionalized through the Grand National Assembly (GNA) under the leadership of Mustafa Kemal. The GNA controlled the military forces which successfully fought France, Greek, and Armenia and took control of the Anatolian Peninsula by the end of 1922. Ottoman

* UC San Diego Department of History

territory in Syria, Palestine, Arabia, and Iraq stayed as parceled out by the Treaty of Sevres while the borders of the Republic of Turkey was finally determined by the Treaty of Lausanne in 1923.

The anti-colonial national movement/s in post-Ottoman territories after World War I were hardly homogeneous. There were a variety of ethnic and religious groups, elite and nonelite, who competed to define the nature of the political community to which they belonged. Yet, both the territorial borders and under what political form autonomy or independence would be achieved were rather uncertain. I claim that concepts of nation and nationness were vague at this period and were determined through the unfolding of political, social, military, and international circumstances and the contingencies they created. In order to show how policies of the colonial state actors and anti-colonial resistance movements were shaped in the aftermath of World War I, I will examine the story of the Allied occupation of Cilicia and the anti-colonial armed uprisings that erupted against it within the broader context of the international events they were shaped in.

Britain and France began their occupation of Cilicia by the end of 1918 in accordance with the Sykes-Picot agreement of May 1916 which had divided the Middle East into British and French zones of control and influence (Tachjian, 2004, p. 30). At the time of the Sykes-Picot agreement, the French diplomat Georges Picot had also made an agreement with Boghos Nubar Pasha, the president of the Armenian National Delegation between 1913 and 1918, that in case of Armenian military aid against the Ottoman Empire during World War I, France would create an autonomous Armenia in Cilicia under French protectorate after World War I (Ghazarian, 1996, p.95). In their occupation of Cilicia, the French authorities aimed for instituting an autonomous Armenia under French mandate that would also uphold to French economic and political interests in the region. In order to consolidate their hegemony, the French colonial authorities also intended to create a population that would approve of and sympathize with French rule in which Armenians would form a relative plurality (Tachjian, 2008, p.541). For this purpose, Cilician Armenians who had been deported from the region during World War I had been repatriated at the beginning of French occupation (Shemmassian, 2008, pp. 446-448).

Alongside Armenians, the French colonial administration also intended to gain the cooperation of the local non-Turkish Muslim groups: Alewi Arab, Circassian, and Kurds (Tachjian, 2008, p.541). For this end for instance, the French colonial authorities assigned spheres of autonomy to Circassians, Alewi Arabs, and Kurds in various regions of Cilicia where they could establish schools with their own language of instruction. They also issued orders to have half of the local administration posts filled with Armenians and the other half with Muslims who were not Turks. The notables who had ruled the region during the war were dismissed from their jobs and in certain cases were arrested upon charges of playing a role in the Armenian massacres (Tachjian, pp. 89-98). The French colonial administration in Cilicia managed to gain the cooperation of Armenians, Arabs, Circassians, and Kurds throughout its first year of occupation. By the end of 1919, however, it began to lose the support of the non-Turkish Muslim minorities. As the first armed uprising in Maras against French colonial occupation erupted in January 1920 and resulted in French defeat one month later, the non-Turkish Muslim minorities who previously had supported French occupation withdrew their support and joined the ranks of the Anatolian resistance movement (Zeidner, 2005, p. 353). After the Maras

uprising, the French colonial authorities withdrew their military and logistic support from Armenian legionnaires and brigands and focused their attention on overthrowing the government of Emir Faisal in Damascus in order to establish French control over interior Syria as had been agreed with Britain during the Sykes-Picot agreement.

The anti-colonial resistance movements in Ottoman territories after World War I were mobilized in occupied and unoccupied territories of Anatolia, Syria, Iraq, and Palestine. Beginning by autumn 1919 and intensifying throughout the spring and summer of 1920, there occurred a series of revolts in British and French occupied territories of Egypt, Arabia, Afghanistan, Persia, Syria, Lebanon, Palestine, Iraq, and Anatolia (Fromkin, 1989, pp. 419-495). The eruption of armed uprisings that these uprisings were in fact organized by the exiled leaders of the Committee of Union and Progress (CUP) who had ruled the Empire during World War I, German militarists, and Russian Bolsheviks who jointly planned and executed the Middle East uprisings in cooperation with local Arab and Turkish insurgents in order to throw off British rule in Muslim Asia (Yenen, 2017, pp. 1185-1191). Scholars who have analyzed the political activities of the CUP leaders in exile have pointed out that the exiled CUP leaders had in fact lived in Germany throughout 1919 after which they moved to different parts of Asia including Bolshevik Russia, Turkestan, and Afghanistan. While in Germany, the ex-Ottoman rulers had indeed cultivated political ties to Germans, Bolsheviks, Mustafa Kemal in Anatolia, Arab nationalists linked with Emir Faysal, Indian revolutionaries, Irish Sinn Feiners, and Egyptian nationalists (Yenen, 2017; Satia, 2018; Fromkin, 1992).

Nevertheless, as claimed by Alp Yenen, Priya Satia, and David Fromkin, the uprisings in Muslim Asia were "aligned with but not allied to each other" as the Middle Eastern uprisings were separate but connatural local events rather than a single and well-organized political scheme executed by Germans, Bolsheviks, and CUP leaders (Ibid. et. al). James Gelvin, Keith Watenpaugh, and Zeine Zeine have also displayed the negotiations and transactions conducted between Mustafa Kemal and Arab nationalists before and during the uprisings in Deir-El Zor and Cilicia (Gelvin, 1998; Watenpaugh, 2006; Zeine Zeine, 1960). As the joint armed uprisings, guerrilla raids, public demonstrations and protests complicated French rule over Cilicia throughout 1919, George Picot, the French High Commissioner in Palestine and Syria had visited Mustafa Kemal in Sivas where they negotiated the terms for a peace settlement wherein France would agree to retreat from Cilicia in return for the cessation of Turkish hostility. Despite their efforts, the war between French colonial forces and the Anatolian resistance movement that began in January 1920 ended with the Ankara Treaty of October 1921 where France agreed to retreat from Cilicia in return for certain economic concessions (Sonyel, 1975, pp. 25-27).

The various military defeats the French colonial administration suffered in Cilicia between January and May of 1920 led to significant consequences in terms of shaping the political strategies of the colonial powers as well as the anti-colonial resistance movements in Anatolia and Syria. Informed of the French defeat in the Maras uprising during the London Conference in early February, the British delegation argued that the rebellion constituted a serious threat to the Allies and proposed Allied occupation of Istanbul with the intent to take over all Ottoman military posts, communication facilities, and the ministries of war and navy. The British delegation also cited the dissolution of the

Ottoman parliament as the desired goal of the occupation and when the British troops invaded the parliament to arrest the deputies who they thought had a role in the mobilization of the uprising, the Ottoman sultan responded by dissolving the parliament (Sonyel, p.29). Mustafa Kemal, on the other hand, interpreted these events as an obvious violation of Ottoman sovereignty and called for the Chamber of Deputies to reconvene in Ankara. The Grand National Assembly of Turkey was opened in April 1920 with the participation of the deputies from the Istanbul parliament and newly elected deputies.

In the meantime, Enver, Cemal and Talat Pashas, the former leaders of the Committee of Union and Progress who had fled to Germany at the end of World War I, established contacts with the Bolshevik Comintern Secretary Karl Radek in prison and proposed to him a Muslim-Soviet alliance against the British. During his stay in Berlin, Enver Pasha had come to the realization that military aid to Anatolia would only be provided by Russians, and for this reason, in consultation with Mustafa Kemal in Anatolia, he arrived from Berlin to Moscow in early 1920. He then proclaimed the formation of the "Union of Islamic Revolutionary Societies" which was intended to be a Muslim Revolutionary International promoting anti-imperialist revolutionary movements in different areas of the Muslim world (Yılmaz, 1999, p.58). During September 1920, he attended the Soviet-sponsored "Congress of the Peoples of the East" in Baku with the title of the representative of "Union of the Revolutionary Organizations of Morocco, Algeria, Tunisia, Tripoli, Egypt, Arabia, and India" emphasizing the common anti-imperialist and anti-British struggles of the Muslim world and the Soviet Union.

Since his arrival in Moscow in the spring of 1920, Enver was intriguing with Bolshevik leaders who had hopes of provoking a Communist Revolution in Anatolia by replacing Mustafa Kemal with Enver Pasha as the leader of the resistance in Anatolia (Sonyel, 1989, pp. 507-508). After the decisive victory of GNA's military forces against the Greek army in Sakarya in the summer of 1922, Mustafa Kemal personally assured the Soviet government that he would not make an agreement with the Entente Powers without their approval and gradually introduced measures of Bolshevization in the Anatolia government which shifted Bolshevik leaders' support from Enver to Mustafa Kemal. Enver Pasha was then persuaded by the Soviet leaders to move to Turkestan in order to suppress the rebellion of the Basmachis against the Red Army. Enver then decided to join the rebels and his final defeat and death in the summer of 1922 came in the hands of the Red Army (Sonyel, pp. 513-515).

In the interim, a twenty day truce was signed between the GNA and the French delegation on 23rd May which lasted until 18th June and hostilities revived on the eve of the imposition of the Treaty of Sevres on the Ottoman government in the summer of 1920. Taking advantage of the truce, French General Gouraud, commander of the French army of the Levant, occupied Damascus on July 14, overthrew Emir Faisal's government in Syria, and enforced the terms of the San Remo Treaty. After the second offensive victory against the Greek army in Western Anatolia, the GNA resumed diplomatic negotiations with the French government and signed the Ankara Treaty in October 1921 which ruled for the end of Turkish-French hostilities in Cilicia, French evacuation of the region, and the determination of the boundary between Turkey and Syria.

The official historiography of the "Turkish War of Independence," as it began with Allied

(Britain, Italy, France, Greece) occupation of Ottoman territories after the Mudros Treaty of October 1918 and ended with the official declaration of the Republic of Turkey in October 1923, has been written according to a Turkish nationalist narrative wherein the anti colonialist resistance movement in Anatolia has been portrayed as united and driven by Turkish nationalism and imbued with the aim of establishing the Turkish nation-state. This account has been challenged by Erik Jan Zürcher (1984), Hasan Kayali (2008), and Michael Provence (2011) who have portrayed that what has been termed as the "national struggle" of the Ottomans after World I was not fought to establish an independent Turkish state, but rather to preserve the territorial integrity of the Ottoman Empire and the independence of the Ottoman Muslims. Michael Provence along with other scholars has pointed out the nationalist fallacy in evaluating the ideological motivations and political motives of the actors that led, organized, or participated in the Middle Eastern uprisings. Provence (2011) has claimed that the anticolonialist insurgencies rather expressed familiar Ottoman ideas of nation, religion, and homeland and should rather be viewed as locally conditioned elements of a single, undifferentiated struggle to save the Ottoman state. Hasan Kayali (2008) and Bulent Tanor (1998) have pointed out to the role of the local defense of right organizations especially during the early phase of the resistance that undertook the task of coordinating the resistance under the leadership of local notables such as landowners, tribal leaders, merchants, officials, and professionals who relied on local bands and mobilized mass support.

Based on the theoretical frameworks offered by these scholars, I argue against the nation and state-centric approaches that dominate the analysis of the anti-colonial resistance movements and post-Ottoman state formation in the Middle East. In doing this, I would like to portray the multiplicity of the state and non-state actors that were competing for hegemony in Ottoman territories after World War I. By displaying the agency of the non-state actors such as the "Societies for the Defense of National Rights" established empire-wide, Emir Faisal's Higher National Committee in Syria, Enver Pasha's "Union of Islamic Revolutionary Societies," and the revolutionary Armenian committees of Hinchak and Dashnak that operated inside and outside the boundaries of the empire, I intend to portray how the international diplomatic context conditioned their political projects.

Yet during the competition for hegemony between various state and non-state actors in post-Ottoman Syria and Turkey, certain state actors failed to consolidate their hegemony and became extinct. While certain non-state actors were successful in establishing themselves as state actors, others failed and were politically marginalized. Society of Defense of Rights in Turkey later formed the Ankara government under the leadership of Mustafa Kemal Pasha, abolished the Ottoman sultanate in 1922, and established the nation-state of Turkey which took the form of a republic. Enver Pasha failed to unite the anti-imperialist struggles in the Islamic world as he lost the support of the Bolsheviks and his struggle with leadership with Mustafa Kemal in the independence movement in Anatolia, and died in August 1922 while fighting with Basmachi rebels in Turkestan against the Red Army. Emir Faisal's government in pre-mandatory Syria was exiled after the invasion of French forces of Syria and Lebanon during July 1920. One year later, Faisal was appointed by the British as the king for the British Mandate for Iraq. The Armenian nationalist political parties failed to achieve their demands for autonomy and independence as Britain and France withdrew their support from their autonomy demands and as they were defeated by the military forces of the resistance movement in

Anatolia led by Mustafa Kemal.

I propose to place the anti-colonial national struggles of the period within the global moment of the aftermath of the World War I. This global moment of the aftermath of World War I has been depicted as conditioned by Lenin's declaration on the rights of nations and President Wilson's fourteen point program which opened up new framing strategies for national self-determination (Conrad & Sachmenhaiser, 2007; Mandela, 2007). Therefore, this paper frames the anti-colonial struggles that emerged in the Ottoman Empire in the immediate aftermath of World War I as part of a global movement of anti-colonial Muslim nationalism, which as narrated in the deeds of the CUP leaders in exile, intended to create a united front against French and British imperialism in occupied Muslim territories in alliance with the Soviet Union. A substantial amount of scholarly work has been published which evaluates the anti-colonial uprisings of this period within the national historiographies of each state that emerged in the post-Ottoman state order; but no significant attempt has been made to frame them as component parts of a single historical moment.

When analyzed with a transnational perspective, it can be discerned that the outcome of the competition for hegemony in Cilicia, which was carried out both by state and non-state actors, was determined by their success in gaining the consent of the local population to abide by their hegemony projects. Beginning from the signing of the Mudros Treaty in October 1918 until the signing of the Ankara Treaty in October 1921, British, French and the Ottoman governments as well as Mustafa Kemal's Heyet-i Temsiliye, Emir Faisal's National Committee in Syria, and Enver Pasha's Union of Islamic Revolutionary Societies, through various shifting alliances competed for hegemony in post-Ottoman lands. In this paper, I intended to portray that the settlement of the post-Ottoman state order in the Middle East as well as the outcome of the Turkish War of Independence was contingent upon the success of the armed uprisings in Cilicia and how the various state and non-state actors cited above organized and manipulated the uprisings accordingly with their political projects.

Throughout 1919 and 1920, Mustafa Kemal was in alliance with Emir Faisal and Enver Pasha who all worked in disseminating Pan-Islamist propaganda that aimed to unite the anti-colonial struggles in the Muslim world against French and British imperialism. The success of the Turkish-Arab cooperation in the mobilization of the armed uprisings in Cilicia throughout January to March 1920 altered French policy from establishing an Armenian mandate in Cilicia to leaving the area to Turkish sovereignty through negotiating with Mustafa Kemal, the leader of the independence movement in Anatolia. When the two parties signed a truce in June 1920, the French government invaded Syria and ousted Emir Faisal from power. Emir Faisal was then appointed as the king of Iraq by the British in order to counter Mustafa Kemal's influence in northern Iraq where he mobilized the Kurdish tribes for armed uprisings against the British mandate (Fromkin, 1989, p.450). After the opening of the Turkish National Assembly in April 1920, Mustafa Kemal then established friendly diplomatic relations with the Soviet government and persuaded the Soviet government to aid his struggle in Anatolia against British and French imperialism. After Mustafa Kemal's success in the Battle of Sakarya in halting Greek advances in Western Anatolia in the summer of 1921, the Soviet government shifted their tactical support from Enver Pasha to Mustafa Kemal as the ideal leader of the independence movement in Anatolia. In conclusion, by the end of 1921, the borders between

Turkey and Syria were determined by the Ankara Treaty of 1921; Syria and Iraq were established as French and British mandates. Accordingly, I would conclude by claiming that the settlement of the post-Ottoman state order by the end of 1921, was to a great extent determined by how the various state and non-state actors portrayed throughout this article mobilized both public consent and dissent for their political projects. More importantly, the agency of the local population in either adapting or resisting the hegemonic projects of the various state and non-state actors competing for hegemony in post-Ottoman lands determined to large extent the outcome of the post-Ottoman state order.

BIBLIOGRAPHY

- Conrad, S & Sachsenmaier D. (2007). *Competing Visions of World Order: Global Moments and Movements 1880-1930s*. New York: Palgrave.
- Ergil, D. (1981). *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Fromkin, D. (1992). *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. New York: Avon.
- Gelvin, J. (1998). *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Ghazarian, V. (1996). *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918*. Waltham: Mayreni Publishing.
- Gökbilgin, T. (2011). *Milli Mücadele Başlarken*. Istanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karal, H. (1967). *Turkish Relations with Soviet Russia during the National Liberation War of Turkey, 1918-1922: a study in the diplomacy of the Kemalist Revolution*. Los Angeles: University of California Press.
- Kayalı, H. (2008). The Struggle for Independence. *The Cambridge History of Turkey*. 112-147. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mandela, E. (2007). *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anti-Colonial Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Provence, M. (2011). Ottoman Modernity, Colonialism, and Insurgency in the Interwar Arab East. *International Journal of Middle East Studies*, 43, 205-225.
- Satia, P. (2008). *Spies in Arabia: The Great War and the Cultural Foundations of Britain's Covert Empire in the Middle East*. Oxford, Oxford University Press.
- Shaw, S. (2002). *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923: A documentary Study*. Ankara: Turkish Historical Society.
- Shemmassian, V. (2008). The Repatriation of Armenian Refugees from the Arab Middle East, 1918-1920. *Armenian Cilicia*, California: Mazda Publishers Inc.
- Sonyel, S. R. (1975). *Turkish Diplomacy 1918-1923: Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*. London: Sage Publications.
- Sonyel, S. R. (1989). Mustafa Kemal and Enver in Conflict, 1919-1922. *Middle Eastern Studies*, 25, 506-515.
- Şuhnaz, Y. (1999). An Ottoman Warrior Abroad: Enver Paşa as an Expatriate. *Middle Eastern Studies* 35, 40-69.
- Tachjian, V. (2004). *La France en Cilicie et en Haute-Mezopotamie: aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Iraq, 1919-1933*. Paris: Karthala.
- Tachjian, V. (2008). The Cilician Armenians and French Policy, 1919-1921. *Armenian Cilicia*. California: Mazda Publishers Inc.
- Tanör, B. (1998). *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920*. Istanbul: YKY.
- Watenpugh, K. (2006). *Being Modern in the Middle East: Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class*. Princeton, Princeton University Press.
- Yamauchi, M. (1991). *The Green Crescent under the Red Star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919-1922*. Tokyo:

- Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Yenen, A. (2015). Approaching Transnational Political History. The Role of Non-State Actors in Post-Ottoman State-Formation. *Transnational Actors-Crossing Borders: Transnational History Studies*. Leipzig: LeipzigerUniversitätsverlag.
- Yenen, A. (2015). The Other Jihad: Enver Pasha, Bolsheviks and Politics of Anti-Colonial Nationalism during the Baku Congress 1920. *The First World War and its Aftermath: The Shaping of the Middle East*. London: Gingko Library Press.
- Yenen, A. (2017). The Young Turk Zeitgeist in the Middle Eastern Uprisings in the Aftermath of World War I. *War and Collapse: World War I and the Ottoman State*. Utah: University of Utah Press.
- Zeidner, R. (2005). *The Tricolor over the Taurus: the French in Cilicia and vicinity, 1918- 1922*. Ankara: Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History.
- Zeine Z. (1960). *The Struggle for Arab Independence, Western Diplomacy and the Rise and Fallof Faisal's Kingdom in Syria*. Beirut: Khayat.
- Zurcher, Erik J. (1984). *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*. Leiden: Brill.

Türk Kadını Milli Mücadeleye Hazırlayan Etkenler ve Türk Kadınının Hizmetleri

Rabia KOCAMAN AYDIN*

Giriş

Bu çalışmada Türk Kadınının Milli Mücadele sürecindeki verdiği hizmetlerin hangi kaynakları olduğunu, onları bu mücadeleye yönlendiren özellikleri belirlemeye çalışacağım. Osmanlı devleti toplumu açısından baktığımız zaman kadınların, I. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar vatan kurtarma konusunda öne çıkmaları çok yaygın görünmemektedir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Nane Hatun'un Aziziye tabyalarındaki mücadelesi istisna kabul edilirse ki Nane Hatun ve beraberindeki diğer hanımlar da savaşmışlardır. (Nane Hatun; Nene Hatun olarak tanınmıştır.) Türk toplumunda kadınların etkin bir şekilde örgütlenmeleri Milli Mücadelede karşımıza çıkar. Aydın kadınların cemiyetler içinde yer almaları ile Osmanlı Devleti'nin toprak kaybetmeye başlaması arasında paralellik görülmektedir. Başlangıçta savaşan askerlere yardım amacı ile kılık kıyafet yardımı toplanması şeklinde görülen çalışmalar, daha sonra savaşlarda şehit olan yoksul halkın dul ve yetimlerine destek olma faaliyetlerine dönüşmüştür. Sonrasında kadınlara meslek edindirme amaçlı basit kurslar düzenleme ile devam etmiştir. Kurtuluş savaşı ve milli mücadele ile daha öncesinden bu tür örgütlenme içinde yer alan kadınların etkili bir şekilde hizmet vermeleri ile sonuçlanmıştır.

Kurtuluş Savaşı, Türkler açısından daha önce örneği görülmediği bir şekilde ülkenin işgale uğrayan her köşesinde ortaya çıkan, tarihten silinmek istenen Türklerin top yekûn verdiği bir mücadele olmuştur. Kadın konusunda, Milli Mücadele dönemi kadınları ve savaşlardaki hizmetleri ile ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmada benim ortaya koymak istediğim husus, kadınların milli mücadele öncesinde bir hazırlık süreci olmak üzere, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile başlayan toplumun aydınlatılmasıdır. Milli Mücadele Dönemi'nde işgallerle birlikte Türk halkında var olan vatan bilinci ve bağımsızlık mücadelesinin bütün yurttta yayılmasıdır. Türk milleti, Mustafa Kemal'in liderliğindeki vatan mücadelesine tüm varlığı ile destek olmuştur. Bu mücadelede kadınların da erkekler kadar hizmet ettiği görülmektedir. Kadınların vatanın bağımsızlık mücadelesine olan destek ve hizmetleri ortaya konacaktır. Kadınların toplum içinde fikirlerini ifade etme amacı ile örgütlenmeleri Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet Dönemi'nde yaygın olarak görülmeye başlamıştır.

1- Osmanlı Toplumunda Kadınların Vatan Hizmetleri

Osmanlı Devleti'nde kadın hareketlerine baktığımız zaman, Osmanlı ıslahat hareketlerinin I. Meşrutiyet Dönemi ile birlikte örgütlenmeye başladığı görülmektedir. Bütün dünyadaki gelişmeler, Osmanlı ülkesindeki kadınları da doğal olarak etkiliyordu. Kadın, artık sadece çocuk doğuran, erkeğin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü bir birey olarak tanımlanmıyordu. Yaygın görüş böyle olsa da,

* Öğr. Gör. Dr. Rabia Kocaman Aydın, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Başkanlığı, arabia@mu.edu.tr

dünyadaki gelişmeler, basın ve kitaplar ve okullar aracılığı ile ülkemize giriyordu. İttihat ve Terakki Parti'sinin özellikle milli mücadele örgütlenmesinde hizmetleri dikkat çekicidir. İttihat ve Terakki'nin kuruluşu 1889 yılıdır. (Karabekir, 1993: 32) O zaman adı "Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir." (Tunaya, 1952: 108) Milli Mücadele Dönemi'nin fikri alt yapısı İttihat Terakki İle oluşturulduğu söylenebilir. Erkekleri olduğu kadar kadınları da bu konuda cesaretlendiren yine bu dönem aydınlarının yazdıklarıdır. Bu aydınlardan Namık Kemal, o dönem Türk toplumu üzerindeki etkileri herkes tarafından kabul görmektedir. Namık Kemal'in Abdülhak Hamid'e yazdığı mektuplarda (30 Mart 1879 tarihli mektup) (Tansel, 1991: 2) Tarık Bin Ziyad'ın Endülüs'ün Fethi adlı eserinde Ziyad'ın ordusunda yer alan kadınlardan söz edilmektedir. Kadınların Kırım Savaşı'nda Kara Fatma'nın, bir de Kars savunmasında Zekiye'den söz etmektedir. Tansel; Namık Kemal'in Vatan Yahut Silistre adlı piyesinin konusunu erkek kılığına girerek Silistre'ye giden Zekiye'yi bu tarihi belgelerden ilham alarak yazdığını söylemektedir. (Tansel, 1991: 2) Samet Ağaoğlu; Hamdullah Suphi Tanrıöver'in kardeşi Hamiyet Hulusi Hanım'ı Türkiye'deki ilk Kadın Derneği'nin kurucusu olarak gösterir 'Kadınları Çalıştırma Derneği' kimsesiz dullara, genç kızlara, asker ailelerine el işi ve örgüler yaptırıyor, bunların satışından geçimlerine katkı sağlıyorlardı diye yazıyor. Ancak tarih belirtmiyor (Ağaoğlu, 2003: 42) Fatma Aliye Hanım'ın Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yazdığı yazılar, bu dönem aydın kadınları vatan savunması konusunda bilinçlendiriyordu. Bu yazıların etkisi ile olsa gerek yukarıda adını verdiğim derneğin faaliyetleri oluşmaya başlıyor. Toplanan yardımlar, çorap, çamaşır, yün fanilalar, battaniyeler gazete binasına sığmamaya başlıyor. Bir de toplanan bu yardımların, bizzat kadınlar tarafından askere hediye edilmesine o günün toplumsal şartları izin vermiyor. Fatma Aliye Hanım'ın öncülük ettiği bu yardımlaşma diğer aydın kadınlara da yansıyor. Mesela, Refet Paşa'nın kızı Nuhbe Hanım, Paris Elçisi Münir Paşa'nın kız kardeşi Cemile Hanımlar da bu amaçla çalışıyorlar. Cahit Çaka, Fatma Aliye Hanım'ın yazılarının Türk kadınları üzerindeki etkisi ile ilk Türk Kadın cemiyeti, 'Cemiyet'i İmdadiye'nin yine Fatma Aliye Hanım tarafından 1908'de kurulduğunu yazmaktadır. (Çaka, 1948: 36) Cemiyet'in kuruluş amacı, Rumeli'de sınır boylarında çarpışan askerlerimize kışlık çamaşır ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması idi. Çaka, Cemiyetin, bir süre sonra hizmetlerini kısmen gerçekleştirdikten sonra kapatıldığını yazmaktadır.

1908 yılında kadınlar tarafından kurulan bir diğer cemiyet ise "Teali-i Nisvan" adlı cemiyettir. Kurucusu Halide Edip Hanım'dır. Halide Edip Hanım'ın eşi Adnan Adıvar, İttihat ve Terakki üyesidir. Samet Ağaoğlu, Fevziye Okulunu Selanikli tüccarların kurduğunu yazmaktadır. Ağaoğlu; Asıl hedefleri olarak da kendi çocuklarını yine kendi aralarında yetiştirmek olarak kaydeder. Ancak, diğer taraftan da İttihat ve Terakki'nin başlarından Cavit gibi politikacılarını siyasi etki sahibi, aynı şekilde Ağaoğlu; Fazıl gibi iş adamlarının teşviki ile çağın ileri inançlarına uygun eğitim sistemi denemelerine girdiklerini yazmıştır. Bu okulda kız erkek karışık okuyordu. (Ağaoğlu, 1986: 110) Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin amacı, kadınları toplumsal hayata alıştırmaktı. Kadın ve erkek münevverler aynı salonda toplanarak çalışıyorlardı. Burada görüldüğü gibi Osmanlı münevverleri arasında kadın erkek bir arada eğitim ve toplantıları 1908'de başlamıştı. Bunları başlatanlar da İttihat ve Terakki Mensupları idiler. Bu toplantılarda çeşitli konuların görüşüldüğü gibi, cemiyetin aydın kadınları tarafından üniversite gibi umumi yerlerde konferanslar da veriyorlardı. Cemiyet aynı zamanda okuma yazma kursları da açıyor, genç kız ve kadınların eğitilmesi ile de ilgileniyorlardı. Selanik'de 1911'de I. Öğretmenler Kongre'si

düzenlendi. (Kurnaz, 2012: 15) İlköğretimin düzenlenmesi, yaygınlaştırılması, programların tek şekle dönüştürülmesi gibi çalışmaları ilke edindiler. Ulusal amaçlı bir eğitim planlıyorlardı.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Kızılhaç'ın kurulmasının ardından 1867'de " Mecruhin ve Zuafayı Askeriye İmdat Cemiyeti Osmaniyesi" (Osmanlı Yaralı Ve Zayıf Askerlerine Yardım Derneği) adı ile kurulmuştu. 1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti adını almıştır. (Sarıhan: 2007, s. 176) 1912 Yılında Besim Ömer Paşa'nın teşviki ile İstanbul'un ileri gelen hanımları tarafından 'Hilal-i Ahmer Hanımlar Merkezi' adı ile bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin 100 üyesi vardı. Cemiyetin başkanı Prenses Nimet Muhtar Hanım, Ahmet Muhtar Paşa'nın eşidir. İkinci başkan Ziya Paşa'nın eşi Ayşe Hanım'dır. Başkâtip, Ali Rıza Bey'in kardeşi Selma Hanım'dır. Kâtip ise, Fatma Aliye Hanım'dır. Tamamı hanımlardan oluşan cemiyet üyeleri, kapı, kapı dolaşarak Hilal-i Ahmer adına binlerce, on binlerce lira para ile birçok eşya toplamışlardır. (Çaka, 1948: 38) Hastanelere veya hastane şekline getirilmiş kulüp ve okullara dağıtılmış bulunan birçok genç kız ve kadınlar yaralı ve hasta askerlerimizi şefkat ve özenle tedavi ve teselli etmiştir. Çaka; en yüce bir davranış olarak İttihat ve Terakki Mektebi (Fevziye) kız talebeleri, hastaların başında nöbetleşerek onları beklediklerini yazmıştır. (Çaka, 1948: 38)

Kadınlar bununla da kalmayarak, topladıkları çorap, çamaşır, yatak takımı vs. eşyaları toplayarak hastanelere ve hükümete de ulaştırarak büyük yardımlar yapmışlardır. Yine aynı cemiyetin faaliyetleri arasında bir de, 'Hanımlar Darüssina'sı kuruldu. (Çaka, 1948: 38) 1912-1913 tarihleri arasında Nezihe Muhittin Hanım tarafından 'Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi' kuruldu. Bu cemiyetin amacı da, Türk donanmasının muhtaç olduğu nakit yardımı sağlamaktı. Bu cemiyette bir yıl sonra kapatılmıştır.

Balkan Savaşı sıraları kadın cemiyetleri açısından zengindir. 1910-1913 yılları arasında 'Esirgeme Derneği' adı ile bir cemiyet kurulmuştu, cemiyetin 60 kursiyeri vardı, hatta kursiyerlere basit şekilde biçki-dikiş öğreten bir okul bile açmıştı. Bu cemiyette savaş yılları neden ile bir süre sonra kapanmıştı.

Çaka, Müdafaa-i Hukuku Nisvan Cemiyeti üyesi Belkıs Şevket Hanım, o zamanlar daha otomobile bile herkesin cesaret edemediği dönemde 17 Kasım 1913 'de o zaman 'tayyarre' adı verilen askeri uçak ile İstanbul semalarında halka beyannameler atmıştır. (Çaka; 1948, s.13) diye yazmaktadır

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 'Şehit Ailelerine Yardım Derneği' adı ile bir cemiyet kurulmuştu. Bu cemiyetin kurucusu da Nakiye Hanım'dı. Cemiyet 'in en önemli amaçlarından biri 'Son muharebe de şehit düşenlerin ailelerine mümkün olan her türlü yardımı yapmaktı. Bu cemiyette önemli hizmetler gerçekleştirmiştir. Şehit ailelerine maaş bağlanması, yetimlerinin okullara yerleştirilmesi gibi yüce görevler yerine getiren cemiyet istiklal savaşının sonunda görevini yerine getirdiğini düşünerek kapanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kurulan cemiyetlerden bir diğeri ise, 'Asker Ailelerine Yardım Hanımlar Cemiyeti' 1914 tarihinde Enver Paşa'nın eşi Naciye Hanım öncülüğünde kurulmuştur. Başkanı Naciye İsmail (Canpolat) olup, cemiyet bir yıl içinde 6247 kişiye yardım dağıtmıştır. (Kurnaz, 1992: 119)

'Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyesi' Naciye Sultan'ın himayesinde Başkumandan vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ve diğer üst düzey devlet görevlileri tarafından 1916'da kurulmuştur. Ancak cemiyetin üyeleri arasında tek bir kadın olmadığı Kadınlar Dünyası dergisinde yazılan yazılarda

şikâyet konusu olmaktadır. (Kurnaz, 1996: 219) Bu dernek de kadınları iş sahibi yapmak üzere kurulmuştu.

Görüldüğü üzere Osmanlı toplumunda kadınlar için İttihat Terakki mensubu subayların eşleri öncülüğünde süregelen savaşların etkisi ile derneklerin birini kapatıp diğerini kurmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi; İttihat Terakki Cemiyeti'nin Türk toplumunu modernleştirme çabaları ile kadınlar da faal olarak hizmet vermeye başladılar. Ancak, arka arkaya gelen savaşlar, idealist olan bu kitlenin amaçlarına ulaşmasına izin vermese de, idealist aydınların yönlendirmesi ile kurulan örgütler milli mücadelenin temelini oluşturmuş ve Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin lideri olup başa geçmesinden sonra da sürmüştür. Milli Mücadele'nin başına Mustafa Kemal'in geçmesinde dahi etkili olmuşlardır. Çanakkale Savaşları ile yıldızı parlayan Mustafa Kemal gelecek vaat etmektedir. Talat Paşa Hatıralarım ve Müdafaam adlı kitabında Mustafa Kemal'e şifreli bir mektup yazmıştır. Hareketin başına sizin geçmeniz uygundur, şeklinde, devletin örgütlenmesi ile ilgili ayrıntılı açıklamalar yaptıktan sonra, ülke dışındaki örgütlenmeyi de kendisinin yürüteceğini yazmaktadır. (Anonim, Talat Paşa, 2006: 200)

Milli mücadelenin başarılı kumandanlarından Kazım Karabekir'de mücadelenin başında Mustafa Kemal'i görmek istediğini yazmaktadır. (Karabekir, 1995: 143) Ancak Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir'in Milli Türk Hükümeti'nin doğudan başlanması düşüncesinde olduğunu yazmaktadır. (Cebesoy, 2002: 62)

İttihat Terakki mensuplarının da vatan savunması için örgütlenmelerine Karakol Cemiyeti'nin kuruluşu örnek verilebilir.

I. Dünya Savaşı'nın son ayları içinde bir gün Kuruçeşme'de Enver Paşa'nın yalısında Talat Paşa'nın emri ile bir toplantı yapılması kararlaştırılır. Kara Kemal, yine eski ittihatçılardan Kara Vâsif Bey'i gizlice evine çağırır, Talat Paşa'dan aldığı emir gereğince lider kadrosundan yoksun kalmış arkadaşların, ittihatçılığı sürdürebilmeleri için, gizli bir kuruluşla birbirine bir parola belirleyerek bağlanmasını teklif etmiştir. Bu teşkilatın kurulmasında gerekçe olarak da İngilizler 'in ermeni tehcirinde rolü bulunan bütün ittihatçıları tutuklamasını gösterir. Varlığımızı korumak için gizli bir teşkilata dönüşmeliyiz derler. Paşa ile aramızda 'karakol' kelimesini kararlaştırmıştık. Bu ad her ikimizin adlarının başına 'Kara' getirerek sembolleşti. Bu parolayı (K.G) diye kısaltarak hem Talat Paşa'nın istediğini yapmıştık, hem de ikimizin adının başına unvan olarak almıştık. (Tevetoğlu, 1991: 4) Tevetoğlu; Milli Mücadele'yi desteklemek amacı ile kurulan Karakol Cemiyeti'nin asıl kurucuları, Kurmay Albay Kara Vasıf Bey, Davavekili Refik İsmail Bey ve emekli Yüzbaşı Baha Said Bey diye yazmıştır. Cemiyetin kuruluş merkezi de İstanbul'da Bab-ı Ali Caddesi Resne Fotoğrafhanesinde Baha Said Bey'e ait yazıhanedir diye belirtmiştir. (Tevetoğlu, 1991: 4)

Tevetoğlu, Karakol Cemiyeti, gizli faaliyetlerini en çok yükseköğretim gençliği arasında görüldüğünü yazarak şöyle devam eder; Cemiyet, vatansever gençlerin milli mücadeleye katılmasını sağlıyor, özellikle kültürlü gençler arasında tıp, hukuk ve mülkiye mektepleri öğrencilerinin daha hevesli ve istekli olduklarından söz etmektedir. (Tevetoğlu, 1991: 10) Milli mücadele döneminde en etkili protestoların üniversite gençliği tarafından yapıldığı ortadadır. Türk Ocağı miting ve konferanslarda etkili idi.

Osmanlı Devleti ve Türkler, Mondros Mütarekesi sonrasında bir devlet sorunu ile karşı karşıya kalmışlardı. Mütarekeden sonra ittihatçıların etkileri özellikle vilayetlerde idi. Ulusal direniş, işgalciler tarafından başlayan ittihatçı avı, ittihatçılığın taşra kollarına direnmekten başka seçenек bırakmıyordu.

(Tanör, 1992: 54) yerel kongreler konusunda öncü olmalarının temel nedeni buydu. Ayrıca ulusal direnişi yoluna koymak için ellerinde güçlü araçları vardı. Bu nitelikteki siyasi, kültürel, sosyal kuruluşların başlıcaları, Hilal-i Ahmer, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti, Türk Ocağı ile bu cemiyetin örgütlemesi ile kurulan Milli Kongre Cemiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa, Karakol Cemiyeti ile bunun ardından gelen Mim Mim Grubu'dur. (Tanör, 1992: 54)

Kadınların, hizmet verdikleri örgütlenmelerin tamamı İttihat ve Terakki dönemine aitti. Bu açıdan bakıldığında kadınların toplumsal hayata atılıp, vatan hizmetlerinde görev almaları özellikle şehirli kadınlar açısından bu kanallar aracılığı ile oluyordu. Köylerde daha farklı idi. Orada vatan mücadelesine katılma daha çok birebir düşman işgaline maruz kalınca, ilk önce zorunluluktan, ikinci olarak da vatan sevgisinden gerçekleşiyordu.

Şefika Kurnaz, kadın kuruluşlarının büyük bir kısmının ya doğrudan İttihat ve Terakki tarafından ya da dolaylı olarak parti liderlerinin eşlerinin yer aldığını yazmıştır. (Kurnaz, 1996: 234) . Tarık Zafer Tunaya'da, 'Donanma', 'Himaye-i Etfal' ve daha önce kurulan 'Hilal-i Ahmer' Cemiyetleri İttihat Ve Terakki'nin kontrolü altında kurulan, tipik sosyal yardım kuruluşlarıdır, kadınların kurdukları cemiyetlere de önem verilmiştir. (Tunaya, 1952: 204) Diye yazmıştır.

Mütareke yıllarında kurulan (29 Kasım 1918) Milli Kongre Cemiyeti'nin amacı, Kuvay-ı Milliye'yi birleştirmektir. Bütün siyasi dernekler, cemiyetler ve fırkalardan oluşacak bir Kongre toplanmıştır.

Bu kongre 52 dernek, cemiyet ve siyasi partiden oluşmaktadır. (Tunaya, 1952: 420) Milli Kongre'ye katılan kadın derneklerinin adları şunlardır: 'Kadınları Çalıştırma Cemiyeti', 'Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye', 'Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi', 'Esirgeme Derneği', 'İstihlaki Milli Kadınlar Cemiyeti', 'Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi', 'Kadıköy Hanımlar Müdafaa-i Milliye Merkezi', 'İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti', 'Bilgi Yurdu', 'Bıçkı Yurdu', 'Musiki Muhipleri Hanımlar Cemiyeti', 'Müdafaa-i Hukuku Nisvan Cemiyeti', 'Darülmuallimat Cemiyeti', 'Üsküdar Bıçkı Yurdu', 'Asri Kadın Cemiyeti', 'İnas Darülfünun Cemiyeti', 'Ticaret Mektebi İnas Cemiyeti' dir.

Bu kongreye katılan kadınlardan biri olan Nezihe Muhiddin İnci Dergisi'nde şunları yazar "daha düne kadar hayata iştirak ettirilmeyen ve memleketin mukadderatıyla ilgili görünmeyen kadınlarımızın" bu sefer milletin hayat ve çıkarlarını savunma ile ilgilenmek için bu kongreye birer delege gönderdiklerini, milletin geleceğine ait olan bu mesaide, erkeklerle el ele verdiklerini, bu durumunda kadının toplumda kazandığı yeri gösterdiğini yazmıştır." (Sarıhan, 2007: 113)

Mütareke Dönemi'nde kadınlar toplumsal hayatın her alanında görülmeye başlamışlardır. Eğitim alıyorlar, çalışma hayatında yer alıyorlar, meslek öğreniyorlar, üretimde çalışıyorlar. Vatanın bağımsızlığı tehlikeye düştüğünde ulusal siyasi örgütlenmeye destek veriyorlardı

2- Milli Mücadele Dönemi Kadınların Vatan Hizmetleri (1919- 1923)

Ali Fuat Cebesoy; şurası bir gerçektir ki, vatanın kurtuluşu için çare arayan sadece bizler değildik. Aslında tarih âleminde büyük yer tutacak olan istiklal mücadelesi şahısların değil, büyük ve asil Türk milletinin eseridir. Bizler onun sadece hizmetkârı idik. Hainler bir tarafa bırakılırsa, vatanın kurtuluşunu kim istemezdi? (Cebesoy, 2002: 58) diyerek ilk kurulan cemiyetlerden şöyle bahseder; 26 Kasım'da Vilayat-ı Şarkıye Hukuk Cemiyeti, 1 Aralık 1918'de Edirne'de Trakya Paşaeli Cemiyeti, 4

Aralık 1918'de merkezi İstanbul'da olmak üzere Vilayat-ı Şarkiya Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Sayıları her geçen gün artacak olan bu cemiyetlerin bütünlükten uzak olduklarını, iyi organize edilmezlerse mahalli kalacaklarına dikkat çekmiştir. (Cebesoy, 2002: 58) Ancak bu belirsizlik uzun sürmemiştir. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu şöyle yazar: Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşmemizden sonra bir de İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edildiği haberi üzerine kapıldığımız büyük üzüntü, umutsuzluk ve karamsarlık, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığı haberiyle bir parça hafiflemiştir. (Velidedeoğlu, 1971: 19)

Milli Mücadele'yi resmen başlatan Mustafa Kemal ki O, Nutuk'ta, 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıktım diye yazmaktadır. (Atatürk, 2004: 1) Mustafa Kemal, mücadeleye başladığı zaman arkasında önemli bir örgütlenmiş halk desteği vardı. Bu örgütlenmenin başındaki kumandanlar I. Dünya Savaşı sonunda, terhis edilen ordu mensupları ile esir edilen askerlerin, işgal güçlerinin kötü, onur kırıcı davranışlarına maruz kalmalarıydı. Burada vereceğimiz örnekler, daha çok vatanın işgale uğraması karşısında kadınların yaptıklarıdır. Ancak, örgütlenmenin esas unsurunu İttihat ve Terakki mensupları oluşturmaktaydı. İttihatçı hareket, savaşın akibetinin az çok belli olmasından sonra, vilayetlerdeki kamu kuruluşları eli ile gizli olarak kendisini savaş sonrasına hazırlamıştı. (Tanör, 1992: 54) Marmara ve Karesi bölgesindeki direniş grupları böyle oluştu. İttihatçı kadrolar, Kasım 1918- Mart 1919 arasındaki yerel cemiyetlerin çoğunun kurucusu oldular. (Tanör, 1992: 54) Bütün bölgelerde esas etkili örgüt kurucu bunlardan oluşuyordu. Eşraf ile din adamlarını bu yolla birleştirdiler. Bu örgütlenmeler büyük ölçüde Enver Paşa'nın 1915'deki buyruklarına dayanıyordu. Öyle ki, Milli Mücadeleyi başaran Müdafaa-i Hukuk'un 197 şubesinin 164'ü ittihatçılardan oluştuğu iddia ediliyordu. (Tanör, 1952: 55) Yunan işgal ve ilerlemesi işgal ve ilhakı protesto eden cemiyetlerin kurulmasını da hızlandırmıştır. İzmir'in işgalinden önce kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti, Muğla Menteşeliler Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, işgalden sonra Aydın Vilayet-i Muavenet-i Hayriye Cemiyeti, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti, Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti izlemiştir. (Çarıklı, 1990: 188) Balıkesir Redd-i İlhak Cemiyeti daha sonra Harekat-ı Milliye Redd-i İlhak Cemiyeti adını almıştır. Balıkesir Harekat-ı Milliye Redd-i İlhak Heyeti ise hem Soma, Kırkağaç, Ayvalık ve Akhisar cephelerinin kurulması ve birleşmesi ile ilgili çalışmış hem de Balıkesir ve Alaşehir Kongresi'ni toplamıştır. (Çarıklı, 1990: 188)

Mondros Mütarekesinden sonra ilk hedef İzmir olduğu için İzmir'de kurulan "İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 23 Kasım 1918'de resmen faaliyete geçti. Yunan taleplerinin yetersiz ve dayanaksız olduğunu ilmi ve hukuki delillerle ispat etmek üzere 13 Mart 1919'da Türk Ocağı'nın girişimiyle bir toplantı yapıldı. Böylece Müdafaa-i Hukuku Osmaniye Cemiyeti 17 Mart 1919'da büyük Kongresini topladı. (İlgürel, 1999: 26) Kongreye Aydın vilayetiyle Menteşe ve Karesi sancaklarından 300'ü aşkın delege katıldı. Büyük Kongre 19 Mart 1919'da çalışmalarını bitirdi. Kongrenin aldığı kararlar bir muhtıra şeklinde büyük devletlerin komitelerine gönderildi. İzmir Valisi İzzet Bey, cemiyetin çalışmalarını sürekli engellemek istedi. Cemiyet İzmir'in işgal edilmesiyle merkezini İstanbul'a taşıdı. Faaliyetlerini İstanbul'da sürdürdü. (İlgürel, 1999: 60)

Kurtuluş Savaşı'nda öncülük edenlerin başında kumandanların gelmesi tesadüf ile olmamıştır. Onların elinde askeri güç ve kuvvet bulunmasından kaynaklandığı gibi vatansever olmalarının etkisi büyüktür. (Sarıhan, 2000: 26)

Buradan yola çıkarsak, özellikle işgallerden sonra ortaya çıkan protesto mitingleri ile konferansların arkasındaki etken gücün İttihat Terakki mensubu subaylar olduğu söylenebilir. Ancak Türk halkının bağımsızlık anlayışında, bu protesto hareketlerine tam destek vermesi ile de başarı elde edilmiştir. Türk Ocağı toplantılarında ve daha önce verdiğimiz örneklerde de kadınlar da erkeklerle birlikte yer alıyorlardı. Kadınların sokağa çıkmalarına sınır konmağa devam edildiği bir devirde Türk Ocağı sahnesinde, milliyet politikasını savunan İttihat ve Terakki, hükümetin muhalefetine rağmen, kadın ve erkek amatör ve sanatkâr piyeslerde rol almaktadır. (Tunaya, 1952: 381)

Samed Ağaoğlu, Türk köylüsüne anlayabildiği dil ile ilk şiirleri yazanın Türk Ocağı mensubu Tunali Hilmi olduğunu yazmaktadır. Aynı şekilde Türk Milleti'ne Türk ordusuna ilk defa "Mehmetçik" unvanını da O'nun verdiğini yazmıştır. (Ağaoğlu, 1998: 34)

Osmanlı Hanımlar Derneği imzası ile Paris, Londra, Roma, Washington kadın derneklerine 24 Mart 1919 tarihli bir muhtıra gönderilerek, Türkiye temsilcilerinin Paris Barış Konferansı'nda dinlenmesi istenmiştir. (Sarıhan, 2007: 76)

Memleket Gazetesi'nde imzasız bir yazıda, (Memleket, 1919: 57- 7.1) "*Bugün Türk kıızı ve Türk genci için emsalsiz bir gündür. Bugün, Türk rubu bitimsiz bir kaynak gibi asırların yıkıntıları altında gizlediği, hayat kudretinden taşarmaya başlamıştır. Kutsal heyecanlar silsilesi halinde akan bu akarsuya, kalbini teslim etmeyen ebediyyen bedbaht kalacaktır. Millet bir kurtuluş çaresini dört gözle bekliyor. Aydınlatılmaya bütün kalbiyle taliptir. Müttefik, muharip ve karşı olarak asri milletlerle buluştuk. Dört bir yanımızda korkunç ve hain tehlike uçurumlarının, kara ağzlarını açtıkları şu günlerde yüreğimizin ne için yaratılmış olduğunu daha iyi duyuyoruz. "Türk kıızı, Türk genci haydi vazife başına!"* (Sarıhan, 2007: 78-79)

Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul Hükümeti, işgallere karşı konulmaması için Anadolu'ya nasihat heyetleri gönderiyordu. 1 Mayıs 1919'da Öğüt Kurulu, Burdur'da, İstanbul'dan yola çıkan şehzade Abdurrahim Efendi'nin başkanlığındaki kurul, Bursa, Balıkesir, İzmir, Torbalı, Aydın, Nazilli, Sultanhisar ve Denizli'ye uğramıştır. Kuruldan gelen rapor da Türklerin mukavemet niyetinin artmış olduğu şeklindedir. (Sarıhan, 1993: 221)

Türk'ü tekrar silaha sarılmaya mecbur eden başlıca iki faktörden ilki, 1919 Mayıs'ının 15'nci günü Yunan ordusunun İzmir'e çıkarılması, ikincisi de, yerli Hristiyanların, memleketi işgal eden düşman askerlerinden yüz bularak Türklerin mallarına, canlarına, şeref ve namuslarına saldırmak suretiyle yaptıkları şımarıklıklar olmuştur. (Apak, 1998: 190)

"Anadolu" gazetesi, İzmir İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı idi. Selanik'te İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin çıkardığı "Rumeli" gazetesinin muadili olması için gazeteye bu ad verilmişti. (Arıkan, 1991: 6) Gazetenin sahibi olan Haydar Rüştü Öktem, kalemle, vatan mücadelesi veriyordu.

Osmanlı Dünya Savaşı'ndan yenilerek çıkınca, ülkeyi içinde bulunduğu zordan özellikle Rumların iddialarını gazetede yazılarıyla çürütürken, akşamları yayınlanmak üzere "Duygu" gazetesini çıkarmaya başladı. (Arıkan, 1991: 7)

Öktem'in amacı, İzmir'de Türk Ocağı etrafında toplanan gençleri, çeşitli dernek üyelerini bir araya getirmek suretiyle birlik oluşturmaktı. Nitekim İzmir Türk Ocağı mütarekede yine çalışmaya başladı. (Arıkan, 191: 10) Gazete sık sık sansüre uğruyordu. İşgalden dört gün önce "Anadolu" ve "Duygu" gazeteleri son kez kapatıldı. 15 Mayıs sabahı "Alemdar" gazetesi bu iki gazetenin kapatılmasından duyduğu sevinci belirtiyordu. (Arıkan, 1991: 13) Bu memnuniyet verici haberin "Alemdar" da çıktığı gün, yani 15 Mayıs 1919 sabahı Kordon Boyunda binlerce Türk'ün kanı akıyor

ve Türklüğün onuru ayaklar altına alınıyordu. (Arıkan, 1991: 14) Ancak “Anadolu” matbaası işgalden bir gün önce son görevini de yerine getirdi. Redd-i İlhak Cemiyeti adına hazırlanan bildiri bu matbaada çalışanların emeği ile basıldı. İşte İzmir Halkının feryadını bütün Türkiye’ye duyuran bu bildiri İzmir Gençliğinin eseri olan beyanname, Haydar Rüştü Öktem’in gazete matbaasında basılmıştır. (Arıkan, 1991: 67)

“Kemeraltı pür heyecan mahşer halinde idi. Halk öteye beriye gidip geliyor, kümeler halinde birleşip ayrılıyor ve güya lisan haliyle, kendine yol gösterecek, kumanda edecek bir baş arıyordu. Askeri kıraathanenin önüne geldiğimizde ihtiyat zabıtlığından yeni terhis edilmiş olan Memduh Bey, heyecanlı, gözü yaşla dolu olduğu halde Necati ile benim yolumu keserek

--Haydar Bey; “Allah aşkına bize baş olacak kimse yok mu? Siz bari önümüze düşünüz de bize yol gösteriniz. İşte biz feday-ı cana amadeyiz”. Dedi. Bu temiz ve yürekli, babayiğit gencin o geceki hali hiçbir vakit gözümün önünden gitmez. Bu gence ne cevap verebilirdik ki, biz de bir başa muhtaç idik. Hükümetin başında bulunanlar, mutlak bir zaaf eseri olarak halkı son dakikaya kadar aldatmışlardı. Damat Ferit kabinesi ile O’nun İzmir’deki vali ve kumandanı Türk Gençliğinin aylardan beri almak istedikleri tedbirleri bozmasalardı. Yunan’ın, O mübarek topraklara ayağını basmasına engel olunurdu. İzmir’in aslan yürekli halkı, daha 15 Mayıs günü Yunan askerini silip süpürdü. (Arıkan, 1991: 68)

Hrisostomos’un (Seydiköy’de) bir kilisede söylediği “Yakında Türklerin laşeleriyle kuyuları dolduracağız” dediğini “Duygu” ve “Anadolu”da yazdığımız halde, diğer basın “ortalığı telaşa vermeyin tehlike yoktur” diye yazıyordu. (Arıkan, 1991: 70)

İzmir’in işgali, büyük küçük herkesi üzmüştü; Yunanlıların İzmir’de yaptıkları taşkınlıklar ve azgınlıklar ve işledikleri cinayetler ise Türk Milleti’nin nefretini arttırmış, öç alma duygularını bilemişti. Bu yüzden İzmir’in işgalini duyan Türk şehir ve kasabalarında o andan itibaren hareketler başlamış, itilaf devletleri temsilcilerine tehdit edici protesto telgrafları gönderilmeye başlamıştı. (Tansel, 1972: 242)

Bu konuda Cebesoy, İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edilmesini en büyük felaket olarak göstermiştir. Damat Ferit Paşa’nın işgal güçlerini protesto için istifa etmesinin bir taktik olduğunu ifade etmiştir. Bunun en açık delilinin Ferit’in kabine de bir iki bakan değiştirip tekrar hükümet kurmasıdır. İstifanın İzmir’in işgalini kolaylaştırmak için yapıldığını İzmir valisi ve kumandan olan Nureddin Paşa’nın işgale karşı önlemler aldığını bildiğinden onun, azledilip yerine İzmir’e vali olarak İzzet’i, kumandan olarak da emekli mirliya Ali Nadir Paşa’yı atamış, valinin yaptığı ilk işin Aydın, Manisa, İzmir ve diğer şehirlerde saklı olan cephanenin yerini işgal güçlerine bildirdiğini yazmıştır. (Cebesoy, 2002: 20)

İzmir’in işgali ile 8-10 bin şehit verilmiş, işgalden sonra İzzet Bey hükümetçe görevden alınmamış, İzmir’de Yunan’ın en etkili ilk kişisi olan Metropolit Hrisostomos ile İzmir’i yönetmeye başlamıştı. (Cebesoy, A.F; 2002, s.21) Yunanlılar, İzmir’in işgalinde özellikle ara sokakları tercih ediyorlardı, sessiz sokaklarda Türk ve Müslümanları daha rahat katlediyorlardı. (Konukçu, 2000: 27)

Karabekir, İzmir’in işgali ile ilgili, zavallı güzel İzmir, İstanbul’un ihanetine uğradı. Ali Nadir Paşa gibi bunamış bir âcizi Kolordu Kumandanı, İzzet gibi bir haini de vali yaptılar. Nice zamandan beri Avrupa gazetelerinin yazdığı İzmir’in işgalini kolaylaştırdılar. Diyordu. (Karabekir, 1995: 132)

İstanbul Hükümeti’nin basiretsizliği, Türk milletini vatan mücadelesinde kendi güçlerini kendi yöntemleri ile ortaya koymasına neden oldu. Doğal olarak ilk tepkiler münevver kesimden geliyordu.

Öncelikli olarak işgalleri protesto telgrafları çekilmeye başladı. Anadolu tek yürek olmuş, olanca gücüyle eldeki imkânlarıyla hizmet veriyordu. Bütün yurttan protesto telgrafları çekilmeye başlandı. İngiliz yüksek komiser vekili Webb, Londra'ya 657 adet telgraf aldığını bildiriyordu. (Sarıhan, 1993: 245) Türk Ocağı mensuplarının öncülüğünde protesto mitingleri yapılmaya başlandı. Bu mitinglerde genç kızlar ve kadınlar da ön sıralardaydı.

Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da sabah saat 7'de Samsun'a ulaştı, mülki ve askeri erkân tarafından karşılanmıştı. İngilizler Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişinden rahatsız olmaya başlamıştı. (Sarıhan, 1993: 223)

Mustafa Kemal Nutuk'ta "III. Ordu müfettişliği ki müfettişi ben idim; karargâhımla Samsun'a çıkmış bulunuyordum. Doğrudan doğruya emrim altında olmak üzere iki kolordu vardı... Benim, bu iki kolorduya doğrudan doğruya emir vermekten daha ileri bir yetkim vardı ki, müfettişlik bölgesine yakın olan askeri birliklere de tebligat yapabilecektim. Bu geniş yetkiyi bana bilerek vermediler." Diye yazmaktadır. (Atatürk: 2004, s.6) Bu yetki Mustafa Kemal'in bütün askeri karargâhlarla rahatça iletişim kurmasını sağladığı gibi liderliği ele almasını sağladığı da söylenmektedir. (Jaeschke, çev. Köprülü, 1991: 114)

21 Mayıs'ta Mustafa Kemal, Samsun'a geldiğini Kazım Karabekir'e bildirmektedir. Ayrıca İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa'dan gizli ve zata mahsus şifre ile mitingler yapılarak İzmir işgalinin protesto edilmesi hakkında bir tebliğ aldığını bildirerek, aynı zamanda doğu bölgemizde ve civardaki vali ve müstakil mutasarrıflıklara da aynı protestoların yapılması bildirilmişti. (Karabekir, 1995: 145)

Bütün Türkiye'de işgali protesto mitingleri 16 Mayıs'tan itibaren yapılmaya başlandı. Protestoda bulunan ilk şehir ve kasabalar şunlardır, Bayramiç, Seydişehir, Gördes, Burdur, Ezine, Ödemiş, Denizli, Aydın, Bursa, Kalecik, Keskin, Konya, Beyşehir, Kastamonu, Kırklareli, Nevşehir, Ayas, Develi, Sultaniye, Bolu, Bergama, Bolvadin, Cide, Mucur, Çatalca, Kandıra, Yalova, Konya Ereğlisi, Dikili, Niğde, Akhisar (Tansel, 1972: 242)

Türkiye'de yapılan mitinglerin arasında İstanbul daha farklı idi. Çünkü İstanbul'da işgal güçleri vardı. 17 Mayıs'ta Üniversite öğrencileri ile Yüksekokul öğrencileri İzmir'in işgalini protesto etmek amacı ile derslere girmediler. 18 Mayıs'ta Üniversite profesörleri Doktor Besim Ömer Paşa başkanlığında toplanarak hararetli konuşmalar yaptılar. Bursa, Tire, Havza ve İstanbul Amerikan Kız Koleji'nde yapılan mitinglerle işgal protesto edildi. Şebinkarahisarlıların Padişaha gönderdikleri telgrafta, yurdun işgaline karşı susanların ileride ihanetle anılacağı belirtildi. (Sarıhan, 1993: 251)

Aynı gün Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'n de de bir miting yapılmıştı. (Tansel, 1972: 246) Kız Üniversitesi ile Asri Kadınlar Derneği Fatih'te bir miting yapılmasını kararlaştırmışlardı. Fakat hükümet, Rumların taşkınlıklarını önlemek için mitingleri yasakladığından bu mitinge izin verilmemişti. Kadınlar bunun üzerine Fatih Türbesi'nde toplandılar. Darülfünun mezunlarından Mediha Muzaffer Hanım ateşli bir konuşma yaparak izleyenleri hüznlendirmişti. Bir genç kız Abdülhak Hamit'in 'Fatih'in Türbesi'ni Ziyaret' şiirini okumuş, sonra dağılmışlardı. (Sarıhan, 2003: 267)

Tıp Fakültesi'nin açılışının 92. Yıldönümü münasebetiyle Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti Üniversite Konferans salonunda bir çay daveti vermişti. Kız Darülfünunu adına yapılan konuşmada şöyle denmiştir: 'Arkadaşlar, milletin diğer yarısını da bizler, yani kadınlar teşkil eder. Bugün Darülfünun varlığını ilan ederken bizler de aynı hislerle dolu olarak söylüyoruz ki, ne olursa olsun daima beraberiz. Teşkilatınıza en kuvvetli bir inançla katılır, gerçeği duyururuz. (Sarıhan, 2007: 127)

Bu mitinglerde baş konuşmacı olan Halide Edip, İzmir'in işgalini Robert Kolej'den öğretmeni Miss Dodd'un telefonundan öğrendiğini söylemektedir. (Sarhan, 2007: 130) Halide Edip, İzmir'in işgalini haber aldığı ertesi günü Türk Ocağı'ndan bir telefon alır. İzmir'in işgalini protesto edeceğimiz hemen gel, bütün öğrenci birlikleri bunun içindedir, Halide Edip gittiğinde, ocakta bütün gençler heyecanlıdır. Gençlerden biri – 'cebimde otuz lira olsa hemen İzmir'in dağlarına çıkacağım der. (Sarhan, 2007: 131)

Halide Edip; 'bundan sonra ne padişahın zavallı siyaseti, ne de itilaf orduları bir sürü genci İzmir'e gitmekten alıkoyabilirdi.' Demektedir. Bu toplantı da İstanbul'da yapılacak miting için görevli seçilecekti. Halide Edip gönüllü olmuştur. (Kurnaz, 1992: 151)

19 Mayıs 1919'da bütün Türkler ve Türkiyeli Müslümanlar, İzmir'in işgalini protesto etmeye başladılar. İlk Miting İstanbul Fatih'te yapıldı. O gün bütün okul ve daireler tatil edilmiştir. 70-80 bin kişinin katıldığı mitingde tekbirler getirildi. Fatih'te konuşanlardan biri de Meliha Hanım'dır. '...biz işte aranızda bulunan bu gençler diye konuşmasına başlamıştı. Genç kız öğrenciler de o zaman mitinglerde konuşma yapmaktadır. Meliha Hanım, '...ey Türk, savet ve şevket ile yaşayan şark yıldızı sönmek üzere dedikten sonra, 700 yıllık bir devletin yavaş yavaş çökertildiği anlatılıp, şöyle devam etmiştir. 'fakat bu koca devlet öyle bir çatırtı ile devrilmelidir ki, o metin ve raşin binanın sarsıntısı bütün cihanı sarmalı, bütün insanıyet titremelidir. Bu enkaz altında bu milletin yalnız erkekleri değil, kadınları da ezilecektir. Bütün felakete tahammül ederek yaşamak daha büyük bir fedakârlıktır... Evet, vatanımızı kurtarmak için yaşayacağız. Kuvvetle iman ediyoruz ki, büyük Allah'ımıza sığınarak cebir ile alınan bir hak elbette iade edilecektir. (Sarhan, 2004: 132) Miting sonunda padişaha gönderilmek üzere, iki gençle birlikte Halide Edip 'de seçilmişti. Ancak, Vahdettin hasta olduğunu mazeret göstererek heyeti kabul etmemiştir. (Kurnaz, 1992: 151)

Bütün Türk Bayrakları siyaha bürünmüştü. Halide edip Adivar, bu mitinge yaptığı konuşmada; "Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en karanlık gününü yaşıyor. Gece karanlık bir gece, fakat insan hayatında sabah olmayan bir gece yoktur... Hanımlar bugün elimizde top tüfek yok, fakat ondan daha güçlü bir ilahımız var. Hak ve Allah var, Tüfek ve top düşer fakat Allah bakidir. (İnan, 1985: 13)

20 Mayıs 1919'da Doğançılar'da yapılan mitingde muhteşem bir kalabalık vardı. En önemli yanı, toplantıya katılan herkes ağlıyordu. "Asrı Türk Kadınlar Cemiyeti' adına konuşan bir hanım, ise zorla alınan Türk haklarından söz ettikten sonra, büyük bir coşkunlukla *"İste hayatı, rubu Türk olan İzmir'i bugün Yunanlılar aldılar, belki yarın da sinelerimizden bir şey kalbimizden bir hayat koparır gibi, birer birer Konya'mızı, Bursa'mızı hatta evet bütün güzellikleriyle gözleri üstüne çeken çok sevgili İstanbul'umuzu da isteyecekler. O zaman bu hayatımıza zehirli tırnaklarını takıp her fırsatta bizi biraz daha ölüme yaklaştıran bu ezeli kuvvetler karşısında yine böyle sükkün ve tevekkül ile mi yaşayacağız! Ben buna hayır diyorum; biz kadınlar bu hak cihadında en önde olacağız ve medeniyete rüyalar söyleyen varlıklara her zaman lanetler, lanetler"* diye haykırdı. (Tansel, 1972: 247)

22 Mayıs'ta 20 bin kişi Kadıköy'de toplanmıştır. 23 Mayıs'ta 200 bin kişinin toplandığı Sultanahmet Mitingi, itilaf devletlerini korkutmuş olmalı, 25 Mayıs'ta Beyazıt ve Beşiktaş'ta yapılacak mitinglere izin vermemişlerdir. 30 Mayıs'ta halk dua etme mazereti ile Sultanahmet'te toplanmıştır. Sokak, sokak dolaşarak bildiri dağıtanlar üniversite gençleri olmuştur.

23 Mayıs'ta 200 bin kişinin katıldığı Sultanahmet miting ile ilgili olarak Halide Edip, daha sonra şunları yazmıştır.

“...O gün asıl Türkiye'yi ilk defa gördüm. İstanbul'un arkası, asıl mahalleleri ağzını açmış sükkânını dökmüştü. Bir çok ihtiyar kadın, bir çok ihtiyar erkek gördüm. İstanbul'un abus, samit ve görünmez ihtiyarları, arkalarında hangi zamana ait olduğu bilinmeyen garip setreler, redingotlar içinden hafif, buruşuk boyunları yükseliyor, gözlükleri altından, yaşlar beyaz sakallarına alenen akararak ağlıyorlar. İpekli bol çarşafları içinde buruşuk yanaklarına yaşlar akararak nineler geliyor. Sarılı kırmızılı basma entarisinin yeni çarşafından fırlamış, yemenilerinin oyalı görülen küme küme gözleri kırmızı yüzleri Fransız ihtilalinde Versay'a hücum eden kadınlar alayının tablosu gibi. O kadar çok kadın var ki! Hiçbiri ne önünü ne arkasını görüyordu. Hamal ile genç münevverin, Karagümriüklü işçi, İstanbullu kadınla, yüksek ökeçeli süslü genç kadının omuz omuza yüz yüze geldiği gündü. (Kaplan, 1992: 1/105)

O günlerde İstanbul Kız Üniversitesi adına konuşan bir kadın temsilci hislerini şöyle anlatıyordu:

“...Kim demiş kadın küçük şeydir

Bir kadın, belki de en büyük şeydir.” (Gül, 1998: 78)

Anadolu'da Erzurum Kongresi yapılmış ve Sivas Kongreleri devam ederken Sivas'ta Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından yapılan toplantıda, Sivas Valisi Reşit Paşa'nın eşi Melek Hanım tarafından. 28 Kasım 1919'da Melek Hanım bir konuşma yapmıştır. (Baykal, 1996: 41) Toplantıda şunları söylemiştir:

“Muhterem Hemşirelerim

Bugün buraya toplanmaktaki maksadımız, memleketimiz hakkında biraz görüşmek, dertleşmek, ağlaşmak, Cenab-ı Hakka yalvarmak, lazım gelirse vatanın müdafası için hatta ölüme bile katlanmaktır. Çünkü istiklalini kaybeden bir millet, en büyük rahata nail olsa bile artık o memleketin sahibi değildir, esiridir. Bir insan, küçük bir evin hanımı olmayı, büyük bir evin hizmetçisi olmaya tercih eder. Hâlbuki memleketini kaybetmek, hizmetçilikten de esaretten de güçtür. İzmir'in muvakkat işgali esnasında bile dindaşlarımıza ne hakaretler yapıldığını görüyoruz. Hâlbuki biz istiklalini dahi muhafaza eden, parlak bir tarihe sahip olan bir milletiz. Hülasa hemşirelerim, bizim için ya ölüm ya istiklal! Bunu düşünerek 'Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti' namı ile sırf seslerimizi, memleketimizi parçalamak isteyenlere iştirtirmek için delaletinizle bir cemiyet teşkil etmeye karar verdik. Bu cemiyet sırf müşterek hukukunuzu müdafaa edecektir. Memleketimizin mukadderatı belli olup sulh imza edilinceye kadar bu cemiyet devam edecektir. Memleketimizin muhafazası için ne lazım gelirse her şeyi yapacak, bütün yaptıklarını ve yapacaklarını yine sizi toplayıp haberdar edecek ve reyinizi alacaktır. Kimleri intihap etmek isterseniz memurin ve yerli baremlerinden intihap ediniz. Yalnız sizin hukukunuzu mümkün olduğu kadar müdafaa edecek liyakatte hanımlar olsun. Maksadı teşekkül memleketin müdafasıdır. Hemen Cenab-ı Hak teşebbüsümüzde muvaffak bil hayr eylesin. Amin.” (Baykal, 1996: 42)

Aynı toplantıda Darüleytem (Yetimler Yurdu) Müdiresi Makbule Hanım'da Melek Hanım'ın konuşmasının içeriğine benzer bir konuşma yapmıştır. Makbule Hanım Melek Hanım'ın akrabası idi. Daha sonra Mazhar Müfit Kansu'nun eşi olmuştur. (Goloğlu, 2008: 295) Makbule Hanım Konuşmasında;

“Muhterem Hanımefendiler!

İnsanın doğduğu ve yaşadığı yere vatan derler değil mi? Bir insanı tasavvur ediniz ki, bu kelime söylendiği zaman kalbi titremesin? Bir insan tasavvur eder misiniz ki, vatanına karşı daima derin bir muhabbet hissi taşımasın? Elbet, evet hanımefendiler...babusus bugün için en mühim düşüncelerimiz vatan kaygusu; en büyük vazifemiz istiklalimizi muhafaza etmek, vatanımızı kurtarmak, düşman eline teslim etmemektir. Bir tek Müslüman kalıncaya kadar müdafaa etmek. Fakat zannetmeyiniz ki, bu vazife yalnız erkeklerle aittir. Hayır Hanımefendiler! Vatan, sevgili vatan, erkeklerin olduğu kadar bizimdir. Biz de vatanın anasınız. Vatanımızı istiklalimizi kaybedersek erkeklerden daha ziyade mutazarrır olacak biz kadınlarız. Çünkü ilk tarihte biz uğrayacağız. Türk, müslüman kadınlarımız, yani bizlerin medar-ı iftiharımız, zinetimiz olan namuslarımız paymal edilecek.” (Baykal, 1996: 42)

Batı Anadolu’da ki yerel örgütlenmeler içinde Milli Mücadele fikri ve Kongreler Devri Balıkesir’le başladığı görülmektedir. Erzurum Kongresi I. Balıkesir Kongresi’nden 25 gün sonradır. 28 Haziran 1919’da başlayan, 23 Mart 1920’de hizmetlerini tamamlayan, böylece aralıklarla 9 ay sürmüştür. Balıkesir Kongresi son bulduktan 9 ay sonra 23 Nisan 1920’de Birinci Büyük millet meclisi vatanın kaderini eline almıştır. (Kutay, 1986: 29)

Balıkesirliler, vatanın kurtuluşuna kadar silahlı mücadeleye 18 Mayıs 1919’da Alaca Mescid’de karar vermişlerdir. Balıkesirliler, silahlı mücadeleye teşkilatlanarak, devlet ciddiyeti içinde yürütmüşlerdir. Yaptıkları Ege’nin çete harekâtı değil, düzenli harptir. Balıkesir heyet-i Merkezi ye’si vergi silah toplamıştır. Savaş sorumluluğu uygulamıştır. Aldığı emanetleri iade etmiş, kalanını da Ankara’ya iade etmiştir. (Kutay, 1986: 64)

Erzurum (23 Temmuz – 7 Ağustos 1919) (Asparuk, 1994: 189) ve Sivas (4-11 Eylül 1919) (Goloğlu, 2008: 93) Kongreleri ’ne destek vererek birlik olmaya başladılar. Batı Anadolu’nun Yunanlılara, Karadeniz Bölgesi’nin Rumlara, Doğu Anadolu’nun Ermenilere, Urfa, Antep ve Maraş’ın Fransızlara ve Ermenilere verilmemesi için hep birlikte mücadeleye karar verdiler. Mustafa Kemal’in adı artık tüm yurttta duyulmaya başlamıştı.

Mustafa Kemal’in Milli Mücadele’nin başına geçmesinden sonra en etkili çalışan örgütlerinden birisi Sivas’da kurulan Sivas valisi Reşit Bey’in eşi Melek Hanım’ın kurduğu Anadolu kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti’dir. Cemiyet resmen, 9 Aralık 1919’da kurulur. 12 Aralık 1919’da Mustafa Kemal’i bu konuda telgrafla bilgilendirmiştir. (Baykal, 1996: 1) Ancak cemiyet 28 Haziran 1919’da faaliyetlerine başlamıştır.

Kurulduğu günden itibaren gün gün milli mücadeleyi takip eden dernek her işgal olayında protesto telgrafları çekerek tepkisini göstermiş, her seferinde Mustafa Kemal’i ve Heyet-i Temsiliye’yi telgraflarla bilgilendirmiştir. Dernek, kısa sürede üye sayısını 800’e çıkarmıştır. (Baykal, 1996: 4)

Cemiyet işgalleri protesto telgraflarını hem işgalci ülkelere hem de İstanbul hükümetine göndermişlerdir. Bunların yanı sıra, işgallere maruz kalan şehirler için yardım paraları toplamıştır. Maraş’ta düşmanla çarpışan mücahitlerimize yarım saat içinde 300 lira toplamışlardır. (Baykal, 1996: 11)

11 Ocak 1920’da Amasya Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. (Baykal, 1996: 46)

22 Ocak 1920’da Kayseri Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. (Baykal, 1996: 47)

Anadolu Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Maraş'ta Fransızlarla ve Ermenilerce girişilen insanlık dışı davranışları protesto etmek için Amerika, Fransa ve İtalya temsilcileri nezdinde 1 Şubat 1920'de telgraf çekmişlerdir. (Baykal, 1996: 36)

2 Şubat 1920'de Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. (Baykal, 1996: 48)

Kastamonu Müdafaa-i Hukuk Hanımlar Cemiyeti, diğer şehirlerde olduğu gibi buranın ileri gelen memurlarının eşleri tarafından kurulmuştur.

3 Şubat 1920'de Eskişehir Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. (Baykal, 1996: 49)

20 Şubat 1920'de Burdur'da da Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. (Baykal, 1996: 14)

Zeki Sarıhan, Milli Mücadele Dönemi'nde, Amasya, Konya, Kayseri, Viranşehir, Eskişehir, Erzincan, Yozgat, Niğde, Pınarhisar, Burdur, Kangal, Aydın, Balıkesir, Kastamonu, Antalya, Yozgat'ta bu tür derneklerin çalışmalarından söz etmektedir. (Sarıhan, 2007: 157-174)

Bütün bu cemiyetler Milli Mücadele'nin her aşamasında üzerlerine düşeni yapmışlar. İzmir'in işgali, Urfa, Antep, Mersin'in Fransızların eline geçmesi yüzünden İngiltere ve Madam Poincare'ye protesto telgrafları çekmişlerdir. (Tansel, 2001: 89)

Misak-ı Milli'nin ilanı ve ardından İstanbul'un işgali Türk Milleti'nin endişe ve tepkilerinin artmasına vesile olmuştur. Miting alanlarında yine kadınlar görev alıyorlardı.

İstanbul'un işgaline tepki olarak yapılan mitinge bütün okullar katılmıştır. Kürsünün sol tarafında İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bayrağında Türkçe ve İngilizce "İzmir Türkiye'nin, İstanbul Türklerindir." Cümlesi yer almıştır. (Tasvir-i Efkâr, 14 Kânunusani 1336)

13 Ocak 1920'de Rıza Nur'un konuşmasının ardından Nakiye Hanım kürsüye gelir: "Vatandaşlar, dindaşlar, bugün sizinle hasbihale geldim Kadın âleminin kararlarını size açıklıyorum. Bugün bizim en açık haklarımızın alınabileceği zannediliyor. Fakat Türkler hakka tecavüz ettirmez... Kadınların İstanbul için canını feda edeceğine hiç şüpheniz olmasın... Kadınlar, İstanbul ve İzmir için ölmeğe hazırdırlar" diyordu. (İnan, 1985: 21)

İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmaları 16 Mart 1920 tarihine kadar kesintisiz sürmüştür. İstanbul'un işgalinden sonra, üyelerin Anadolu'ya kaçmaları zorunlu olduğundan Anadolu'da Milli Hükümet'in kuruluşu ile cemiyet çalışmalarına son vermiş ve diğer bütün kuruluş ve topluluklar gibi Ankara'ya dahil olmuştur. (Moralı, 2002: 129)

Nail Moralı, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin çalışmalarında İttihat Terakki teşkilatından son derece yararlandığını kaydetmek bir görevdir. Diye yazmaktadır. (Moralı, 2002: 165)

30 Mayıs 1919'da İkinci Sultanahmet Mitinginde konuşan Şükufe Nihal şöyle sesleniyordu:

"Ey sevgili İstanbul, güzel vatanım, alil, talihsiz toprağım seni kaybetmek arzusunun ruhuma yaptıği derin zehir ak acynı bilmem bununla kaçınıcı defadır duyuyorum ve bu pek feci ıstırap içinde ve ilahi bir ümitle Allah'a yalvarıyorum ki bu elemeler artık senin için duyduğum acuların en sonuncusu" (İnan, 1985: 20-21)

15 Ocak 1920'de Kastamonu Hanımlar Mitinginde konuşan Zekiye Hanım şöyle sesleniyordu:

Kardeşler, Hemşireler!

"Daha bir sene evvel kırmızı rengi ile başımızda dalgalanan ulu sancağımız görüyorsunuz ki, siyahlara, matemlere büründü. Mubarebe meydanları vatan ve din uğrunda yüzbinlerce evladımızı gömdükten sonra baktan

bahseden Avrupalıların bir seneden beri başımıza açmadıkları felaket kalmadı. Haktan en çok bahsedenler haksızlığın en büyüğünü yaptılar." (İnan, 1985: 25)

Bu miting ve protestolarda Halide Edip, Şukufe Nihal, Nakiye (Elgün), Münevver Saime, Meliha, Sabahat Hanım, Naciye Hanımlar önde geliyordu. Yukarıda örneklerini verdiğimiz konuşmalarda görüldüğü gibi o kadar coşkulu ve korkusuzca konuşuyorlardı ki, konuşmaların çoğu basında sansür edildi. Haklarında tutuklama kararı verildi. Halide Edip ile Münevver Saime Anadolu'ya kaçarak Milli Mücadele'ye katılmışlardır. (Kurnaz, 1992: 156)

Yunus Nadi, "...en ziyade merak ettiğim bir cihet, o zamana kadar narin bir edibe olarak tanıdığımız, ben kendisini hatta şahsen tanımamıştım. Halide hanım, böyle meşakkatli bir macera içinde ne halde göreceğim noktasydı. Ahval ve şartların tesiri ile bir Türk Kadını'nın bu kadar ulvi bir feragatle bir maceraya atılması nazarımda büyüdükçe büyüyor, başka şekiller alıyor; öyle ki onun yanında 'jandark' bile bir efsane kadar küçülüyordu" diye yazmaktadır. (Nadi, 1978: 240)

13 Ocak 1920'deki Sultanahmet Mitinginde Muallimler Cemiyeti Reisi Nakiye Hanım Şöyle sesleniyordu:

"Ey İslam, ey altı asırlık muazzam tarihi, iftiharlarla dolu büyük imparatorluğun büyük camileri önünde toplanan, ihtiyar genç, kadın ve çocukları! Türkler, hakeka tecavüz etmez, fakat hakekına da tecavüz ettirmez bir millet olduğunu anlatmak lazımdır..." (İnan, 1985: 21) Burada görüldüğü üzere vatan savunması için gerekirse silaha sarılacakları mesajları büyük bir kararlılıkla verilmektedir.

Vatanın işgal edilen her bölgesi için tek yürek olunmuştur. Özellikle Hilal-ı Ahmer Cemiyeti ve Kadınlar Şubesi bu konuda çok önemli hizmetler yerine getirmişlerdir. İşgal edilen bölgelerden kaçan halk, diğer şehirlere özellikle İstanbul'a göç ederek büyük bir göçmen kitlesi oluşturuyordu. Sadece Yunan işgali ile birlikte, evinden, yurdundan çıkarılan muhacirler dağlarda, kırlarda perişan halde idi. 140.000 bin Türk muhaciri Hilal-ı Ahmer'in hazırladığı yardım sandıkları olsun, basında çıkan haberler olsun İstanbullu sadece merhamet duymaktan öte bir şey yapmıyordu. (Gökbilgin, 2001: 173) 8 Kasım 1922 tarihli Açıksöz Gazetesi'nde, Birinci Dünya Savaşı gibi Kurtuluş Savaşı tarihi aynı zamanda bir "içgöç tarihidir" diye yazmaktadır. (Sarhan, 2004: 184)

2.a) Vatanın İşgale Uğraması Üzerine Dernekler Aracılığıyla Yapılan Çalışmalar

Münevver kadınlar tarafından yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere kuruluşu II. Meşrutiyet ve I. Dünya Savaşı sıralarında gerçekleştirilen İttihat Terakki Mensupları tarafından oluşturulan sosyal yardım ve milli savunma örgütlerinin subay ve eşleri tarafından hanımların örgütlediği protesto mitingleri yapmışlardır. Kurdukları Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni Sivas merkez olmak üzere Anadolu'nun pek çok şehrinde örgütlenmişti. Savaş mağdurları ve ordu için yardımlar toplamışlardır. Kastamonu'da Hilal-i Ahmer'in Kadınlar Şubesi Riyaz'ül Benat Mektebinde bir sergi düzenlemişler. Bu büyük evin her odası bağışlanan eşya ile dolmuştu. (Tansel, 2001: 90) Müdafaa-i Hukuk Kadınlar Cemiyeti kurulan diğer belde ve şehirlerimizde de bu tür yardımlar toplanmıştır. Kadınlar Hilal-i Ahmer hastanelerinde hasta bakıcı ve hemşire olarak hizmet etmişlerdir. İnsanların evlerindeki yorganlar, yastıklar, kıyafetler istenmiştir.

İngiliz istihbarat raporlarının (30 Temmuz 16 Ağustos 1920 tarih) ek kısmı kadın örgütlerinin çalışması ile ilgilidir. Buna göre kadın örgütleri Enver Paşa'nın kız kardeşi yakınlarından olan

ittihatçılarla birlikte yeraltı çalışması yürütmektedir. Bu çalışma 1920 de kurulan Türk Kadın Derneği ile ilişkilidir. Türk kadınları Türkiye’de ve Avrupa’da Mustafa Kemal lehine siyasi faaliyette bulunmaktadır. (Sarihan, 2007: 114) Diye yazmaktadır. Cemal Kutay’da Milli Mücadele’de silah ve malzemeyi, resmi heyetler değil, esas meşguliyeti daha bambaşka olan, hatıra gelmeyen kuruluşlar temin ettiler. Bunların başında Hilal-i Ahmer Heyeti geliyordu. Her yola, her çareye başvurarak, ekmekten önce silah arkasında idik. (Kutay, 1992: 175) diye yazmaktadır. Karakol Cemiyeti ’de daha çok üniversite gençliği ile yardım dernekleri üzerinden bu çalışmalarını yürütmekteydi. Kadınlar mücadelenin her aşamasında görev yapmışlardır.

2.b) Doğrudan Cephe Savaşına Katılan Kadınlar

Savaşta görev yapan kadınlara ilk örnek Halide Edip (Adivar) Hanım’dır: Mitinglerde ve cemiyetlerde gördüğümüz yazar, iyi, bir hatip olmasının yanında 16 Mart 1920’de İstanbul’un işgali ile birlikte Anadolu’ya geçerek eşi Adnan Adivar ile birlikte gönüllü hizmetler yapmıştır. (Çaka, 1948: 77)

İkinci örnek Fatma Seher Hanım, tanınmış adı ise Kara Fatma’dır: Erzurumlu Yusuf ağa isminde bir yiğidin kızı olan Fatma Seher, kocası Binbaşı Derviş Bey vefat edince mütarekeden sonra Edirne Yanıkışla’dan memleketine geçmiş fişekliklerini beline dolamış ve kendisine kahraman aramağa başlamıştır. Kendisi Mustafa Kemal’le görüşerek savaşa katılma konusundaki isteğini bildirmiş ve kabul görünce bir erkek gibi çetesini kurup mücadele etmiştir. Anadolu’ya silah götürün İnebolu yolu yetersiz kaldığından İzmit yolunun da açılması gerekmektedir. Kara Fatma önce burada görev yapmış, bu olay 1922’de İstikbal Gazetesinde haber olmuştur. (Tansel, 2001: 43) Tevhid-i Efkâr Gazetesinde de H. M imzalı “Kahraman Fatma” başlıklı bir yazıda kendisinin Erzurumlu olduğu ve savaşlardaki hizmetleri anlatılmaktadır. (Kaplan, 1992: 863-865)

Birinci İnönü (6 Ocak 1921- 10 Ocak 1921) ve İkinci İnönü (31 Mart -1 Nisan 1921) Savaşlarına katılmıştır. Kara Fatma, 26 -30 Ağustos 1922’deki Başkomutanlık Meydan Muharebesi diye bilinen Afyon Savaşı’na da katılmıştır.

Bursa 20 Haziran 1920’de Yunan işgaline maruz kalmıştı. Kara Fatma,10 Eylül 1922’de Bursa’nın kurtuluşu savaşına da katılmıştır. Zaferden sonra kendisine bağlanmak istenen üsteğmenlik maaşını vatana karşılıksız hizmet etmek istediğim için diyerek geri çevirmiştir. Kendisi tanınmış bir kadın kahraman olduğu için ileriki tarihlerde zor durumda olduğu haberleri çıkınca Meclis kendisine maaş bağlamıştır. (22 Şubat 1954) Bundan yaklaşık bir yıl sonra milli mücadelenin gözü pek kahraman hanımı 1955 yılında Erzurum’da vefat etmiştir. (Tansel, 2001: 59)

Üçüncü örnek: Gördesli Makbule’dir. Cahit Çaka, Tarih Boyunca Harp ve Kadın adlı eserini Gördesli Makbule’ye ithaf etmiştir. Gördes-Sındırgı-Akhisar bölgesinde işgalci Yunanlılara karşı verilen mücadelede 16 Mart 1922’de erkeklerin çarpışmaya endişe ettiği bir sırada düşmanın üzerine gözü pek bir şekilde saldıran Makbule alnından aldığı bir kurşun darbesi ile şehit olmuştur. Kendisi bölgede mücadele eden Kuvay-ı Milliyeci Halil Efe’nin eşidir. Milli Mücadele’nin savaşarak şehit olan kadınlarından ilkidir. (Çaka, 1948: 58)

Dördüncü Örnek: Binbaşı Ayşe Hanım, Çaka’nın kitabında Selanikli diye geçer. Büyük Harp’te Kafkas Cephesi’nde ölen eşinin intikamını almak için yemin etmiştir. (Çaka, 1948: 72) 15 Mayıs 1919’da Yunanlıların İzmir’e girmesi ile birlikte köy köy dolaşarak asker toplamıştır. Birinci ve İkinci İnönü

Savaşları ile 26-30 Ağustos Zaferlerine katılan Binbaşı Ayşe, Türk Ordusu 9 Eylül 1922'de İzmir'e girerken de görevdedir. Daha sonra kendisi ile yapılan röportaj 'da savaşa neden girdiği ile ilgili şunları söylemiştir: “Ben aslen Selanikliyim. Büyük Harp'te Kafkas cephesinde yaralanarak hastanede ölen kocamın intikamını almağa yemin etmiştim. Allah bu fırsatı 15 Mayıs 1919'da verdi. İzmir'i Yunanlılar işgal ettiği zaman ilk savunma hareketine silahla katıldım. Oradan Aydın'a geçtim. Aydın savaşlarını yaptıktan sonra Koçarlı'ya çekildik. Bu şekilde atıldığım istiklal mücadelesine başından sonuna kadar katıldım. (Çaka, 1948: 72) diye anlatmıştır.

Beşinci Örnek: Asker Saime'dir. Kendisi işgal yılları İstanbul'unda protesto mitinglerine katılıp konuşan vatansever darülfünun öğrencisidir. Konuşmaları işgal güçlerini rahatsız edince, bir yolunu bulup Anadolu'ya geçmiş ve hizmetlerine orada devam etmiştir. (Tansel, 2007: 81) İstiklal madalyası sahibi Saime'ye üniversite öğrencileri “Asker Saime” adını vermiştir. Asker Saime, zaferden sonra Edebiyat Öğretmenliği yapmış ve 1951'de vefat etmiştir. (Tansel, 2007: 81)

Altıncı Örnek: Melek Hanım'dır. Çukurova'nın en zor savaşlarından birisi de Haçın ilçesinde geçmiştir. 10 Mart 1920'de başlayan kuşatma 16 Ekim 1920'ye kadar sürmüştür. Yaklaşık yedi ay süren bu kuşatma sırasında esir edilen beş yüz- altı yüz Müslümanın hiç birisi kurtulamamış, Ermenilerce bıçaklanarak, işkenceyle öldürülmüştür. (Tansel, 2001: 67) Şair Melek Hanım Ermenilerin akıl almaz işkencelerini bir destan gibi şiire dökmüştür. 18 dörtlükten oluşan bu metin, onun şehit düşmesinden sonra Haçın kurtarıldıktan sonra bohçasında bulunmuştur. (Tansel, 2001: 67)

Yedinci Örnek: Bitlis Defterdarının Eşidir (Cebesoy, 2000: 330) Maraş 22 Şubat 1919'da İngilizler tarafından işgal edilmişti. (Akbıyık, 1999: 7) Müttefik devletlerin İstanbul'un işgali gibi sonu görünmeyen bir yola sevk eden neden ise Maraş'ta Fransızlara karşı kazanılan başarıdır. (Akbıyık, 1999: 360) Fransızlar, sabah ve akşam milli kuvvetlerin elinde bulunan mahalleleri bombalamış, Ermeni fedailerde çarşı ve İslam mahallelerinde yangınlar çıkarmışlardır. (Cebesoy, 2000: 330) Maraş'ta Fransızlarla savaşlar 21 Ocak 1920'de başlamış, bu yılın 12 Şubatında Fransızlar çekilerek Maraş kurtulmuştur. İrade-i Milliye gazetesinin 2 Şubat 1920 sayısında “Kahraman bir Türk Kadını” başlıklı yazıda, Maraş'ın Kayabaşı Mahallesindeki çatışmada, Bitlis Defterdarı Hanımının hazırladığı mazgala yavaşarak 8 Ermeni'yi öldürdüğü, akşam üzeri erkek elbisesi giyerek İslam mücahitlerine katıldığı bildirilmektedir. (Tansel, 2000: 62)

Sekizinci Örnek: Hatice Hatun'dur. Mondros Mütarekesi ile boşaltılan bölge, Fransızlar tarafından Ermenilerden meydana gelen kuvvetleriyle işgal edilmiştir. 11 Aralık 1918'de Dört Yol, 17 Aralık Mersin, arkasından da Adana vilayeti Mısır'daki İngiliz kuvvetleri kumandanı General Allenby'nin emri ile işgal edilmiştir. (Akbıyık, 1999: 5) Fransızlar 5 Mayıs 1920'de Tarsus'a Binbaşı Menil'in yönetiminde girmek istemişlerdi. Burada Tekir yaylasında bulunan, Nemrun'dan Merkin'e en kısa yolu öğrenmek istemişler, Gülek İlçesi Bazınçukur köyünden Milis kuvvetlerinde hizmet etmekte olan Hatice Hanım, yanlış rehberlik ederek; Karboğazı'nda Binbaşı Menil'in 800 kişilik birliğini esir eden milislerin toplamı yüzü geçmemiştir. (Cebesoy, 2000: 457)

Dokuzuncu Örnek Tayyar Rahmiye'dir. Güney cephesinde gönüllü 9. Tümen vardı, bunun komutanı kadındır. (Çaka, 1948: 59) Fevziye Abdullah Tansel ise Rahmiye Hanım Osmaniye ilçesi Kaypak Nahiyesi Razıyeler Köyünden olup, Hüseyin Ağa'nın milli kuvvetlerine gönüllü katıldığını bildirmektedir. (Tansel, 2000: 43) 1920 Şubatında Fransızlarla yapılan çarpışmaya katılmıştır. 1920

Temmuzunda Osmaniye'deki müstahkem Fransız karargâhına yapılan saldırıda arkadaşlarının çekindiğini görerek kendisini öne atmış ve alnından vurularak şehit olmuştur. (Tansel, 2000: 43)

Onuncu örnek Nezahat Hanım'dır: (Çaka, 1948: 73) Gördes ve İnönü Savaşlarında görev yapan 70 alay Komutanı Hafız Halit Bey'in kızıdır. 8 yaşında öksüz kalarak babası ile cephelede büyüyen Nezahat Hanım, başarıları meclis'te dillendirilen öldürdüğü düşmanların çokluğundan dolayı istiklal madalyası verilmesi teklif edilen, ancak çocuk yaşta olduğu için madalya verilmesi uygun bulunmayan kahraman hanımlarımızdan biridir. (Kurnaz, 1996: 172) Sarıhan, mecliste madalya konusu oylanacağı sırada, Hamdi Namık Bey'in, istiklal madalyası verilmeden önce araştırma yapılması gerektiğini söylemesi ile bir gerginlik olduğunu madalya görüşmelerinin nasıl sonuçlandığının belirlenmediğini yazmıştır. (Sarıhan, 2006: 321)

Yukarıda verdiğimiz örneklerdeki kahraman kadınlar sadece bilinen kayıt altına alınanların birkaçıdır. Kurtuluş Savaşı boyunca kayda alınamayan sayısız kahraman kadınıımız olduğu da bir gerçektir. Mustafa Kemal'in önderliğinde verilen mücadeleye tüm halkımız inandığı gibi bunun başında kadınlarımız geliyordu. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile verilen mücadele de devlet düzenine geçilmesi hızlanmış, ülkenin doğusu, batısı, kuzeyi güneyinde tek bir yürek olunmuştur. Doğuda Kazım Karabekir komutanlığında, Ermeniler üzerine yapılan harekâtle 2 Aralık 1920'de Gümrü Barışı ile noktalanmıştır. İstanbul Hükümeti ve taraftarlarının her türlü engellemeleri, çıkartılan isyanlara rağmen Milli Mücadele, Güney Cephesinde, Maraş, Urfa Antep'te verilen Kuvay-ı Milliye Mücadelesi ile başarı ile sonuçlanmış, Fransızlar, Türkler karşısında başaramayacaklarını anlayarak 1921'de Ankara itilaf namesi ile silahları bırakmıştır. Batıda 1. İnönü, 2. İnönü ve arkasından gelen Sakarya Meydan Muharebesi yapılmıştır. Nihayetinde 26 Ağustos Büyük Taarruz ve 30 Ağustos Başkomutan Meydan Muharebesi ile Afyon, Kütahya savaşları ile Anadolu işgalden kurtarılmaya başlamıştır. Batı Anadolu Mücadelesinin sembol şehri İzmir 9 Eylül 1922'de Bursa 10 Eylül 1922'de Erdek 18 Eylül'de, Ezine 22 Eylül'de düşmandan kurtarılmıştır. 1922'de Yunanlılarla savaş sona ermiştir. Yunanlılar, işgal ettikleri toprakları terk ederken, her yeri yakıp yıkmışlardır. (Tansel, 1991: 197) Bazı işgal altında olan bölgelerimiz de vardı. Bu şehirlerimizin kurtarılması masa başında çözümlenmiştir. 6 Ekim 1922'de Çanakkale'nin kurtarılmasından sonra, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılması ile Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İngiltere, Fransa; İtalya tarafından imzalanan Mudanya Mütarekesi ile 10 Kasım'da Kırklareli, 13 Kasım'da Tekirdağ, 25 Kasım'da Edirne düşmandan kurtulmuştur. Mustafa Kemal 19-21 Mart tarihleri arasında bazı Anadolu şehirleri ile Konya'ya ziyarete gitmiştir. Konya Sultanisinde Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nde konuşmuştu. (Tansel, 2001: 102)

Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi'nde Mustafa Kemal hanımlara hitap etmiştir:

Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında kadınların manen çok yüce hizmet, çok kıymetli fedakârlıklar yaptığından bahsederek, dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu Kadınının üzerinde çalışan kadın olmadığından söz ederek, dünyada hiçbir milletin kadını ben Anadolu kadınından daha fazla çalıştım; milletimi kurtuluşa ve zafere götürmekte Anadolu kadınından daha fazla çalıştım diyemez. (Tansel, 2001: 104) Diyerek Türk Kadınının hizmetlerini takdir etmiştir. Türk ordusu İstanbul'a ise 6 Ekim 1923'te girebilmiştir.

2.c) Kadınların Cephe Gerisi Hizmetleri

Kadınlar cephe gerisinde her işi yapmışlardır. Cepheye cephane taşımışlardır. 10 Temmuz- 25 Temmuz 1921’de gerçekleştirilen Gediz Taarruzu sevk ve idare bakımından çok güç bir askeri harekât olmuştur. Cebesoy, en muntazam orduların güçlükle başarabileceği böyle bir hareketi, o tarihlerde yeni kurulmakta olan küçük milli ordunun başarması, ehliyet cesaret ve milli heyecan ile olabilirdi. (Cebesoy, 2002: 547) diye açıklamaktadır. Cephane kolları halk tarafından taşınmaktadır. Bunların temelini kağnılar oluşturuyordu. Kağnılar ise çoğunluğunu köy kadınları ile on on beş yaşlarındaki çocuklar tarafından taşınıyordu. Cebesoy; “Bu *hakikaten asil ve ulvi manzara idi. Uzun yürüyüşlerle gece ayaz kar ve yağmur altında meşakkat ve acının en fazlasını çekmiş olan bu aziz vatandaşlarımız köylülerdi. Bunların içerisinde şiddetli soğuktan yolda ölenler de olmuştu. Hiç unutmam, yine böyle bir yürüyüş esnasında idi, dondurucu bir soğuk vardı. Kağnısının başında duran ibtiyar nineye yaklaşılarak sormuştum:*

--- *Nine üşüyor musun? Şu cevabı vermişti.*

--- *Hayır oğlum üşümüyorum. Düşman topraklarımıza bastığı gündün beri içim yanıyor.*

Bu kabraman Türk anasının elini öperken göz pınarlarında yaşlar tanelenmişti”. (Cebesoy, 2002: 548)

Türkiye Büyük Millet Meclisi bu konuda kadınların hizmetlerini madalyalarla onurlandırıyor. (Tansel, 1991: 55) 23 Ağustos- 13 Eylül 1921 tarihleri arasında gerçekleşen Sakarya Zaferi’nden yaklaşık beş hafta sonra yayınlanmıştır. Burada Onbaşı Fatma, Çavuş dercesine yükselmiş, sayıları on üçü bulan mücahit kadınlara da madalya verilmiştir. Ordumuzun tek kadın askeri Halide onbaşı olmayıp, kırk arabalık bir nakliye kolu kumandanı olan Bilecikli Ayşe Çavuş ile tamamen kadınlardan oluşan kollar ile Adana’da yararlığı görülen Adile Çavuş gibi daha niceleri vardır. (Tansel, 1991: 58)

Kadınlarımız savaşın eşlerinin yanı sıra, ekilemeyen tarla bahçelerini sürüyorlar, ülkenin var olma mücadelesinde hayatı sürdürmek adına çaba sarf ediyorlardı. Yardım cemiyetleri ki başta Hilal-i Ahmer gelmektedir. Türkiye, savaşın yaralarını özellikle de Hilal-i Ahmer’in kadınlar kolu aracılığı ile sarmaktadır. İşgallerle birlikte ülke büyük bir göçmen hareketine maruz kalmıştı. Buralardan kalkan halk sakin bölgelere göç ediyordu. Yukarıda adlarını verdiğimiz cemiyet ve dernekler aracılığı ile bu görevlerini yerine getiriyorlardı. Göçmenlere yardım kampanyaları düzenliyorlar, toplanan paralar ile onların yaralarını sarıyorlardı.

2.d) Milli Mücadelenin Desteklenmesi İçin Yazı Yazan Kadınlar

Milli Mücadele Dönemi vatansever aydınları tarafından, mücadelenin Türk halkına ve dünya basınına duyurulması amacı ile cesaret verici ve övücü yazılar yazıyorlardı.

Bu yazıları Milli Mücadele’ye her yönü ile katılan kadınlardan başta Halide Edip olmak üzere, Müfide Ferit, Nezihe Muhittin, gibi kadınların yanı sıra vatansever aydınlar yazıyorlardı. Bunların sadece adlarını vermemiz yeterli olacaktır. Falih Rıfkı, İzzet Ulvi, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ahmet Emin, Mehmed Şeref. (Kaplan, 1992: 57-1134)

Türk halkının, kadın erkek, çoluk, çocuk desteğiyle, Milli Mücadele, Mustafa Kemal’in önderliğinde başarıya ulaşmıştır. Emperyalistler, İşgal edilen bütün bölgelerde başarısız olarak ülkemizi terk etmek zorunda kalmışlardır. Kadınların hizmetleri saymakla bitmez, burada sadece bir kısmına dikkat çekilmiştir. Milli Mücadele tarihi boyunca hizmet eden, miting yapan, tarlada çalışan, yaralı

bakan, cephaneye taşıyan, cephede savaşan kadınları saygı ve rahmetle anıyoruz. Bu arada özellikle İstanbul'da, İzmir'de vatanın işgaline kayıtsız kalıp, düşmanların isteklerine göre hareket eden kadınları da esefle anıyoruz.

Sonuç

Milli Mücadele Türk halkı tarafından her yönü ile desteklenmiştir. Kadınların etkilenme unsurları öncelikli olarak vatan topraklarının işgal edilmiş olmasıdır. Vatan konusu Türkler açısından tarih boyunca kutsal bir özellik taşımaktadır. Osmanlı II. Meşrutiyet Dönemi ile parçalanmış devletin toparlanması için çabalama süreci olduğu söylenebilir. Türk modernleşmesinin etkili olduğu bir zaman dilimidir. İttihat Terakki Mensubu vatansever subaylar tarafından, kaybedilen savaşlar ile bozulan moraller, kurulan yardım dernekleri ile halkın yaraları sarılarak destek olunmaya başlanmıştır. Ülkede Meşrutiyetle birlikte ortaya çıkan örgütlenme bilincidir. Birinci Dünya Savaşı ile yıkılmak üzere olan devleti hiç değilse gizli teşkilatla ayakta tutma çabaları, Karakol Cemiyeti gibi cemiyetlerin kurulması Milli Mücadele'nin silahlı kısmı oluşturulmaya ve Anadolu'ya silah ve cephaneye gönderilmeye başlanmıştır. İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı sonucunda kendi kendini fesh etmiştir, ancak vatansever subaylar bu defa kendi içlerinde örgütlenerek öncelikle İşgali protesto cemiyetleri ve redd-i ilhak dernekleri ile örgütlenmeye başlamışlardır. Çoğunluğu ordudan ayrılmış subaylar ve üst derecelerde görevli devlet memurları idi. İttihat ve Terakki'nin lider kadrosunun da bu örgütlenme faaliyetlerinde ön planda olduğu görülmüştür. Mustafa Kemal'in önder olması konusunda da desteklemişlerdi. Devleti yöneten İstanbul Hükümeti ile Vahdettin'in sorumlu olarak bir girişimde bulunmaması, vatansever subaylar öncülüğünde halkın kendi mücadelesini hazırlamasında etkili olmuştur. Milli Mücadele Döneminde kurulan 12 İstanbul Hükümeti'nin 5'ini Damat Ferit kurmuştur. Milli Mücadele'yi baltalamak için elinden geleni yaptığı gibi, ülkeyi işgal ederek vatanı parçalamak için fırsat kollayan İtilaf Devletleri'ne yardım etmekten çekinmemiştir. Vahdettin'in Damat Ferit'i sevmesinin en önemli sebebi kız kardeşi Mediha sultanın eşi olması gösterilmektedir. (Özkan: 1994, s.121) Vahdettin padişahlık ve halifelik sisteminin artık yürümeyeceğini kabul etmek istememiştir. Mondros Mütarekesi ile oluşmaya başlayan vatan savunması fikri, bir yandan sivil halkı işgallerin haksızlığını duyururken, diğer taraftan halkın alt tabaklarındaki kayıkçılar, hamallar gibi meslek sahiplerini vatan mücadelesinde katılmaya teşvik etmek için örgütleyordu. Türk Kadınları yukarıda örneklerini verdiğimiz dernek ve cemiyetler aracılığı ile milli mücadele de mitinglere katılıyorlardı. Diğer taraftan, protesto telgrafları çekiyorlardı. Savaş mağdurları için özellikle işgal edilen bölgelerden gelen göçmenler için Hilal-i Ahmer Kadınlar Cemiyeti öncülüğünde yardım sandıkları oluşturuyorlar, örgütleniyorlar, savaş mağdurlarına yardımcı olarak hizmet ediyorlardı. Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin başına geçmesinden sonra da bütün dernek ve cemiyetler O'na bağlanmıştır. Milli Mücadele sürecinde en etkin kadın derneği Anadolu Kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti idi. Yerel şekilde örgütlenmeler ulusal bir mücadeleye dönüşmüştür. Savaşa katılan kadınlar, genelde ailesinin bir ferdi savaş mağduru olmuş kadınlarımız idi. Kadınlarımızın savaşa katılmasının bir diğer nedeni de işgal edilen bölgelerde Rum ve Ermeni Hristiyanların, masum insanlara yönelik yaptığı tecavüz ve katliamlara şahit olmaları idi. Öyle zaman oldu ki, cepheye cephaneye taşıyacak erkek bulamıyorlardı. Böyle zamanlarda da çocuğunun üstünü örtmek yerine cephanenin üstünü örtmek, vatanın bağımsızlığının önemine bu kadar inanmış hareket ediyorlardı. Türk milleti de kadınlarımızın vatan

için verdiği hizmete müteşekkir olduğunu her vesile ile göstermiştir. Milli Mücadele, aynı zamanda Atatürk'ün önderliğinde çağdaş devlete gidişin bir başlangıcı, Türk Kadınıının modernleşmesinin zorunlu bir sonucu olmuştur diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, S. (2003). Hayat Bir Macera Çocukluk ve Gençlik Hatıraları. İstanbul: Kitap Yayınevi
- Ağaoğlu, S. (1988). Babamın Arkadaşları. İstanbul: Nebioğlu Yayınevi
- Akbıyık, Y. (1999). Milli Mücadele’de Güney Cephesi. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını
- Apak, R. (1998). Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- Arkan, Z. (1991). Haydar Rüştü Öktem, Mütareke ve İşgal Anıları. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- Anonim, (2006). Hatıralarım ve Müdafaa Talat Paşa. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Asparuk, C. (1994). Türk İstiklal Harbi II. Cilt Batı Cephesi 1nci. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları:61.
- Baykal, B. S. (1996). Milli Mücadele’de Anadolu Kadınları. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Cebesoy, A. F. (2000). Milli Mücadele Hatıraları. İstanbul: Temel Yayınları
- Cebesoy, A. F. (2002). Kuvay-ı Milliye’nin İç Yüzü, Haz. Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları.
- Çarıklı, T. (1990). “Balıkesir Harekât-ı Milliye Reddi İlhak Heyeti’nce Tertip Edilen Kongrelerde Alınan Kararların Yeni Türk Devleti’nin Kuruluşundaki Etkileri”. İstanbul: *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını*, I (s.188-192)
- Çaka, C. (1948). Tarih Boyunca Harp ve Kadın. İstanbul:
- Goloğlu, M. (2008). Milli Mücadele Tarihi-II Sivas Kongresi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Goloğlu, M. (2008). Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Gökbilgin, T. (1965). Milli Mücadele Başlarken II. Ankara: Babil Yayınevi
- Gül, M. (1998). “Bizde Kadınların Siyasal Haklar Alması ve İlk Kadın Milletvekillerimiz”. Ankara: *Gazi Üniversitesi Yayını*, (s.76-80)
- İlgürel, M. (1999). Milli Mücadele’de Balıkesir Kongreleri. İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını
- İnan, A. (1985). Kurtuluş Savaşı’nda Türk Kadını. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Jaeschke, G. (1991). (Çev. Köprülü, C.) Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
- Kaplan, M., Enginün İ., Emin, B. (1992). Devrin Yazarlarının Kalemile Milli Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal I-II (s. 863-865). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını
- Karabekir, K. (1995). İttihat ve Terakki Cemiyeti 1896-1909. İstanbul: Emre Yayınları:22.
- Karabekir, K. (1995). İstiklal Harbimiz I. İstanbul: Emre Yayınları:46.
- Konukçu, E. (2000). Alaşehir Kongresi Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınevi
- Kurnaz, Ş. (1996). II. Meşrutiyet Dönemi’nde Türk Kadını. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Kurnaz, Ş. (1992). Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1922). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Kurnaz, Ş. (2012). Birinci Öğretmenler Kongresi Selanik 1911. Ankara: Berikan Yayınevi
- Kutay, C. (1981). Ege’nin Kurtuluşu. İzmir: Boğaziçi Yayınları
- Moralı, N. (2002). Mütareke ’de İzmir Önceleri ve Sonraları. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi yayınları
- Nadi, Y. (1978). Kurtuluş Savaşı Anıları. İstanbul: Çağdaş Yayınevi

- Özkan, H. (1994). İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Karşısı Faaliyetleri (4 Mart 1919- 16 Ekim 1920).Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayınevi
- Sarihan, Z. (2004). Kurtuluş Savaşı Gençliği. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Sarihan, Z. (2006). Kurtuluş Savaşı Kadınları.Ankara: Cem Web Ofset
- Sarihan, Z. (2007). Kurtuluş Savaşı Kadınları. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Sarihan, Z. (1993). Kurtuluş Savaşı Günlüğü. Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınevi
- Sarihan, Z. (2000). Kurtuluş Savaşı'nda İkili İktidar. İstanbul: Kaynak Yayınları
- Tansel, F. A. (1991). İstiklal Harbinde Mücahid Kadınlarımız. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları
- Tansel, F. A. (2001). Kurtuluş Savaşı'nda Kadın Askerlerimiz. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları
- Tansel, S. (1972). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I. Ankara:Kültür Müsteşarlığı
- Tansel, S. (1991). Mondros'tan Mudanya'ya Kadar C IV. İstanbul: Kültür Müsteşarlığı
- Tevetoğlu, F. (1991). Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını
- Tunaya, T. Z. (1952). Türkiye'de Siyasi Partiler 1859- 1952. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi
- Tural, M. A., (2005). Hilafet Sevdası Karşısında Millî Hâkimiyet Mücadelesi. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını
- Uluğ, N. (1973). Siyasi Yönleriyle Kurtuluş Savaşı.İstanbul: Simurg Kitabevi
- Velidedeoğlu, H.V. (1971). Milli Mücadele Anıları.İstanbul:Varlık Yayınevi

Demokrat Parti Dönemi Burdur Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri

Ümmügülsüm CANDEĞER*

Giriş

Burdur Güneybatı Anadolu'da Akdeniz Bölgesi sınırları içinde kalan bir ildir. Yüzölçümü 6883 m² olan il 36°53' ve 37°50' kuzey enlemleri ile 29°24' ve 30°53' doğu boylamları arasında yer alır (<http://www.burdur.gov.tr/kultur-ve-turizm-sehri-burdur>, Erişim Tarihi: 29.04.2019). Burdur şehri doğu ve güneyden Antalya, batıdan Denizli, güneybatıdan Muğla, kuzeyden Afyon, kuzeydoğudan ise Isparta ile komşudur (Atayeter, 2010: 28). Burdur ve çevresi Eski Çağ'da Pisidya olarak anılmıştır. Bölge tarih boyunca Hitit, Frigya, Lidya, Pers, Roma ve Doğu Roma İmparatorlukları toprakları içinde kalmıştır (Tuncel, 1992:426). Doğu Roma İmparatorluğu sonrasında Selçuklular ve Osmanlılar bölgeye hâkim olmuşlardır (Yaman, 1982: 1547). Osmanlı Devleti döneminde şehir önce merkezi Kütahya'da bulunan Anadolu Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Daha sonra (1839) Konya'ya bağlı Isparta Kaymakamlığı'nın bir muhassıllığı olmuştur. 1851'de Isparta'dan ayrılıp müstakil kaymakamlık olmuştur. Burdur 1882'de Konya Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline gelmiştir. 18 Haziran 1920'de TBMM İcra Vekilleri Heyeti'nin kararıyla bağımsız liva olan Burdur 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin bir ili olmuştur (Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 18/6/1920,S.63, D73-6, F: 30..18.1.1, Y: 1.4.5). Günümüzde Akdeniz'in Kuzey Batı'sında Göller Bölgesi adıyla anılan yerde bulunan Burdur'un Ağlasun, Altınyayla, Bucak, Çavdır, Çeltikçi, Gölhisar, Karamanlı, Kemer, Tefenni ve Yeşilova ilçeleri vardır. İlin nüfusu 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre 83614 iken 2018 sayımına göre 269.926 olmuştur (Candeger, 2017). Nüfus büyüklüğü itibarıyla Burdur, Türkiye'nin 81 ili içerisinde 65. sıradadır. Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre nüfus yoğunluğu km²'ye düşen kişi sayısı 39,46'dır (<https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, Erişim, 29.04.2019).

Demokrat Parti dönemi Türk siyasi hayatında oldukça hararetli ve sancılı yılların yaşandığı bir dönemdir. 7 Ocak 1946'da kurulan Demokrat Parti dört yıl sonra yapılan milletvekili seçimlerinde büyük bir başarı kazanmış ve 27 yıl süren tek parti iktidarını sona erdirmiştir. 1950-1954 ve 1957 seçimlerinde büyük başarı kazanan Demokrat parti 1950-1960 yılları arasında iktidarda kalmış, 27 Mayıs Askeri Müdahalesi ile iktidardan düşürülmüş ve 29 Eylül 1960'ta da kapatılmıştır (<http://www.demokratparti.org.tr/Default.aspx?islem=icerik&modul=5&id=1645>, Erişim Tarihi, 29.04.2019). Partinin kurulduğu 1946 yılı ile iktidara geldiği 1950 yılı arası muhalefette kaldığı dönemdir.

Bu çalışmada Burdur ilinin Demokrat Parti dönemi temsilcilerinin meclis faaliyetleri ele alınmıştır. Yapılan inceleme sonucunda Demokrat Parti'nin kurulduğu 1946 yılından iktidardan düştüğü 1960 yılına kadar geçen 14 yılda 4 kez milletvekilliği seçimlerine katılabilmektedir. Aşağıdaki tablo'da Demokrat Parti'nin TBMM'de temsil edildiği dönemlere ait seçimler ve tarihleri yer almaktadır.

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Tarih Bölümü, ummugulsumcandeger@osmaniye.edu.tr

Tablo 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Demokrat Parti'nin Temsil Edildiği Dönemler

Dönem	Seçim Tarihi	Meclis Açılışı	Dönem Sonu
VIII. Dönem	21 Temmuz 1946	5 Ağustos 1946	22 Mayıs 1950
IX. Dönem	14 Mayıs 1950	22 Mayıs 1950	14 Mayıs 1954
X. Dönem	2 Mayıs 1954	14 Mayıs 1954	1 Kasım 1957
XI. Dönem	27 Ekim 1957	1 Kasım 1957	27 Mayıs 1960

Demokrat Parti döneminde Burdur'u temsil edenler VII. dönemde CHP milletvekillerinden Fahrettin Altay, Mehmet Şerif Korkut ve önce bağımsız olup sonra Demokrat Parti üyesi olan Ahmet Ali Çınar'dır (TBMM Albümü, 2010, 1 : 456-457). IX. dönemdeki temsilcileri Fethi Çelikbaş, Mehmet Emin Erkazancı ve Mehmet Özbey olmak üzere üç kişi olup hepsi de Demokrat Parti milletvekilidir (TBMM Albümü, 2010, 2 :550). X. dönem temsilcileri Fethi Çelikbaş, Hüseyin Çimen, Behçet Kayaalp ve Mehmet Özbey'dir. Üyelerden Çimen ve Özbey bu dönemde Demokrat Parti üyesi olarak devam etmişlerdir. Ancak Kayaalp ve Çelikbaş Demokrat Parti üyesi olarak meclise girmiş, aynı dönemde önce bağımsız milletvekili olmuş daha sonra da Hürriyet Partisi üyesi olmuşlardır (TBMM Albümü, 2010, 2: 621-622). XI. dönem Burdur temsilcileri Fethi Çelikbaş, Osman Eroğlu, Behçet Kayaalp ve Âlim Sipahi'dir. Burdur temsilcilerinin hepsi de Hürriyet Partisi üyesidirler (TBMM Albümü, 2010, 2: 702).

Demokrat Parti'nin kuruluşundan kapatıldığı döneme kadar olan sürede Burdur'u toplam 14 kişi temsil etmiştir. Bunlardan Fethi Çelikbaş 3 dönem, Behçet Kayaalp 2, Mehmet Özbey 2 dönem milletvekilliği yapmıştır. Sonuç itibarıyla 1946-1960 yılları arasında Burdur'u 10 milletvekili temsil etmiştir. Aşağıda dönemlerine göre milletvekillerinin biyografileri ve meclis çalışmaları verilmiştir.

1. Demokrat Parti Dönemi Burdur Milletvekilleri ve Meclis Faaliyetleri

1.1. VIII. Dönem Milletvekilleri

a. Fahrettin Altay¹

1880 yılında Miralay İsmail Bey ve Hayriye Hanım'ın oğlu olarak halen Arnavutluk sınırları dâhilinde bulunan İşkodra'da doğmuştur (TBMM Albümü, 2010, 1:456). Öğrenime Mardin'de bir cami mektebinde tamamladıktan sonra, Diyarbakır'da başladığı Askeri Rüştiye'yi Erzincan'da tamamlamıştır. Erzurum Askeri İdadisi'ne devam etmiştir. 15 Mart 1897'de İstanbul Harbiye Mektebi'ne girmiş ve 17 Ocak 1900'de Piyade Teğmen rütbesi ile mezun olmuştur (Süslü ve Balcıoğlu, 1999:73). Erkan-ı Harbiye'nin kurmay sınıfına ayrılmıştır. Burada 1 Şubat 1902'de Üsteğmen rütbesine yükseltilmiştir. 6 Aralık 1902'de Kurmay Yüzbaşı rütbesi ile mezun olup, 4. Ordu emrine verilmiştir. Erzincan ve Diyarbakır'daki birliklerde görev yapmıştır. 1905'te Kıdemli Yüzbaşı (Kolağası), 1909'da Binbaşı olmuştur. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'na katılmıştır. I. Dünya Savaşı'nda 3. Kolordu Kurmay Başkanı olarak Çanakkale Muharebeleri'ne katılmıştır. 29 Aralık 1914'te Yarbaylığa terfi etmiştir. Çanakkale Muharebeleri'ndeki başarılarından ötürü ödüllendirilmiş, 13 Aralık 1915'te Albay olmuştur.

¹ Fotoğraf TBMM Albümü, C.1, Ankara, 2010 s. 456'dan alınmıştır.

12 Nisan 1919'da Damat Ferit Hükümeti tarafından 3. Kolordu'ya görevlendirilmiştir. 25 Ekim 1919'da 12. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilmiş ve Konya'da göreve başlamıştır. Buradaki görevi sırasında Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek bağlılığını bildirmiştir. İstanbul Hükümeti'nin baskılarına maruz kalmış ve Konya'da Millî Mücadeleyi destekleyenlerden bir grup kurmuştur. 4 Nisan 1920'da Ankara'ya Konya'da birlikte hareket ettiği Millî Mücadele yanlılarından oluşan bir Heyet ile gelmiş ve Kolordusunun Temsil Heyeti'nin emrinde olduğunu bildirmiştir (Çoker, 1995:775-778).

TBMM'nin 1. döneminde Mersin Milletvekili, 2. döneminde İzmir Milletvekili olmuştur(TBMM Arşivi, Fahrettin Altay Dosyası, VIII. Dönem, Sicil No: 345, Tercüme-i Hâl). 2. dönemde askerlerin siyasetten uzaklaştırılmasıyla ilgili bir karar alındığından istifa etmiştir. 1945 yılında yaş haddinden askerlikten emekli olmuştur (Okuklu, 2009:2). VIII. dönem Burdur Milletvekili olarak tekrar meclise dönmüştür. Fahrettin Altay az düzeyde Fransızca ve Almanca bilmektedir. Askerlik mesleğinde Orgeneral rütbesine kadar ulaşmıştır. Evli ve iki çocuk sahibi olan Altay, Kırmızı ve Yeşil Harp Madalyası ödüllerine sahiptir. 26 Ekim 1974'te İstanbul'da ölmüş ve Rumelihisarı'nda Aşiyân Mezarlığına defnedilmiştir.

Mecliste bulunduğu VIII. dönem boyunca çeşitli konularda 16 kez söz almıştır².

Eserleri;

- Türkiye İstiklal Muhaberatında Süvari Kolordusunun Harekâtı, Konya, 1925.
- İstiklal Harbimizde Süvari Kolordusu, İnsel Kitabevi, İstanbul, 1949.
- İslam Dini: (Aydın Gençler İçin), Ölçülü Yay., İstanbul, 1959.
- 10 Yıl Savaş, 1912-1922 ve Sonrası, Dilek Matbaası, İstanbul, 1970.

b. Mehmet Şerif Korkut³

1895 yılında Topal Hacı Bekir oğlu Hacı Sofu adıyla tanınan Nakşî Şeyhi Hacı Abdullah Efendi'nin oğlu olarak Burdur'da doğmuştur. Lakapları Kabacaogulları'dır (Aldulkadiroğlu, 2007:394).

Anne ve babasını küçük yaşta kaybedince akrabaları tarafından büyütülmüştür. Recep Mahallesi'nde bulunan Hacı Mustafa Mahalle mektebini müteakip rüştiyeye gitmiştir. Burdur idadîsini 13 yaşında bitirince Konya vilayetinde bulunan 7 sınıflı idadîde yatılı olarak eğitimine devam etmiştir. 15 yaşında buradaki eğitimi bitmiştir. Konya idadîsinde eğitimi sırasında Türkçülük Fikir akımı ile tanışan Mehmet Şerif memleket severliğini bu dönemde edinmiştir. İdadî eğitimi sonrasında 1913 yılında İstanbul'da askerî tıbbiyeye kaydolmuştur. 1918 yılında Tabip Yüzbaşı unvanıyla mezun olmuş önce Gülhane Hastanesi'nde ardından El-Cezire cephesi hastane ve kıtalarında görevlendirilmiştir (TBMM Arşivi, Mehmet Şerif Korkut Dosyası, VIII. Dönem, Sicil No:

1359, Tercüme-i Hâl).

² Detaylı Bilgi için ; https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_mecelis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=ORGENERAL%20FAHRETT%20N%20ALTAY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=16&v_kullanici_id=14494419&v_gelecek_sayfa=1 , Erişim, 01.05.2019, link incelenebilir.

³ Mehmet Şerif Korkut ile ilgili bilgiler yazarın 2017 yılında ATAM yayınlarından çıkan *Birinci Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in İlanına Burdur ve Çevresi* isimli eserinden alınmıştır. Fotoğraf TBMM Albümü, C.1, Ankara, 2010 s. 456'dan alınmıştır

Cephe görevi sırasında bir suçtan ötürü Halep'te hapsedilmişse de kaçarak İstiklal Savaşı'na katılmıştır. Savaş sırasında tabip asker olarak görev almıştır. 1925'te tazminatını ödeyerek askerlikten istifa etmiştir. Daha sonra İmar, İskân ve Mübadele Vekâleti Sıhhiye Müşavirliği'ne atanmıştır. Aynı yıl Hamidiye Çocuk Hastanesi Cerrahi Ortopedi asistanlığına tayin edilmiştir. 18 Ekim 1925'te Cerrahpaşa Hastanesi cerrahi asistanlığına atanmıştır. 24 Şubat 1927'de Tıp Fakültesi 2. Cerrahi Kliniği asistanlığına atanmışsa da 3 Nisan 1928'de bu görevinden istifa etmiştir. Bir yıl Irmak-Filyos Demiryolu inşaatı nedeniyle Çaycuma'da kurulmuş olan hastanede çalışmıştır. Buradan mesleki bilgi ve tecrübelerini artırmak için Güney Almanya'da bulunan Tubingen Üniversitesi'ne giderek operatör olmaya hak kazanmıştır (Hacıömeroğlu, 1975:9).

1931 yılında yurda dönüşünde Kayseri ve Zonguldak devlet hastanelerinde baş operatörlük görevlerini yapmıştır. 1937 yılında Ankara Numune Hastanesi baş operatörlük görevine atanmıştır. Hekimlik yaptığı bu dönemde 1 Haziran 1934 yılında doktor arkadaşları ile birlikte Anadolu Kliniği Mecmuası'nı çıkarmaya başlamışlardır.

1946–1950 yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Burdur Milletvekilliği yapmıştır. 1950 yılında kendi isteği ile emekliye ayrılmıştır. Devlet Malzeme Ofisi idare meclisi azalığı da yapan Mehmet Şerif Korkut 21 Ocak 1957 yılında Ankara'da vefat etmiştir. Cenazesi Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir (Kayacan, 1991:155).

Mehmet Şerif Korkut Cumhuriyet'in ilk yıllarında bir yandan siyasi görevlerde bulunurken bir yandan da mesleğinde ilerleme yolunda çalışmıştır. Ülkemizin sağlık politikalarının oluşmasında oldukça etkili olmuştur. Özellikle koruyucu hekimlik ve halk sağlığı konusunda çalışmalarda bulunmuştur. Sıtma ile savaş ve diğer bulaşıcı hastalıkların yok edilmesinde önemli görevlerde bulunmuştur. Aynı zamanda memleket sevdalısı bir hekim olan Mehmet Şerif Korkut Burdur ile ilgili anılarını bir kitapta toplamış ve yurt sevgisini burada ifade etmiştir (Birinci, 1996:70-71).

Mecliste bulunduğu VIII. dönem boyunca Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın 1948 yılı bütçesi ile ilgili bir söz almıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, C.8 (Birleşim: 27; Oturum:1, 30.12.1947): 774-775).

Eserleri

- Rusg-ul-yed İzamı Arasında Zevrak-i Kesri'nin Ehemmiyeti, İzmir, 1933, 15 s., Bilgi Matbaası (İzmir Kliniği'nden Ayrı Basım).
- Ameliyat Sonrası Zatürreleri, İstanbul, 1933, 15 s., Kader Matbaası.
- Harp Cerrahisi, Ankara, 1944, 84 s.,Başvekâlet Devlet Matbaası.
- Hayattan Çizgiler- Tanıdıklarım (Ankara, 1949, 70 s.) (Tekrar yayına hazırlayan Ali Birinci), İstanbul, 2006,112 s., Ötüken Neşriyat.
- Sıhhat ve İktisat, Ankara, 1949, 16 s., Ar Basımevi.
- Sıtma ve Çeltik, Ankara, 1950, 87 s., Yeni Matbaa.
- Yaşadığım Dört Devir, 19 Defter, 1824 s. (Basılmamış Eser)

c. *Abmet Ali Çınar*⁴

1908 yılında Kadir Bey ve Havva Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. Yüksek Mühendis Mektebi'ni bitirerek 1 Mayıs 1932'de Samsun Su İşleri Mühendisi olarak göreve başlamıştır. 8 Ekim 1934'te Su İşleri Umum Müdürlüğü İstikşaf Fen Heyeti mühendisi olmuştur. 9 Nisan 1935'te Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Su Mühendisliği görevine getirilmiştir. 28 Ağustos 1941'de Antalya Su İşleri 16. Şube Müdürlüğü Kısım Mühendisliği'ne atanmıştır. 1 Haziran 1944'te aynı yerde Yüksek Mühendislik görevine getirilmiştir (Çufalı, 2012:249-250).

1946 milletvekili seçimlerinde bağımsız aday olarak Burdur'dan milletvekili seçilmiştir (TBMM Arşivi, Ahmet Ali Çınar Dosyası, VIII. Dönem, Sicil No: 1358, Tercüme-i Hâl). Mecliste bulunduğu sürece önce Demokrat Parti, sonra da Müstakil Demokratlar Grubu'na girmiştir. Mecliste 12 Ağustos 1946'da TBMM Bayındırlık Komisyonu üyeliğine seçilmiştir. Milletvekilliği sona erene kadar bu komisyonda görev yapmıştır. 28 Şubat 1951'de Eskişehir Su İşleri 9. Şube Müdürlüğü Yüksek Mühendisi olmuş ve 31 Ağustos 1951'de de malulen emekliye ayrılmıştır. İki erkek bir kız babası olan Çınar Fransızca bilmektedir. 14 Ağustos 1961'de vefat etmiştir.

Mecliste bulunduğu dönem boyunca toplamda 47 kez söz almış, 13 önerge sunmuş, 1 de teklifte bulunmuştur⁵. Genellikle bayındırlık işleri ile ilgili söz aldığı görülen Çınar mecliste oldukça aktif milletvekilllerinden biridir.

1.2. IX. Dönem Milletvekilleri

a. *Fethi Çelikbaş*⁶

1912'de Burdur'da İbrahim Bey ve Fahriye Hanım'ın oğlu olarak doğmuştur. Eğitimine Burdur'da başlayan Fethi Çelikbaş'ın ailesi çiftçidir. Eğitimine Galatasaray Lisesi'nde devam etmiş buradan 1934'te mezun olmuştur. Aynı yıl başladığı Ankara Hukuk Fakültesi'ni 1937'de pekiyi derece ile bitirmiştir (TBMM Arşivi, Fethi Çelikbaş Dosyası, IX. Dönem, Sicil No: 1602, Tercüme-i Hâl). 1937 ile 1938 Ekim arası dönemde yedek subay olarak askerliğini ifa etmiştir. Fakülte yıllarında Türk Ofisi'nde (Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı'na bağlı Dış Ticaret Başkanlığı) raportör olarak çalışmıştır (Öztürk, 1998:189).

Askerlik dönüşü 30 Nisan 1939'da Siyasal Bilgiler Okulu İktisadi ve Mali İlimler Kürsüsü'ne asistan olarak atanmıştır. 29 Eylül 1941'de Siyasal Bilgiler Okulu'nda İktisat Doçenti olarak görev almış ve Türk İnkılap Tarihi dersleri vermiştir. 1943'te Siyasal Bilgiler Okulu müdür yardımcısı olmuştur. 1944'te Ziraat Fakültesi İktisat Doçentliği'ne atanınca idari görevinden ayrılmıştır. 31 Mayıs 1947'de İktisadi İdari İlimler Grubu Profesörlüğü'ne yükselmiştir.

⁴ Fotoğraf TBMM Albümü, C.1, Ankara, 2010 s. 456'dan alınmıştır

⁵ Detaylı bilgi için; https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AHMET%20AL%20%20%20INAR&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=61&v_kullanici_id=14494338&v_gelecek_sayfa=1 link , Erişim, 01.05.2019 ziyaret edilebilir.

⁶ Fotoğraf TBMM Albümü, C.2, s. 550'den alınmıştır.

1948'de Siyasal Bilgiler Okulu Müdürlüğü'ne getirilmiş, kanuni değişiklikle okul fakülte olunca 1950'de okulun dekanı seçilmiştir. 1945-1950 yılları arasında Ziraat Fakültesi'nde Ekonomi derslerini vermiştir.

1950 yılında yapılan Milletvekilliği seçimlerinde Burdur'dan Demokrat Parti milletvekili seçilerek TBMM'ye intisap etmiştir (TBMM Arşivi, Fethi Çelikbaş Dosyası, IX. Dönem, Sicil No: 1602, Tercüme-i Hâl).

X. dönemde de Burdur'dan Demokrat Parti milletvekili olarak seçilen Çelikbaş, İspat Hakkı Kanun teklifini verenler arasında olduğundan partiden ihraç edilmiştir. 20 Aralık 1955'te Hürriyet Partisi'nin kurulmasından sonra XI. dönemde bu partiden Burdur Milletvekili seçilmiştir. Hürriyet Partisi'nin kapatılması üzerine 24 Kasım 1958'de CHP'ye üyesi olmuştur. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi sonrası 6 Ocak 1961'de kurulan Kurucu Meclis Üyelğine Ticaret ve Sanayi Odaları Temsilcisi olarak C.H.P. kontenjanından katılmıştır (Arslan, 2011: 240).

XII. ve XIII. dönemde de yine Burdur CHP Milletvekili olmuştur. 1967 Nisan'ında CHP'den istifa edip, Güven Partisi kurucuları arasında yer almıştır. 12 Ekim 1969'da yapılan Milletvekilliği seçimlerini kaybetmiş, 3 Temmuz 1972'de Cumhurbaşkanı kontenjanından Cumhuriyet Senatosu üyesi olmuştur. XVII. ve XVIII. dönemde Burdur Anavatan Partisi Milletvekili olarak yine mecliste görev almıştır.

Mecliste bulunduğu dönemde TBMM'de Bütçe Komisyonu'nda görev almış bu komisyonun Başkanvekilliği'ni yapmıştır. 9 Nisan 1953'ten 28 Mayıs 1953'e kadar Devlet Bakanlığı yapmıştır. Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası ile Türkiye arasında yapılan kredi anlaşmaları hakkında kanun tasarisının görüşüldüğü geçici komisyonda görev almıştır. 28 Mayıs 1953'ten 17 Mayıs 1954'e kadar Ekonomi ve Ticaret Bakanı olmuştur. 17 Mayıs 1954'ten 6 Aralık 1954'e kadar İşletmeler Bakanı, 20 Kasım 1961'den 25 Aralık 1963'e kadar Sanayi Bakanı ve 15 Nisan 1973'ten 26 Ocak 1974'e kadar da Gümrük ve Tekel Bakanı olarak görev yapmıştır (Öztürk, 1999: 190).

Mecliste görev aldığı IX. dönem boyunca 1 önerge vermiş ve 58 kez söz almıştır⁷. X. dönem boyunca 49 kez söz almış ve 5 teklifte bulunmuş ve 1 de istizah takriri (gensoru) vermiştir⁸. XI. dönem boyunca 2 önerge vermiş ve 77 kez de söz almıştır⁹.

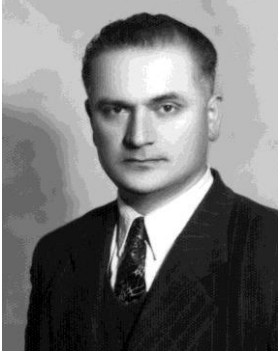
Çelikbaş Burdur milletvekilleri arasında 7 kez milletvekili (IX, X, XI, XII, XIII, XVII ve XVIII. dönemler) olarak seçilmiş ve bu sayı ile Burdur vekilleri içinde en çok milletvekilliği yapmış siyaset adamı olup 31 Ekim 2009'da vefat etmiştir.

⁷ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=9&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=59&v_kullanici_id=14501143&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

⁸ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=55&v_kullanici_id=14495921&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

⁹ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=79&v_kullanici_id=14501145&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

*b. Mehmet Emin Erkazancı*¹⁰

26 Kasım 1907'de Halil Bey ve Hediye Hanım'ın oğlu olarak Burdur'da doğmuştur. İlk ve idadi eğitimini Burdur'da tamamlamıştır. Askerliğini Burdur'da 34. Topçu Alayı'nda yapmıştır. 1934 yılında Burdur Belediye Meclis Üyesi olarak görev almıştır. 1936-1945 yılları arasında Burdur CHP il idare kurulunda çalışmıştır. 1946'da Demokrat Parti müteşebbis heyet başkanlığı ve sonrasında da il idare kurulunda görev almıştır. 1944-1945 Burdur Güzelleştirme Cemiyeti başkanlığında çalışmıştır. 22.05.1950'de Demokrat Parti Burdur Milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir (TBMM Arşivi, Mehmet [Emin]Erkazancı Dosyası, IX. Dönem, Sicil No:

1603, Tercüme-i Hâl). TBMM sonrasında mesleği olan sanayi ve ticaret ile uğraşmış 28 Aralık 1984'te vefat etmiştir. Evli ve üç çocuk babasıdır.

TBMM'de bulunduğu IX. dönem boyunca 3 konuda söz almış ve bir de teklifte bulunmuştur. Çalışma, Gümrük, Tekel ve Geçici dilekçe komisyonlarında görev almıştır(Öztürk, 1998:192).

*c. Mehmet Özbey*¹¹

15 Eylül 1909'da Ali Bey ve Fatma Hanım'ın oğlu olarak Burdur Tefenni'de doğmuştur (Öztürk, 1998:193). İlk tahsilini Burdur'da Muallim Mektebi tahsilini İzmir'de ve yüksek tahsilini Gazi Terbiye Enstitüsü'nde tamamlamıştır. İzmir'de Güneş Mecmuası'nı çıkarmış ve aynı zamanda derginin yazarları arasında yer almıştır. 1937 yılından itibaren İzmir'de lise öğretmenliği yapmakta olup aynı dönemde İzmir Bölgesi Beden Terbiyesi Müdürlüğü yapmıştır. Almanca bilen Mehmet Özbey evlidir (TBMM Arşivi, Mehmet Özbey Dosyası, IX. Dönem, Sicil No: 1604, Tercüme-i Hâl). 22.05.1950'de Demokrat Parti Burdur Milletvekili olarak

TBMM'de görev almıştır. TBMM IX., X, XII ve XIII. dönemlerinde milletvekili olmuştur.

TBMM'de görev aldığı dönemde 38 kez söz almış, 17 taksir (önerge) vermiş, 42 teklif vermiş ve 43 tahriri sual sormuştur¹². Bu haliyle IX. dönemde mecliste oldukça etkili bir milletvekili olmuştur. X. dönem boyunca 14 kez söz almış, 16 teklif vermiş ve 3 de taksir vermiştir¹³. Diğer dönem çalışmaları bu çalışmanın konusu dışında olduğu için burada yer verilmemiştir.

28 Şubat 1992'de vefat etmiş ve İzmir'de defnedilmiştir (Öztürk, 1998:193).

¹⁰ Fotoğraf TBMM Albümü, C.2, s. 550'den alınmıştır.

¹¹ Fotoğraf TBMM Albümü, C.2, s. 550'den alınmıştır.

¹² Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=9&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=MEHMET%20%20ZBEY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=140&v_gelecek_sayfa=1&v_kullanici_id=14504564 Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

¹³ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=MEHMET%20%20ZBEY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=33&v_kullanici_id=14504585&v_gelecek_sayfa=1 Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

1.3. X. Dönem Milletvekilleri

a. Fethi Çeliklebaş

Özgeçmişini IX. dönem vekilleri içinde verilmektedir.

b. Hüseyin Çimen¹⁴

1905 yılında Molla Ömer Efendi ve Dudu Hanım'ın oğlu olarak Burdur Yeşilova'da doğmuştur. İlköğrenimini tamamladıktan sonra çiftçilik ve ticaret ile uğraşmıştır. 1946'da Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra İl Genel Meclisi Üyeliğine seçilmiştir. 1950'de yine Demokrat Parti İl Genel Meclisi Üyeliği'ne seçilmiştir. 1954 yılında Demokrat Parti Burdur Milletvekili olarak TBMM'ye intisap etmiştir (TBMM Arşivi, Hüseyin Çimen Dosyası, X. Dönem, Sicil No: 1972, Tercüme-i Hâl). Evli ve 2 çocuk babası olan Hüseyin Çimen 25 Mayıs 1978'de vefat etmiştir. TBMM'de bulunduğu X. dönem boyunca 9 kez söz almıştır¹⁵.

c. Behçet Kayaalp¹⁶

20 Ekim 1921'de Fahri Bey ve Sadiye Hanım'ın oğlu olarak Burdur'da doğmuştur. İlk, orta

öğrenimini Burdur'da tamamlamıştır. Bursa Erkek Lisesinde eğitime devam etmiş buradan sonra ise İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne gitmiştir. 1942-1945 yılları arasında yedek subay olarak Gelibolu'da askerlik görevini yerine getirmiştir. Askerlik sonrası Erçiş Hâkim Muavinliği'ne tayin edilmiştir. Bir süre sonra hâkimlikten istifa etmiş ve 1948'de Burdur'da serbest avukatlık yapmaya başlamıştır. 1954 yılında yapılan milletvekili seçimlerinde Demokrat Parti Burdur Milletvekili olarak TBMM'ye intisap etmiştir. Eli ve bir kızı olan Behçet Kayaalp az miktarda Fransızca bilmektedir (TBMM Arşivi, Behçet Kayaalp Dosyası, X. Dönem, Sicil No: 1973, Tercüme-i Hâl). 20 Aralık 1979'da vefat etmiştir.

TBMM'de X. dönemde Adalet Komisyonu'nda çalışmıştır. Millî Korunma Kanunu, Emekli Sandığı Kanunu, kamulaştırma teklifi konularında kurulan geçici komisyonlarda görev almıştır (Öztürk, 1999: 153). XI. dönemde ise Adliye Encümeni ve Ziraat Encümeni'nde görev almıştır (Arslan, 2012: 239). TBMM X. dönemde Demokrat Parti üyesi olarak Meclis'e girmiş ancak daha sonra bu partiden ayrılarak Hürriyet Partisi üyesi olmuştur. XI. dönemde ise Hürriyet Partisi üyesi olarak meclise girmiştir. 1960 Askeri Müdahalesi sonrasında Yassıada'da Yüksek Adalet Divanınca Anayasayı ihlal suçundan yargılanıp 5 yıl ağır hapis cezasına çarptırılmıştır (Öztürk, 1999:153).

¹⁴ Fotoğraf TBMM Albümü, C.2, s. 621'den alınmıştır.

¹⁵ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=H%20SEY%20N%20%20%20ME N&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=9&v_kullanici_id=14504621&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

¹⁶ Fotoğrafı TBMM Albümü, C.2, s. 622'den alınmıştır.

TBMM'de bulunduğu X. dönem boyunca 11 kez söz almıştır¹⁷. XI. dönemde ise 4 kez söz almıştır¹⁸.

d. Mehmet Özbeş

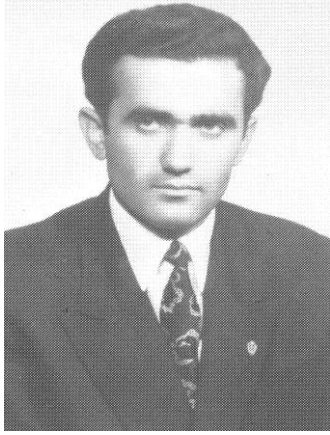
Özgeçmiş IX. dönem milletvekilleri arasında verilmiştir.

1.4. XI. Dönem Milletvekilleri

a. Fetih Çelikbaş

Özgeçmiş IX. dönem vekilleri içinde verilmiştir.

b. Osman Eroğlu¹⁹

1926'da Hasan Bey ve Ayşe Hanım'ın oğlu olarak Burdur Bucak İncirdere köyünde doğmuştur. İlk tahsilini Bucak'ta tamamladıktan sonra Isparta Gönen Köy Enstitüsüne girmiştir. 1944 yılında buradan mezun olup, Bucak'ın İncirdere ve Kestel köylerinde öğretmenlik yapmıştır. Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü ve Ankara Gazi Terbiye Enstitüsü Pedagoji bölümünde okuyarak yüksek tahsilini tamamlamıştır. Konya Seydişehir ve Beyşehir İlköğretim Müfettişlikleri, Bucak Ortaokulu Öğretmenliği ve Van- Başkale Ortaokulu Müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1955 yılında istifa ederek Milli Eğitim hizmetinden ayrılmıştır. 27 Ekim 1957 seçimlerine kadar kamyon şoförlüğü, nakliye ve ticaret ile uğraşmıştır (TBMM Arşivi, Osman Eroğlu Dosyası, XI.

Dönem, Sicil No: 2268, Tercüme-i Hâl).

1957 yılında yapılan seçimde XI. dönem Hürriyet Partisi Burdur Milletvekili olarak TBMM'ye intisap etmiştir. Dönem içinde Ziraat Encümeni ve Maarif Encümeni'nde görev yapmıştır. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi sonrasında eski mesleği olan kamyon şoförlüğüne dönerek, nakliye ve ticaret ile uğraşmıştır.

Milletvekili olduğu dönemde 1959'da Burdur Lisesi'nden diploma alarak Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydolmuştur. 24 Ağustos 1962'den 16 Eylül 1963'e kadar Bucak Ortaokulu'nda Türkçe Öğretmenliği, 17 Eylül 1963'ten, 28 Temmuz 1966'ya kadar da Milli Eğitim Bakanlığı Halk Eğitim Genel Müdürlüğü Şube Müdür Yardımcılığı ve Bahçelievler Cumhuriyet Lisesi Türkçe Öğretmenliği yapmıştır. 1966'da Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra Milli Eğitim Bakanlığında ayrılarak Sağlık Bakanlığı Burdur Sağlık Koleji öğretmenliğine atanmıştır. 1968 yılında bu görevinden ayrılarak 30 Nisan 1991'e kadar Bucak'ta avukatlık yapmıştır (Arslan, 2012:243). Bu tarihten sonra

¹⁷ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=BEH%20ET%20KAYAALP&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=11&v_kullanici_id=14504652&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

¹⁸ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=BEH%20ET%20KAYAALP&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=4&v_kullanici_id=14504686&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019 linkinden ulaşılabilir.

¹⁹ Fotoğrafı TBMM Albümü, C. 2 s. 702'den alınmıştır.

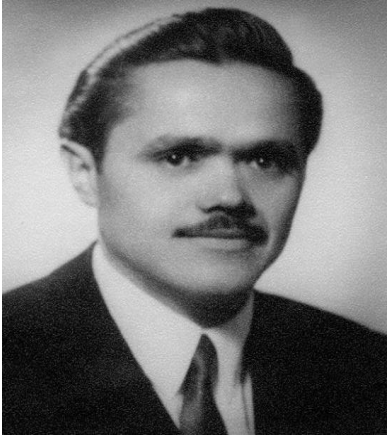
tarımla uğraşmış olan Eroğlu evli ve 3 çocuk babasıdır. 5 Eylül 2007'de vefat etmiş ve Bucak'ta defnedilmiştir.

TBMM'de bulunduğu X. dönem boyunca Maarif Vekâleti 1958 yılı bütçesi ile ilgili bir kez söz almıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, C.2, (Birleşim:27, Oturum: 3, 26.02.1958): 727).

c. *Behçet Kayaalp*

Özgeçmiş X. dönem vekilleri içinde verilmiştir.

d. *Âlim Sipahi*²⁰

1924'de Mehmet Bey ve Fatma Hanım'ın oğlu olarak Burdur Yeşilova'da doğmuştur. İlk tahsilini Yeşilova'da, orta ve lise tahsilini Denizli'de İsmet İnönü Lisesi'nde bitirmiştir. 1952 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Evli ve iki çocuk babası olan Âlim Sipahi İngilizce bilmektedir. Mezuniyetten sonra Gelibolu 58. piyade alayında askerlik görevini ifa etmiştir. Manisa'nın Selendi Kazası'nda üç yıla yakın hükümet tabipliği yapmıştır. Yeşilova Sağlık merkezine baştabip olarak tayin edilmiş burada iki ay çalıştıktan sonra 1957 yılı milletvekilliği seçimine katılıp Hürriyet Partisi Burdur Milletvekili olarak TBMM'ye intisap etmiştir (TBMM Arşivi, Âlim Sipahi Dosyası, XI. Dönem, Sicil No: 2268, Tercüme-i

Hâl).

Dönem içinde Dâhiliye Encümeni ve Sanayi Encümeni olarak görev yapmıştır (Arslan, 2012:237). TBMM'de bulunduğu XI. dönem boyunca genellikle bütçelerle ilgili olmak üzere 5 kez söz almıştır²¹. 15 Kasım 2003'te vefat etmiştir.

Sonuç

Demokrat Parti'nin TBMM'ye girdiği tarih olan 1946'dan 1960 yılına kadar olan süreçte Burdur'u temsil eden 10 farklı milletvekiline ulaşılmıştır. Milletvekilleri içinde adından en çok söz ettiren ve en çok milletvekilliği yapan kişi Fethi Çelikbaş olmuştur. Fethi Çelikbaş ve arkadaşları 1955 yılında *İspat Hakkı* konusunda önerge sunmuşlardır. İspat hakkı ile ilgili önergenin çekilmesini isteyen hükümet ile araları açılmış ve sonrasında da ispatçılar olarak bilinen 19 kişi partiden ihraç edilmişler ve Demokrat Parti'nin 4. olağan genel kuruluna delege olarak katılamamışlardır. İspatçılar sonraki süreçte Hürriyet Partisi'ni kurmuşlar bu partinin 1957 yılı seçimlerinde tek kazandığı yer olan Burdur'dan 4 milletvekili çıkarmışlardır (Albayrak, 2008). Hürriyet Partisi'nin kapatılmasından sonra Fethi Çelikbaş CHP üyesi olmuş ancak sonrasında ise Güven Partisi kurucuları arasında yer almıştır. Hürriyet Partisi'nin tek kazandığı il olan Burdur vekillerinin incelenmesinde o dönem vekil olan kişilerin hemen hemen hepsinin resmi görevlerinden seçimden çok önceleri ayrıldığı görülmektedir. Buradan bu kişilerin aslında muhalif bir yapılarının olduğunu söylemek de mümkündür.

²⁰ Fotoğrafı TBMM Albümü, C.2., s. 702'den alınmıştır.

²¹ Detaylı bilgi için: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AL%20M%20S%20PAH%20&v_s_b=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=5&v_kullanici_id=14504965&v_gelecek_sayfa=1

KAYNAKÇA

a. Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 18/6/1920,S.63, D73-6, F: 30..18.1.1, Y: 1.4.5.
TBMM Arşivi, Ahmet Ali Çınar Dosyası, VIII. Dönem, Sicil No: 1358, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Fahrettin Altay Dosyası, VIII. Dönem, Sicil No: 345, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Mehmet Şerif Korkut Dosyası, VIII. Dönem Sicil No: 1359, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Fethi Çelikbaş Dosyası IX. Dönem, Sicil No: 1602, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Mehmet [Emin] Erkazancı Dosyası, IX. Dönem, Sicil No: 1603, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Mehmet Özbey Dosyası, IX. Dönem, Sicil No: 1604, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Hüseyin Çimen Dosyası, X. Dönem, Sicil No: 1972, Tercüme-i Hâl.
TBMM Arşivi, Behçet Kayaalp Dosyası, X. Dönem, Sicil No: 1973, Tercüme-i Hâl.
TBMM Zabıt Ceridesi, C.8 (Birleşim: 27; Oturum:1, 30.12.1947), Ankara, 1948.
TBMM Zabıt Ceridesi, C.47 (Birleşim:27, Oturum: 3, 26.02.1958), Ankara, 1958.

b. Araştırma İnceleme Eserleri

- ABDULKADİROĞLU, A. (2007). Son Devir Burdurlu Osmanlı Alimleri ve Devlet Arşivlerinde Burdur?, *I. Burdur Sempozyumu 16-19 Kasım 2005 Bildiriler*, C. I., MAKÜ Yayınları, Fakülte Kitabevi, Isparta. ss.389-438.
- ALBAYRAK, M. (2008). Hürriyet Partisi nin Türk Siyasi Yaşamındaki Yeri ve Önemi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara, ss. 341-379.
- ARSLAN, Z. (2011). *Türk Parlamento Tarihi (TBMM XI. Dönem 1957-1960)*, C.3, Ankara.
- ATAYETER, Y. (2010). Burdur İli'nin Coğrafi Konumu ve Tarihi Dönemler İçerisindeki Önemi Hakkında Bir Değerlendirme. *Geçmişten Geleceğe Burdur Halk Kültürü ve Turizm Sempozyumu (2. Burdur Sempozyumu) 03-05 Haziran 2010*, Ankara.
- BİRİNCİ, Ali, (1996). Burdur Muharriri Mehmet Şerif Korkut , *Türk Yurdu*, S. 106 (Haziran 1996), s. 70-71.
- CANDEĞER Ü. (2017). Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanına Kadar Burdur ve Çevresi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- ÇOKER F. (1995). *Türk Parlamento Tarihi (Milli Mücadele ve I. TBMM Dönemi 1919-1923)*, C. 3. Ankara.
- ÇUFALI, M. (2012). *Türk Parlamento Tarihi VIII. Dönem (1946-1950)*, C. 3: Milletvekilleri Özgeçmişleri, Ankara.
- HACİÖMEROĞLU M. (1975). Dr. M. Şerif Korkut, *Ötüken*, S. 2-134 (Şubat 1975), s. 9.
- KAYACAN, İsa, (1991). *Burdur Hatırlamaları*, Ankara.
- OKUKLU M. (2009) *Fahrettin Altay*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- ÖZTÜRK, K. (1998), *Türk Parlamento Tarihi (TBMM IX. Dönem 1950-1954)*, C.7, Ankara.
- ÖZTÜRK, K. (1999), *Türk Parlamento Tarihi (TBMM X. Dönem 1954-1957)*, C. 2, Ankara.
- SÜSLÜ A. ve BALCIOĞLU M. (1999). *Atatürk'ün Silah Arkadaşları*, Ankara.
- TUNCEL M. (1992). Burdur, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul.
- YAMAN Y.(Koordinatör), (1982). *Yurt Ansiklopedisi Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını*, C. 3, Anadolu Yayıncılık, İstanbul.
- YILDIRIM S., ZEYNEL B. K. (Editör), (2010). *TBMM Albümü 1920-1950*, C.1, Ankara.
- YILDIRIM S., ZEYNEL B. K. (Editör), (2010). *TBMM Albümü 1950-1980*, C.2, Ankara.

c. Elektronik Kaynaklar

<http://www.burdur.gov.tr/kultur-ve-turizm-sehri-burdur>, Erişim: 29.04.2019.

<https://biruni.tuik.gov.tr/ilgosterge/?locale=tr>, Erişim, 29.04.2019.

<http://www.demokratparti.org.tr/Default.aspx?islem=icerik&modul=5&id=1645>, Erişim, 29.04.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=ORGGENERAL%20FAHRET%20N%20ALTAY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=16&v_kullanici_id=14494419&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=8&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AHMET%20AL%20%20%20INAR&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=61&v_kullanici_id=14494338&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=9&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=59&v_kullanici_id=14501143&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=55&v_kullanici_id=14495921&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=FETH%20%20%20EL%20KBA%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=79&v_kullanici_id=14501145&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=9&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=MEHMET%20%20ZBEY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=140&v_gelecek_sayfa=1&v_kullanici_id=14504564, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=MEHMET%20%20ZBEY&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=33&v_kullanici_id=14504585&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=H%20SEY%20N%20%20%20MEN&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=9&v_kullanici_id=14504621&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=10&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=BEH%20ET%20KAYAALP&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=11&v_kullanici_id=14504652&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=BEH%20ET%20KAYAALP&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=4&v_kullanici_id=14504686&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.tutanak_sonuc?v_meclis=1&v_donem=11&v_yasama_yili=&v_cilt=&v_birlesim=&v_sayfa=&v_anabaslik=&v_altbaslik=&v_mv=AL%20M%20S%20PAH%20&v_sb=&v_ozet=&v_bastarih=&v_bittarih=&v_kayit_sayisi=5&v_kullanici_id=14504965&v_gelecek_sayfa=1, Erişim, 01.05.2019.